И. С. ТУРГЕЊЕВ – САБРАНА ДЕЛА – КЊИГА XVI

КЊИЖЕВНЕ И ЖИВОТНЕ УСПОМЕНЕ

НАРОДНА ПРОСВЕТА – БЕОГРАД

I. S. TURGENjEV
SABRANA DELA U 20 KNjIGA

UREDNIK
MILAN KAŠANIN

IZDANjE, ŠTAMPA I POVEZ
IZDAVAČKOG PREDUZEĆA
NARODNA PROSVETA

BEOGRAD
1935

IVAN S. TURGENjEV
IZABRANA DELA

KNJIGA XVI

S RUSKOG PREVEO
JOVAN MAKSIMOVIĆ

I. S. TURGENjEV
KNJIŽEVNE I ŽIVOTNE USPOMENE
SADRŽAJ

MESTO UVODA

Oko Uskrsa 1843 godine, u Petrogradu se zbio jedan događaj, i sam po sebi do krajnosti neznačajan, i odavna opštim zaboravom potisnut. A naime: pojavio se bio omanji spev nekog T. L., pod natpisom „Paraša”. — Taj T. L. bio sam ja; tim spevom stupio sam ja na književno polje. Od to doba prošlo je skoro dvadeset i pet godina, i evo, povodom novog izdanja mojih dela, zaželeo sam da se malo razgovaram sa čitaocem i da mu saopštim makar jedan mali deo uspomena što su se kod mene u toku četvrt stoleća nakupile... Grande aevi spatium!

Ne obećavam čitaocu ništa bog zna kako novo, ništa „pikantno”; i unapred ga upozoravam da će tu mnogo šta morati ostati neizgovoreno i nedogovoreno. Ne mora se daleko ići da se nađu uzroci takvih prećutkivanja. Svi mi znamo da se mnogo šta od 1843 godine izmenilo, mnogo šta je potpuno iščezlo... Ali nisu još sve veze pokidane između današnje sadašnjice i tadanje prošlosti. Mnoga su lica i danas živa — mnogi su se i na površini održali. A istinu, nepristrasnu i svestranu istinu mogućno je kazati samo o onom što je konačno sišlo sa pozornice.

I stoga se odlučujem da se ograničim samo na nekolike odlomke, na nekoliko odelitih glava iz mojih uspomena. Unutrašnje jedinstvo, ja se nadam, ipak će se u njima pokazati, ili od sadašnjeg jedinstva, od posledičnosti pričanja ja se unapred odričem. Međutim smatram za potrebno da prethodno saopštim nekoliko podataka koji se tiču mene lično, i koji određuju polaznu tačku moje delatnosti.

Završivši kurs na filološkom fakultetu petrogradskog univerziteta 1837 godine, ja s proleća 1838 odem, da dovršim učenje, u Berlin. Bilo mi je svega devetnaest godina; o tom putu sam maštao odavna. Ja sam bio uveren da čovek u Rusiji može da napabirči samo neka prethodna, pripremna znanja, da se izvor pravog znanja nalazi tek u inostranstvu. U broju tadašnjih predavača petrogradskih ne beše nijednog koji bi to ubeđenje kod mene mogao pokolebati. Uostalom, i oni sami su bili njime prožeti; njega se pridržavalo i ministarstvo na čijem čelu je tada stajao graf Uvarov, — a koje je slalo o svom trošku mlade ljude na nemačke univerzitete.

U Berlinu sam proveo (u dva maha) oko dve godine. Između nas Rusa što smo tada tamo slušali predavanja, pomenuću: u toku prve godine — N. Stankevića, Granovskog, Frolova; u toku druge — docnije toliko čuvenog M. Bakunjina.

Ja sam se bavio filosofijom, starim jezicima, istorijom i sa naročitom voljom izučavao sam Hegla pod rukovodstvom profesora Verdera. Kao dokaz za to koliko je nedovoljna bila sprema što smo je u to vreme mogli dobiti u našim višim školama, navešću sledeću činjenicu: ja sam slušao u Berlinu rimske starine kod Cumpta, istoriju stare grčke književnosti kod Beka — a kod kuće sam bio primoran da bubam latinsku gramatiku i grčku, koje sam slabo znao.

Težnja mladih ljudi — mojih vršnjaka — da dospeju u inostranstvo potsećala je na ono kad su Sloveni, da bi mogli osnovati sebi urednu državu, tražili sebi upravljače kod prekomorskih Normana („Varjaga"). Svaki je između nas isto onako, kao i ti stari, osećao da je njegova „zemlja velika i obilna, samo što reda i poretka u njoj nema". Mogu reći o sebi da sam lično ja veoma jasno osećao sve nezgode takvog otkidanja od rođene grude, takvog nasilnog prekida svih veza i niti koje su me vezivale i pritvrđivale za onaj način i sadržinu života usred koga sam odrastao... ali drugog izlaza nije bilo. Ona sadržina i način života, ona sreda, a naročito ona deonica njena kojoj sam ja pripadao — deonica vlasteoska, feudalna, čipčijska, — nisu pretstavljali sobom ništa takvo što bi me moglo zadržati. Naprotiv, skoro sve što sam gledao oko sebe izazivalo je u meni osećanja zbunjenosti, negodovanja, pa čak i gnušanja.

Tu onda nije moglo biti dugog kolebanja. Trebalo je ili pognuti glavu, pokoriti se pa smireno poći opštim kolosekom, utrvenim putem; ili najednom okrenuti glavu, odbaciti od sebe „sve i sva", čak stavljajući na kocku i da izgubim mnogo šta što je bilo drago i blisko mome srcu.

Tako sam i učinio... Bacio sam se bezobzirce u „nemačko more", koje je imalo da me očisti i nanovo rodi. I kad sam najzad isplivao iz njegovih valova — a ipak ispadoh „zapadnjak", i ostadoh takav celog svog veka.

Meni ni na pamet ne može pasti da osuđujem one između mojih savremenika koji su drugim, manje odrečnim putem došli do one

slobode, do one svesnosti, ka kojima sam ja težio... Ja hoću samo da javno kažem da ja sâm tada drugog puta pred sobom nisam video. Ja nisam mogao da dišem jednim istim vazduhom, da živim rame uz rame sa onim što sam svim srcem bio omrzao. Za takvo što je meni, verovatno, nedostajala izdržljivost, čvrstina karaktera. Meni je potrebno bilo da se udaljim od svoga neprijatelja, zato da ga iz same te moje daljine što jače napadnem.

U mojim očima neprijatelj je taj imao određen lik, nosio je poznato ime: neprijatelj je tu bilo — kreposno, spahijsko, kmetovsko-čipčijsko „pravo”. Pod tim imenom sam ja sabrao i usredsredio sve protiv čega sam odlučio bio da se borim do kraja, — su čim sam se zakleo da se ne mirim dok me traje. To beše moja hanibalovska kletva; i nisam se ja sam tada tako zaklinjao i zavetovao...

Ja sam i na Zapad otišao zato da taj zavet što bolje izvršim. I ja ne nalazim da bi mene to moje zapadnjaštvo lišilo svakog saosećanja sa ruskim životom, svakog razumevanja njegovih osobina i potreba.

„Lovčevi Zapisi”, te, u svoje vreme nove, a docnije od drugih jamačno nadmašene studije napisao sam ja u inostranstvu; nekoje između njih — u teškim trenutcima razmišljanja o tom: da li da se vraćam u zavičaj ili ne? Možda će mi ko primetiti da se onaj delić ruskog daha što se u njima opaža, održao, ne, blagodareći mojim zapadnjačkim ubeđenjima, nego kraj svih tih ubeđenja, i mimo moju volju.

Teško je voditi prepirku o jednom takvom predmetu; znam samo to da ja, naravno, ne bih napisao „Lovčeve Zapise” da sam ostao bio u Rusiji.

Reći ću još i to da ja nikad nisam priznavao tu nepristupnu crtu što je neki brižni i čak odveć revnosni, ali neobavešteni patrioti hoće neizostavno da povuku između Rusije i Zapadne Evrope — one Evrope s kojom nju, Rusiju, rasa, jezik, vera tako prisno vezuju. Zar ne sačinjava naša slovenska rasa — u očima filologa, etnografa — jednu od najglavnijih grana indoevropskog plemena? Pa ako se ne može odricati uticaj stare Jelade na Rim, i njih obojih skupa na germansko-romanski svet, onda na kakvoj osnovi se danas ne dozvoljava uticaj tog — nek priča šta ko hoće — srodnog jednorodnog sveta na nas? Pa zar smo mi tako malo samostalni,

takve slabotinje da se moramo bojati svakog inostranog uticaja, i sa detinjskim strahom odmahivati se rukama od njega da nas ne pokvari?

Ja to ne mislim; ja mislim, naprotiv, da nas, makar nas u sedam voda prao — našu rusku suštinu iz nas niko ne istera. Jer kakav bismo mi, u protivnom slučaju, morali biti loš narodić! Ja to sudim po svom sopstvenom iskustvu: odanost moja načelima što ih je izrazio zapadni život nije mi ni najmanje smetala da osećam i surevnjivo da čuvam čistoću ruskog jezika. Otačastvena kritika, koja je bacala na mene i drvlje i kamenje, — sećam se, ipak me nijednom nije ukoravala zbog nečistoće i nepravilnosti jezika, zbog podražavanja tuđim jezicima.

Uostalom, „basta cosi”; dosta nek je pričanja o svojoj ličnosti; nego ću da govorim o drugima. To je zanimljivije i za čitaoca i za mene samog. Dozvoliću još sebi da primetim da odlomci iz mojih uspomena, koje sam se odlučio da pred sud, publike iznesem, idu jedan za drugim u vremenskom redu, te da se prvi između njih odnosi na vreme što je prethodilo 1843-oj godini.

Baden-Baden 1868 g.

KNjIŽEVNO VEČE KOD P. A. PLETNjOVA

Početkom 1837 godine, ja sam, kao trećogodišnji student petrogradskog univerziteta (na filološkom fakultetu) dobio od profesora ruske književnosti, Petra Aleksandrovića Pletnjova, poziv na književno veče. Ne mnogo pre toga ja sam mu dao bio da. vidi jedan između prvih plodova moje Muze — kao što se to u staro vreme govorilo: — jednu fantastičnu dramu u petostopnim jambima, pod naslovom „Stenio”.

Na jednom od idućih predavanja, Petar Aleksandrović, ne pominjući moje ime, analisa i pretrese sa običnom svojom dobrodušnošću taj moj nezrelo sklepan sastav, u kom se sa dečačkom neveštinom izražavalo ropsko podražavanje Bajronovom „Manfredu”.

Izlazeći iz univerzitetskog zdanja i spazivši me na ulici, on me zovnu k sebi, pa me očinski nakara, pričem, ipak, primeti da u meni „nešto ima”! Te dve reči izazvaše u meni smelost da mu odnesem i nekoliko svojih pesama. On izabra između njih dve, i posle godinu dana objavi ih u „Savremeniku”, koji je on nasledio bio od Puškina. Naslova druge pesme se danas ne sećam; no u prvoj se opevao „Stari hrast”, a počinjala se ovako:

Dostojanstveni car šuma, kudravom glavom
Sagnuo se stari hrast nad snenom pučinom vodâ — itd.

To je prva moja stvar što se pojavila u štampi, naravno — bez potpisa.

Ušavši u pretsoblje stana Petra Aleksandrovića, sukobih se s čovekom srednjeg rasta, koji, obukavši već šinjel i praštajući se sa domaćinom, zvonkim glasom uskliknu:

— Da! da! nije vajde, krasna su vam naša gospoda ministri! — prsnu u smeh i izađe.

Ja stigoh samo da dobro uočim njegove bele zube i žive brze oči. No kakva beše moja žalost kad posle doznadoh da je taj čovek bio — Puškin, koga dotle nisam imao prilike da vidim. I kako sam se jedio na svoju nehatnost i zakašnjenje!

Puškin je u toj, epohi bio za mene, kao i za mnoge moje vršnjake, nešto na formu polubožanstva. Mi smo mu se, zbilja, klanjali kao nekom višem, nezemnom biću. Klanjanje autoritetima se u poslednje vreme podvrgavalo, kao što je poznato, ismevanju, osudi, mal’te ne prokletstvu. Priznavaši da toliko ceniš autoritete — značilo je žigosati sebe na večna vremena kao podlaca! No ja ću dopustiti sebi da primetim našim strogim mlađanim sudijama da ne bi zgoreg bilo najpre se pogoditi u pogledu značenja reči „autoritet”.

Autoritet i autoritet — nisu jedna stvar. Ukoliko se ja sećam, nikome od nas (ja govorim o univerzitetskim drugovima) ni na pamet ne bi palo da se klanja čoveku samo stoga što je on bio bogat ili važan, ili bi imao kakav vrlo visok čin. Takve čari na nas nisu imale uticaja, — naprotiv... Čak nas ni neki velik um ne bi mogao potkupiti. Nama je potreban bio vođa, i veoma slobodna, skoro republikanska uverenja odlično su mogla da se slože i pomire u nama sa ushićenim strahopoštovanjem prema ljudima u kojima bismo mi gledali svoje učitelje i vođe.

Reći ću još i više: meni se čini da je takve vrste entuziazam, pa makar bio i preuveličan, svojstven mladome srcu; teško da bi ono bilo kadro da se zagreje za neku apstraktnu ideju, pa ma kako ona uzvišena bila, ako mu se ta ista ideja ne javi ovaploćena u živoj ličnosti — u učitelju.

Sva se razlika između današnjih i negdašnjih naraštaja sastoji možda samo u tom što se mi nismo stidili svog ideala i svog poklonjenja, nego smo se, naprotiv, ponosili i jednim i drugim.

Nezavisnost sopstvenih mišljenja je, neosporno, stvar dostojna poštovanja i dobra; ko nju ne steče, taj se nikad neće moći nazvati čovekom u pravom smislu reči. No u tom baš i jeste pitanje, što nju — tu nezavisnost — treba osvojiti, treba je, tako reći, mačem izvojevati, kao skoro sve dobro na ovome svetu; a otpočeti to osvajanje najzgodnije je pod zastavom izabranog vođe.

Uostalom, treba i to u obzir uzeti da današnja omladina ima druge pojmove, druge poglede. Da je, na primer, u naše vreme ma ko iz naše sredine došao na misao da traži poštovanje i respekt za mlado pokolenje — mi bismo ga, jamačno, ismejali — čak bismo se našli i uvređeni.

„To je dobro za starce”, pomislili bismo mi, — „a nama treba samo prostora — pa i njega ćemo mi sami da izvojujemo”.

Ko je sad tu prav, ko li na krivom putu — ne uzimam na sebe da odlučim. Jer u stvari omladinske težnje su uvek nesebične i časne; i svrhe njihove ostaju svagda jedne i iste, menjaju se samo nazivi, imena. Možda, pri većoj građanskoj razvijenosti današnjih mladića, pri većoj teškoći njihovih zadataka, oni možda i zbilja osećaju potrebu da ih cenimo i štujemo.

*

Puškina sam imao prilike da vidim svega jedanput — na nekoliko dana pred njegovu smrt, na jutarnjem koncertu u Engelhartovoj sali. On je stojao u vratima, naslonjen na dovratak i, skrstivši ruke na širokim grudima, s nekim nezadovoljnim izgledom gledao je oko sebe. Sećam se njegovog preplanulog omanjeg lica, njegovih afrikanskih usana, sjaja belih, krupnih zuba, opuštenih zalisaka, tamnih, žučnih očiju ispod visokog čela skoro bez obrva — i grgurave kose...

On i na mene baci letimičan pogled; malo slobodnija pažnja sa kojom sam se ja bio zagledao u njega, mora da je učinila na nj neprijatan utisak: on čisto jetko krenu ramenom — on je uopšte izgledao nešto zlovoljan — i odmače se u stranu.

Nekoliko dana posle toga, video sam ga kako leži u kovčegu — pa sam i nehotice ponavljao u sebi:

Nepomičan je ležao... I čudan je
Bio iznemogli mir njegovog čela...

No da se vratim pričanju.

*

Petar Aleksandrović me uvede u salon, pa me pretstavi svojoj ženi, već starijoj dami, bolešljiva izgleda, i vrlo ćutljivoj. U sobi je, osim nje, bilo još sedam-osam osoba... Svi su oni danas već pokojnici; iz sveg društva što je te večeri tu bilo skupljeno — živ sam danas još jedini ja. Doduše, od to doba prošlo je dobrih trideset godina... ali je u tom broju bilo i mlađeg sveta.

Evo ko su bili ti gosti:

U prvom redu: čuveni Skobeljev, pisac „Kremnjeva”, potonji komandant petrogradske tvrđave, — svima tadanjim petrogradskim stanovnicima poznata pojava sa obrubljenim prstima, smišljenim, izgnječenim, naboranim, pravim vojničkim licem i soldačkim, ne baš tako naivnim manirima, jednom. reči: — čovek koji je bio i na situ i na rešetu.

Zatim pisac „Lude Kuće”, Voejkov, hromo i: čisto ubogaljeno, upola razoreno biće, s navikama starinskog budžaklije-advokata, sa žutim, čisto podbulim licem i zlokobnim pogledom crnih, sitnih očiju.

Zatim, jedan ađutant u žandarskom mundiru, plav, temeljan čovek sa raznobojnim, čakarastim očima, sa preterano poniznim i prodirućim izrazom lica — neki Vladislavljev, izdavač poznatog u svoje vreme zabavnika „Jutarnja rumen” (po varoši se pričalo da je pretplaćivanje na taj almanah bilo na neki način — obvezno).

Zatim jedan visok i suvonjav gospodin u naočarima, sa malom glavom, nemirnim pokretima tela i pevajućim hunjkavim izgovorom, koji je na izgled ličio na civilnog savetnika nemačke bagre — prevodilac i stihotvorac Karlhof. Pa jedan oficir iz ministarstva saobraćaja, sa bolešljivim, tavnim licem, krupnim, podrugljivim usnama i raskušljanim zaliscima — što se u ono vreme smatralo kao neko koketovanje sa slobodoumnošću — prevodilac Fausta — Huber. Zatim jedan mršav i neskladno složen čovek jektičavog izgleda, sa neodlučnim osmehom na usnama i u pogledu, sa uzanim, ali lepim i simpatičnim čelom, Grebenka — neprijatelj Polevoga — (on protivu ovoga nekako baš u te dane beše napisao paškvilu na formu skaske; u njoj je polevoj (poljski) popak igrao vrlo ružnu ulogu), — autor pripovedaka i humorističkih priča sa maloruskim pesenkom, u kojima je jedva primetno izbijala originalna, topla strujica; najzad naš — duša od čoveka, nezaboravljeni knez Odojevski.

Ovoga vam neću opisivati: svako se seća njegovih milovidnih crta, tajanstvenog i predusretljivog pogleda, detinjski milog smeška i dobrodušnosvečanog držanja...

U sobi se nalazio još jedan čovek. Na njemu beše redengot sa dugim skutima, sa dva reda dugmadi, kratak prsnik sa plavim bisernim lančićem od sata i oko vrata šalčić vezan na šeput. Sedeo

je po strani u uglu, skromno skupivši noge, i ovda onda kašljucajući, prinoseći brže bolje ruku ka usnama. Taj čovek se zagledao oko sebe ne bez snebivanja i ustezanja, pažljivo slušao što se oko njega govorilo. U očima je njegovim sijao um neobičan, no lice mu je bilo ono najjednostavnije, rusko, — na formu onih lica što se često viđaju kod obrazovanih samouka iz kruga dvorskih i varoških robova-seljaka. Pada u oči da se ta lica, protivno onome što bi trebalo očekivati, retko odlikuju energijom; naprotiv, skoro svagda nose otpečatak bojažljive blagosti i setne zamišljenosti...

To beše pesnik Koljcov.

*

Ja sad tačno ne mogu da se setim o čem se te večeri vodio razgovor; ali znam da se nije odlikovao ni naročitom živošću, ni nekom osobitom dubinom i širinom isticanih pitanja. Govorilo se čas o književnosti, čas o društvenim i službenim novostima — i ni o čem više. Dva tri puta razgovor dobi vojni i patriotski kolorit, verovatno blagodareći prisustvu mundira.

Vreme je tada bilo već mirno. Vladajuća sfera, naročito u Petrogradu, zahvatila je i pokoravala sebi sve. A međutim, ta će se epoha dugo pamtiti u istoriji našeg duhovnog razvića... Od to doba prošlo je trideset i više godina, no mi još živimo pod dahom i u senci onoga što se tada otpočelo; mi još nismo stvorili ništa što bi po snazi bilo ravno onome. A naime: s proleća tek minuvše godine (1836) bio je prikazan prvi put Gogoljev „Revizor”, a posle nekoliko nedelja, u februaru ili martu 1837 godine, Glinkin „Život za cara”.[1] Puškin je bio još živ, u punom razvitku snage, i, po svoj verovatnosti, pred njim su stojale još mnoge godine delanja...

Pronosili su se nejasni glasovi o nekim gotovim, izvrsnim tvorevinama koje on čuva u svom portfelju. Ti glasovi su pobuđivali ljubitelje književnosti da se pretplaćuju — premda u ograničenom broju — na časopis „Savremenik”. No, ako ćemo istinu da govorimo, nije se na Puškinu usredsređivala pažnja tadašnje publike... Marlinski se još uvek smatrao za najomiljenijeg pisca, baron Brambeus je carovao, „Veliki prijem kod Satane” smatrao se kao vrhunac savršenstva, kao plod mal’te ne Volterovskog genija, a

kritički odeljak u „Biblioteci za Čitanje” — kao obrazac duhovitosti i ukusa. Na Kukoljnika se pogledalo sa nadom i poštovanjem, premda se nalazilo da se „Ruka Svevišnjeg” nije mogla meriti sa „Torkvatom Tasom”, — a već pesnika Benediktova su na izust učili.[2]

Među ostalim, te večeri, o kojoj sam počeo da govorim, Grebenka nam je izrecitovao, po molbi domaćinovoj, jednu iz poslednjih pesama Benediktovljevih. Vreme je, ponavljam, bilo po duhu smireno, a po spoljašnjosti je treštalo, pa su se i razgovori prema gospodarećem tonu podešavali. No talenti nesumnjivi, snažni talenti — stvarno su postojali, i ostavili su dubok trag za sobom. Sad se na naše oči vrši činjenica sasvim suprotna: opšti nivo se znatno podigao; no talenti su — i ređi, i slabiji.

*

Prvi se iz društva udaljio Voejkov; no još on čestito ni preko praga nije bio prekoračio, kad Karlhof brže poče da čita, od uzbuđenja prekidanim glasom, epigram protiv njega... „Pesnikidealista i nada-sve — sanjalo”, kako je sam sebe veličao Karlhof, očevidno, nije mogao da zaboravi njemu posvećenu i stvarno nemilosrdnu i oporu strofu u Voejkovljevoj „Ludoj Kući”. I Skobeljev se uskoro oprosti te ode, pošto je bio iscrpao ne baš tako bogatu zalihu svojih dosetaka i igara rečima. Huber poče da se žali na cenzuru. Ta se tema provlačila kroz sve tadašnje književne razgovore... A kako bi i moglo biti inače!

Svima su poznate anekdote o „slobodnom duhu”, o „lažnom proroku” itd., no teško da iko od današnjih ljudi može stvoriti sebi pojam o tom kakvom se robovanju svakog časa i na svakom mestu podvrgavala štampana misao.[3] Književnik — koji mu drago — morao je se osećati kao neka vrsta kriumčara.

Razgovor pređe na Gogolja, koji je tada živeo u inostranstvu; no Belinski tada tek što je bio počinjao svoju književničku karijeru — niko još nije pokušavao da razjasni ruskoj publici značaj Gogolja, u čijim tvorevinama je orakul (proročište) „Biblioteke za čitanje” video samo prljav maloruski „žart”. Sećam se, sav se naš razgovor o Gogolju ograničio na to što je Vladislavljev sa pohvalom citirao iz „Revizora” frazu: „uzimaš mito veće no što ti prema činu sleduje”

(„ne po činu bereš!”) — pa je pri tom načinio pokret rukom kao da je muvu uhvatio. Kao da sad gledam zamah te ruke sa plavim zarukavljem — i mnogoznačeći pogled kojim se svi prisutni pogledaše.

Domaćin reče nekoliko reči o Žukovskom, o njegovom prevodu „Undine” koji se u to vreme pojavio u raskošnom izdanju, sa ilustracijama — ako se ne varam — grafa Tolstoja. On tu pomenu i nekog drugog Žukovskog, veoma slabog stihotvorca koji se nedavno bio javio u „Biblioteci za Čitanje” pod psevdonimom Berneta; — o grafici Rastopčinoj, o g. Timofejevu, čak se i o g. Kreševu dve tri reči pomenuše, jer su svi oni pisali pesme, a kovati stihove — tada se još smatralo za nešto ozbiljno i važno.

Pletnjov poče već da moli Koljcova da nam pročita svoju najnoviju „Dumu” (teško te ne njegov „Božji Svet”), ali ovaj se neobično zbuni i dobi tako neodlučan izgled da Petar Aleksandrović ne htede više navaljivati.

Ponavljam još jednom: na svoj našoj besedi ležao je presenak skromnosti i smirenosti; ona — naša beseda — zbivala se u ona vremena koja je pokojni Apolon Grigorjev prozvao prepotopskima. Društvo je još pamtilo udar koji se sručio bio na najuglednije njegove pretstavnike npe dvanaest godina;[4] i od svega onoga što se probudilo i javilo u njemu docnije, naročito posle 1855-te godine — tada se ništa čak ni micalo nije, nego je samo klijalo — duboko, ali još nejasno — u nekim mlađim umovima.

Književnosti, u smislu živog ispoljavanja jedne između društvenih sila, koje se nalazi u organskoj vezi s drugim, toliko isto, pa još i važnijim njihovim ispoljavanjima — takve književnosti tada nije bilo, kao što nije bilo ni štampe, kao što ne beše slobode zbora i govora, kao što nije bilo slobode ličnosti; nego je bila — pismenost — „slovesnost” — i postojali su takvi „pismenih poslova majstori” kakvih mi posle već nismo viđali.

*

Oko ponoći, skoro posle sviju gostiju, ja izađoh u predsoblje zajedno sa Koljcovim, kome ponudih da ga odvezem do kuće, — ja sam imao svoje sanke. On pristade — i celim putem kašljaše i

zamotavaše se u svoju prilično tanku šubu. Ja ga zapitah zašto nije hteo da nam izrecituje svoju „Dumu”...

— Ama kako, i šta da vam čitam? — odgovori mi on skoro mrzovoljno. — Tu Aleksandar Sergjeić[5] tek što je bio izašao, a ja da vam čitam. Šta to govorite!

Koljcov je osećao strahopoštovanje prema Puškinu. I meni se samom moje pitanje učini neumesno; i zbilja, kako bi taj snebivljivi i povučeni čovek, sa tako smirenom spoljašnošću, tek najednom iz svog ugla mogao da nam deklamuje ovakvo što:

Otac vasione je — večnost,
Sin večnosti — sila;
Duh sile je život —
A svet vri i kipi životom...

Na uglu ulice gde je on stanovao, on izađe iz sanki, brže se zakopča, pa, neprestano kašljucajući i umotavajući se u šubu, utonu u studenoj magli petrogradske januarske noći... Posle se s njim već nisam viđao.

*

Reći ću nekoliko reči i o samom Petru Aleksandroviću.

Kao profesor ruske književnosti, on se nije odlikovao nekim velikim znanjem; njegov je učeni mal bio veoma skroman; ali je zato on iskreno voleo „svoj predmet”, imao je malko nepouzdan, ali čist i tanan ukus, i govorio bi jednostavno, jasno, i ne bez toplote. A što je najglavnije: on je znao da prenese na svoje slušaoce one simpatije kojima je sam bio ispunjen — znao je da ih zainteresuje.

On nije ulivao studentima nikakva preterana osećanja, ništa nalik na ono što je kod njih izazivao i stvarao, na primer, Granovski; a nije za to bilo ni povoda — non hic erat locus... On je bio i vrlo smiren; ali su ga voleli. Uz to ga je, kao čoveka, bliskog i prisnog znamenitoj književnoj plejadi, kao prijatelja Puškina, Žukovskog, Baratinskog, Gogolja; kao lice kome je Puškin posvetio bio svoga „Onjegina”, — okružavao u našim očima izvestan oreol, svetokrug. — Svi smo mi

naizust znali stihove iz Puškinove posvete Pletnjovu: „Ne misleći da oholi „viši” svet zabavljam”, — itd.

I zbilja, Petar Aleksandrović je mnogo ličio na portret što ga je Puškin u toj svojoj posveti skicirao: to nije bio običan komplimenat kojim se tako često ukrašavaju posvete. Ko je dobro znao Pletnjova, morao je osetiti i priznati u njemu —

Dušu prekrasnu,
Svetom maštom nadahnutu,
Poezijom živom i jasnom,
Visokim mislima i lepotom.

I on]e spadao u epohu, danas nepovratno minulu i iščezlu: to je bio učitelj starog vremena, literat, ne naučnik, ali na svoj način — mudrac. Krotka mirnoća njegovog ponašanja prema ljudima, njegovih govora, njegovih pokreta, nije mu smetala da bude proniclјiv, pa čak i fini, ali mu ta finoća nikad nije dolazila do mudrijašenja, do lukavstva. A i prilike su se bile tako stekle da mu mudrijašenje nije ni bilo potrebno: sve što je on želeo — polako, ali pouzdano — čisto mu je plivalo u ruke; i on je, rastajući se sa životom, mogao reći da ga se sit nauživao, više nego sit: koliko je trebalo. Takve vrste uživanje pouzdanije je od svakog drugog; nisu uzalud stari Jelini govorili da je poslednji i najbolji dar bogova čoveku — osećanje mere. Ta strana antičkog duha u njemu se ogledala, — i on joj je naročito simpatisao; druge su mu bile — uskraćene...

On nije raspolagao nikakvim, takozvanim „stvaralačkim” talentom; on je i sam to vrlo dobro znao: no glavna osobina njegovog duha — trezvena jasnost — nije ga mogla izneveriti kad bi u pitanju bio razbor ličnosti. „Ja boja nemam”, — žalio mi se on jednom: „sve ispod moje ruke ispada bledo, i stoga ja nisam u stanju čak ni da tačno prikažem ono što sam video i usred čega sam živeo”.

Za kritičara, u vaspitnom, u odričućem značenju te reči, njemu je nedostajala energija, oganj, upornost, ili da bez okolišenja govorimo — hrabrost. On nije za borca bio rođen. Prah i dim bitke — za njegovu gadljivu i čismenu narav bili su toliko isto neprijatni kao i sama opasnost kojoj bi se mogao izložiti u redovima boraca.

Uz to, njegov položaj u društvu, njegove veze sa dvorom također su ga udaljavale od takve uloge — uloge kritičara-borca, kao i sopstvena mu narav. Živahno posmatranje, iskreno saučešće, nepomerna stalnost prijateljskih osećanja i radosno klanjanje poetičnom — to je, eto, sav Pletnjov. On se sav iskazao u svojim malobrojnim sastavima, napisanima jezikom majstorskim — premda malko bledim.

*

On je bio divan porodičan čovek, i u drugoj svojoj ženi, u svojoj deci, našao je sve što je potrebno za pravu sreću. Imao sam prilike dvaput se sa njim sresti u inostranstvu: poremećeno zdravlje nagnalo ga je da ostavi Petrograd i svoju rektorsku dužnost. Poslednji put sam se našao sa njim u Parizu, kad mu se već život kraju bližio.

— Ja znam da uskoro moram umreti, — govorio mi je, — ali osim zahvalnosti sudbini ja ništa drugo ne osećam. Naživeo sam se, video sam i iskusio mnogo dobroga; znao sam se sa krasnim ljudima; pa šta bih mogao još više želeti? Posvirati, pa i za pojas zadenuti!

I na njegovoj smrti, kao što sam posle slušao, ležao je. isti otpečatak duševne tišine i pokornosti.

*

Ja sam naročito voleo da razgovaram s njim. Do same starosti on je bio sačuvao skoro dečačku svežinu utisaka i, kao u mladim danima, znao je da se razdraga pred lepotom: on se ni tada nije ushićavao. On se nikad nije rastajao sa dragocenim milim uspomenama iz svog života; on ih je negovao, on se dirljivo ponosio njima.

Pričati nam o Puškinu, o Žukovskom — bilo je za nj pravi praznik. I ljubav prema zavičajnoj književnosti, prema zavičajnom jeziku, prema samom njegovom zvuku, nije bila ohladnela u njemu: njegovo korenito, čisto rusko poreklo se i u tom iskazivalo: on je bio, kao što znamo, iz svešteničke porodice. Tom staležu pripisujem ja njegovu mekoću i blagost, a možda i životnu njegovu mudrost i takt. On bi sa svojim predašnjim učešćem slušao proizvode naših novih pisaca — i izgovarao svoj sud, ne svagda dubok, ali skoro uvek tačan i, pri svoj

mekosti oblika, nepomerno saglasan sa onim načelima koja on nikad nije izneveravao kad je reč o poeziji i umetnosti.

Studentske „istorije”, koje su izbile za vreme njegovog odsustva u inostranstvu, duboko su ga ogorčile — dublje no što sam mogao misliti, znajući njegov karakter. On je tugovao zbog svog „jadnog” univerziteta, i njegova osuda je padala ne na samu omladinu...

Takve ličnosti se sad već retko viđaju; i to ne stoga što bi u njima bilo nešto neobično, nego stoga što se i vreme izmenilo. Nadam se da mi čitalac neće zameriti što sam zadržao njegovu pažnju na jednoj između njih — na čestitom i dobrodušnom slovesniku staroga kova.

USPOMENE O BELjINSKOM

Moje lično poznanstvo sa Visarionom Grigorjevićem Beljinskim počelo se u Petrogradu, leta 1843 godine; no ime njegovo bilo mi je poznato mnogo ranije. Uskoro posle pojave prvih njegovih kritičkih ogleda u „Molvi” i „Teleskopu” (1836 — 1839), poče se u Petrogradu pričati o njemu kao o čoveku vatrenom, plahovitom, koji ni pred čim ne ustupa, i napada „na sve” — na sve u književnom svetu, naravno. Druga vrsta kritike nije se tada u štampi dala ni zamisliti.

Mnogi su ga, pa čak i među omladinom, osuđivali, i nalazili da je on odveć drzak i da se „daleko zanosi”. Stari antagonizam između Petrograda i Moskve samo je još zaoštravao ono nepoverenje sa kojim su čitaoci na obalama Neve predusretali novo moskovsko svetlo. Uz to njegovo plebejsko poreklo — otac mu beše lekar, a ded — đakon — bunilo je aristokratski duh koji se u našoj književnosti bio uvrežio još od Aleksandrovskih vremena, vremena „Arzamasa”,[6] itd.

U tadanje tamno, skoro podzemno vreme, spletka je igrala veliku ulogu u svima presudama i ocenama — književnim i drugima... Poznato je da spletka ni do ovoga časa nije izgubila svoju silu; nje će nestati tek na zracima potpune javnosti i slobode.

Čitava legenda sastavi se u času i o Beljinskom. Pričalo se da je on nedoučen, od države izdržavani student, izgnan sa univerziteta od tadanjeg prosvetnog guvernera Golohvastova zbog — razvratnog vladanja (Beljinski i — razvratno vladanje!!). Uveravahu da je i spoljašnji izgled njegov strašan; on je to nekakav bezočnik, buldog, na koga se smilovao i k sebi ga uzeo Nadeždin u nameri da njime satre svoje neprijatelje. Uporno i čisto prekorno zvahu ga „Bellinskim”.

Mogahu se, doduše, čuti glasovi i u njegovu korist. Sećam se, izdavač jedinog tada „debelog” časopisa govorio bi o njemu kao o „ptiću sa kandžicama” koga ne bi zgoreg bilo privrbovati — što je docnije, kao što je poznato, i učinjeno, na veliko preuspevanje samog časopisa, i na pozamašan ćar... samog tog izdavača.

Što se mene tiče, moje poznanstvo sa Beljinskim, kao piscem, desilo se na ovaj način.

Pesme Benediktovljeve pojaviše se 1836 u jednoj omanjoj sveščici, sa neizbežnom vinjeticom na koricama — kao sad da je gledam! — i dovedoše u ushićenje sve društvo, sve književnike, kritičare — svu omladinu. I ja sam se, kao i svi drugi, oduševljavao tim stihovima, mnoge sam znao na izust, ushićavao sam se „Strmostenom” i „Gorama”, pa čak i „Matildom na pastuvu”, koja je znala da se vešto i elegantno „konju na ramena baci”.

Kad, jednog jutra, svrati k meni jedan drug student, pa mi, sav ozlojeđen, saopšti da se u Beranžerovoj poslastičarnici pojavila nova sveska „Teleskopa” sa člankom Beljinskoga, u kome se „taj kritikant” drznuo dići ruku na naš opšti idol, na — Benediktova! Ja se odmah digoh i odoh do Beranžera, pročitah sav članak od prvog reda do poslednjeg i, razume se, planuh srdžbom, kao i svi drugi.

Ali, čudna stvar! — za sve vreme čitanja, pa i posle, na moje veliko čudo i upravo na jed, nešto se u meni i nehotice slagalo sa tim „kritikantom” — nalazilo je da su njegovi razlozi ubedljivi... i neodoljivi. Ja sam se stideo tog, sasvim neočekivanog, utiska; trudio sam se da zaglušim u sebi taj unutrašnji glas. U krugu drugova ja sam se sa još većom oštrinom izražavao o samom Beljinskom i o njegovom članku... no u dubini duše nešto mi je neprestano šaputalo da je on imao pravo... Prođe neko vreme — i ja već ne čitah Benediktova...

A kome danas nije poznato da je mišljenje što ga Beljinski tada iskaza, — mišljenje koje tada izgledaše kao drska novost, — da je ono danas postalo od sviju primljeno „opšte mesto” — „a truism”, kao što se izražavaju Englezi. Pod taj sud potpisalo se potomstvo, kao i pod mnoga druga što ga je taj isti sudija izgovorio.

Ime Beljinskoga se od tog doba ne mogaše izgladiti u mojoj pameti, no lično naše poznanstvo počelo se docnije.

*

Kad se pojavila u javnosti moja omanja poema „Paraša”, polazeći iz Petrograda u selo — u svoje vlasteostvo — ja svratih u stan Beljinskoga (znao sam gde je stanovao, ali ga još nisam posećivao, a svega sam se dvaput video s njim kod zajedničkih nam poznanika), — i, ne kazavši svoje ime, ostavih njegovom momku jedan primerak svoje poeme.

Na svom seoskom imanju provedoh jedno dva meseca i, dobivši majsku svesku „Otačastvenih Zapisa”, pročitah u njoj podužі članak Beljinskoga o mojoj poemi.

On se tako blagonaklono odazvao o meni, tako me je svojski i toplo hvalio da sam, sećam se, bio više sneveseljen nego obradovan. Ja nisam „mogao da verujem”, i kad mi je u Moskvi pokojni Kirejevski prišao sa čestitanjem, ja se onaj čas — odrekoh svog detenceta, tvrdeći da pisac Paraše — nisam ja!

Vrativši se u Petrograd, ja, naravno, odoh pravo Beljinskom, i poznanstvo se naše otpoče. On uskoro ode u Moskvu da se venča sa svojom verenicom, a vrativši se otud, nastani se u letnjikovcu, u Lesnom. I ja iznajmih vilu u prvom Pargolovu, te sam do same jeseni skoro svaki dan posećivao Beljinskoga. Ja ga zavoleh iskreno i duboko; on meni željaše dobra.

Da opišem njegovu spoljašnost.

Poznati litografski, možda jedini portret njegov daje nam netačan pojam o njemu. Skidajući njegove crte, umetnik je smatrao za dužnost da se „vine duhom” i da prirodu ulepša, pa je stoga svoj glavi Beljinskoga dao nekakav zapovednički-nadahnut izraz — nekakav vojnički, malo te ne generalski stav, — neprirodan položaj koji ni iz daleka nije odgovarao stvarnosti i nimalo se nije slagao sa karakterom i držanjem Beljinskoga.

Beljinski je bio čovek srednjeg rasta, na prvi pogled dosta neugledan, čak i nesrazmeran, mršav, sa upalim grudima i čisto pogurenom glavom. Jedna lopatica je primetno većma padala u oči. Svakoga, čak i ne lekara, odmah bi poražavali na njemu svi znaci suve bolesti, sav takozvani habitus te opake bolesti. Uz to je skoro neprestano kašljao.

Lice je imao osrednje, bledo-rumenkasto, nos nepravilan, kao spljosnut, usta malko nakrivljena, naročito kad bi se otvarala, — male, česte zube; gusta plava kosa padala bi mu u jednom pramenu na belo, lepo, premda nisko čelo.

Ja nisam viđao lepših, divnijih očiju od Beljinskovih. Plave, sa zlatnim iskricama u dubini zenica, te bi se oči, u običnim prilikama poluzatvorene trepavicama, u trenutcima oduševljenja širile i blistale. U časovima dobre volje, pogled bi njihov dobijao onaj osvojan izraz predusretljive dobrote i bezbrižne sreće. Glas Beljinskoga bio je slab,

čisto promukao, no prijatan; govorio je sa osobitim naglasima i dahovima, — „uporstvujući, uzbuđujući se i hiteći”.[7] Smejao se slatko i od srca, kao dete. Voleo je da hoda gore dole po sobi, lupkajući prstima svojih lepih i malenih ruku po tabakeri sa ruskim duvanom.

Ko bi ga samo video na ulici, kako se u toplom kačketu, u staroj šubi i zgnječenim kaljačama, užurbano i nejadničitim korakom gura pored kuća, i sa bojažljivom surovošću, svojstvenom nervoznim ljudima, osvrće unaokolo — taj ne bi mogao sebi sastaviti pravog pojma o njemu, — i ja unekoliko mogu da razumem usklik jednog palančanina kome su ga pokazali: „Ja sam samo u šumi viđao takvih vukova, pa i to: kad ih rane i povijaju!” Među stranim svetom, na ulici, Beljinski bi se lako zbunjivao i snebivao.

Kod kuće bi obično imao na sebi siv, vatom postavljen kaput, i bio uopšte vrlo čismen i uredan. Njegov izgovor, maniri, pokreti tela, živo su vas potsećali na sredu u kojoj je ponikao: čitavo njegovo držanje, gestovi — bili su čisto ruski, moskovski; nije uzalud u njegovim žilama tekla čista, bezprimesna ruska krv: — osobina našeg velikoruskog sveštenstva, toliko vekova nepristupnog nekoj stranoj rasi.

Beljinski je bio, što je retko kod nas, istinski oduševljen i istinski iskren čovek, sposoban za bezuslovno oduševljenje, no isključivo odan istini, vrlo osetljiv, ali ne samoljubiv, čovek koji je znao i voleti i mrzeti nesebično.

Ljudi koji ga, sudeći o njemu na dohvat, nisu trpeli zbog njegove „drskosti”, ljutili se na njegovu „grubost”, pisali protiv njega denuncijacije, rasprostirali klevete — ti ljudi bi se, bez sumnje, začudili kad bi čuli da je taj „bezočnik” imao dušu devičanski čistu — do stidljivosti, čistu do viteštva; da je živeo životom skoro monaškim, da se alkohol nije doticao njegovih usana. U ovom poslednjem pogledu nije nimalo ličio na tadanje Moskovljane.

Nemogućno je zamisliti do koje mere je Beljinski bio iskren prema drugima, pa i prema samom sebi. On je osećao, postupao, živeo samo u ime onoga što je za istinu priznavao — uvek na osnovu i u ime svojih načela.

Navešću jedan primer. Uskoro posle mog poznanstva, njega ponovo staše uznemirivati ona pitanja koja, dok ne dobiju odgovor ili ako dobiju odgovor jednostran, ne daju čoveku mira, naročito u mladosti: filosofska pitanja o smislu života, o odnosima ljudi jednog prema drugom i prema Božanstvu, o besmrtnosti duše, itd.

Budući nepoznat ni s jednim stranim jezikom — čak je i francuski s natezanjem čitao — , a ne nalazeći u ruskim knjigama ništa što bi moglo zadovoljigi njegovu radoznalost, Beljinski je, za nevolju, morao pribegavati razgovorima s prijateljima, beskrajnim pretresanjima, ispitivanjima i rešavanjima. I on se upuštao u njih sa svim grozničavim žarom svoje duše, koja je večno za istinom žudila.

I samo tim putem je on još u Moskvi potpuno shvatio i usvojio, pored ostaloga, glavne rezultate, pa čak i terminologiju Heglove filosofije, koja je tada bez pogovora carstvovala u umovima omladine.

Stvar, naravno, nije prolazila bez češćih nedorazumevanja, koji put čak i pogrešnih, jer drugoviučitelji Beljinskoga, koji mu saopštavahu svu suštinu i sav sok zapadne nauke, često su je i sami površno i rđavo shvatali.[8]

Ali još Gete je kazao:

„Ein guter Mann in seinem dunklen Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst”...

(Dobar čovek je i u svojoj nejasnoj težnji svagda svestan pravog puta), a Beljinski je bio upravo taj guter Mann, bio je pravičan i čestit čovek. Uz to, njega bi u takvim slučajevima svagda izbavljao njegov vanredan instinkt, kojim je bio u velikoj meri obdaren — no o tome je reč docnije.

Elem, kad sam se ja upoznao sa Beljinskim, njega su mučile sumnje. Tu rečenicu ja sam često od drugih ljudi slušao, a i sâm sam je ne jednom upotrebljavao; no u istini i potpuno ona se mogla primenjivati samo na Beljinskog. Sumnje su njega u punom smislu reči mučile, lišavale ga sna, jela, neodstupno bi ga grizle i žegle. On nije dozvoljavao sebi da se zaboravi, niti je znao šta je umor: on bi se dan noć mučio razrešenjem pitanja koja bi sam sebi postavljao.

Sećam se, tek što stupim u njegovu sobu, on, izmršavio, bolan (tada je dobio zapaljenje u plućima i umalo što nije umro), — odmah se digne sa divana, i jedva čujnim glasom, neprestano kašljući, sa pulsom sto u minutu, sa grošastim rumenilom na obrazima, nastavlja sinoć prekinut razgovor.

Ta njegova iskrenost dejstvovala je i na mene, važnost predmeta povlačila bi me za sobom. No, progovorivši dva tri časa, ja bih klonuo — lakomislenost mladosti činila bi svoje; htelo mi se da odahnem, setio bih se šetnje, ručka. Sama žena Beljinskoga molila bi i muža i mene da se makar malo odmorimo, da ma na časak prekinemo te večne prepirke, potsećala bi ga na lekarove savete... no s Beljinskim se u takvim prilikama teško izlazilo na kraj...

„Nismo još rešili pitanje o postojanju Boga”, — reče mi on jednom sa gorkim prekorom, — „a vi hoćete da ručate!..

Priznajem da, napisavši sad te reči, umalo što ih nisam izbrisao, pri pomisli da bi one mogle da izazovu osmeh na licu jednog ili drugog mog čitaoca... No onome ne bi palo na pamet da se smeje ko bi sam, kao ja, čuo kako je Beljinski izgovorio te reči: — samo sa osmehom divljenja mogli bismo se odazvati na tu njegovu nebojazan od smešnoga...

Čim bi tako došao do rezultata koji bi ga makar privremeno, za taj mah zadovoljio, Beljinski! bi se umirio, pa ostavivši na stranu razmišljanje o tim kapitalnim problemima, vraćao bi se svakidanjim poslovima. Sa mnom je naročito rado govorio stoga što sam ja u to doba tek se bio vratio sa svojih studija iz Nemačke, te sam bio u mogućnosti da mu iz prve ruke saopštim najsvežije, poslednje zaključke.

Mi smo tada još verovali u važnost filosofskih i metafizičkih zaključaka, mada ni on, ni ja, ni najmanje nismo bili filosofi, niti smo raspolagali sposobnošću apstraktnog mišljenja, čistog, na nemački način...

Uostalom, mi smo tada u filosofiji tražili sve na svetu, osim čistog mišljenja.

*

Naučna sprema Beljinskoga nije bila prostrana; on je znao malo, i u tom nema ničeg čudnovatog. Zbog odsustva vrednoće, zbog

nehata nisu ga ni sami neprijatelji krivili. No siromaštvo, koje ga je pratilo još iz detinjstva, nedovoljno školovanje, nesrećne prilike, rane bolesti; a zatim neophodna potreba brzog rada radi kore hleba, — sve to skupa uzeto sprečilo je Beljinskog da pribavi pravilnog znanja, premda je, na primer, rusku književnost, njen istorijski razvitak iscrpno i temeljno znao. No i ovo se mora reći: baš to nedovoljno znanje javlja se u ovom slučaju kao karakterističdn znak, skoro kao neophodnost:

Beljinski je bio ono što ja sebi dozvoljavam da nazovem centralna priroda. On je svim svojim bićem stojao blisko samome srcu i jezgru svoga naroda, ovaploćavao ga sobom potpuno — i sa lepših lica lošijih njegovih strana.

Učen čovek, ne kažem „obrazovan”, — to je drugo pitanje, — no učen čovek, baš na osnovu te svoje učenosti, ne bi tada, u četrdesetim godinama (1840— 1847), mogao biti onakva centralna priroda; on ne bi potpuno odgovarao onoj sredini na koju bi mu trebalo da utiče. On i ona imali bi razne interese; ne bi bilo harmonije i, po svoj prilici, ne bi bilo ni međusobnog razumevanja.

Vođe svojih savremenika u oblasti kritike — društvene, estetičke; u oblasti kritike samosaznanja, samosvesti (meni se čini da ova moja napomena ima primenu opštu, no za ovaj mah ja ću se ograničiti! samo na ovu jednu stranu), — vođe svojih savremenika, velim, moraju, naravno, stojati više od svog pokolenja, raspolagati normalnije ustrojenom glavom, jasnijim pogledom, većom čvrstinom karaktera. No među tim vođama i njihovim sledbenicima ne sme biti provalije, bezdana.

Već sama reč: sledbenik — pretpostavlja mogućnost da se ide jednim pravcem, mogućnost prisne veze. Vođa može izazivati negodovanje i srdžbu kod onih koje on buni i podiže s mesta, kreće napred; proklinjati ga mogu, ali ga moraju razumevati svagda. On mora stojati više od njih, istina; ali im mora biti i blizak; on mora učestvovati ne samo u njihovim svojstvima i osobi«ama, no i u nedostatcima njihovim: tim samim on dublje i bolnije oseća te nedostatke.

Senkovski je bio kud i kamo čovek učeniji, ne velim samo od Beljinskog, nego i od većine svojih savremenika; a kakav je trag ostavio on? Reći će mi neko da je delatnost Senkovskog bila

besplodna i štetna ne otud što je bio učen, no stoga što nije imao ubeđenja, što nam je bio tuđ, nije nas razumevao, nije s nama saosećao. Protivu toga neću sporiti; ali meni se čini da su — sam njegov skepticizam (sumnjanje u sve, neverovanje), njegova kičeljivost i gadljivost, njegovo prezrivo ismevanje, pedantstvo, hladnoća, — da su sve te njegove osobine proisticale otud što je on, kao čovek učen i specijalista, imao druge svrhe i simpatije no što ih je imala masa društva.

Senkovski je bio ne samo učen, no je bio još i duhovit, nestašan, sjajan. Mladi činovnici i oficiri ushićavali su se njime, naročito u provinciji. Ali pomenuti njegovi talenti nisu bili potrebni masi čitalaca, a od onoga što je njoj bilo potrebno: kritičkog i socijalnog čula i osećanja, shvatanja bitnih potreba epohe, i, što je glavno: ognja, ljubavi prema manjoj, neukoj braći — od svega se toga kod njega ni traga nije opažalo. On je zabavljao svoje čitaoce, prezirući ih u sebi kao nekulturne geake; a i oni1 su se opet zabavljali njime, ni truni mu neverujući! Usuđujem se nadati se da mi se neće pripisivati želja da branim neznanje; ja samo ukazujem na fiziološku činjenicu u razvitku naše svesti.

Pojmljivo je da jedan Lesing, da bi mogao postati vođom svoga naraštaja, potpun predstavnik svoje narodnosti, — da je on morao biti čovek skoro sveobuhvatajuće učenosti; u njemu se ogledala, u njemu je nalazila svoj odjek, svoju misao — Nemačka, on je bio nemačka centralna priroda. No Beljinski, koji unekoliko zaslužuje ime ruskog Lesinga, Beljinski, čije nas značenje, po smislu i uticaju svom, zbilja potseća na značaj velikog nemačkog pisca i kritičara, mogao je, i postao je ono što je bio, i bez neke velike zalihe naučnih znanja.

Beljinski je, na primer, mešao starijeg Pita (lorda Čatama) sa njegovim sinom, V. Pitom-mlađim — pa šta onda? „Mi smo se svi učili po malo, čemu bilo i kako bilo”... Za ono što je Beljinskom pretstojalo da izvede, on je znao potpuno dovoljno. Odakle bi on uzeo onaj oganj i onu strasnost sa kojima je vazda i svuda ratovao za obrazovanost i prosvećivanje, da nije i sam na sebi iskusio jad i nevolju neznanja? Nemac se stara da ispravi nedostatke svoga naroda, ubedivši se razmišljanjem o njihovoj štetnosti, a Rus će još dugo i sam, lično, od tih nedostataka bolovati...

*

Beljinski je, bez sumnje, raspolagao bitnim osobinama Velikog kritičara. No premda je na terenu nauke i znanja morao da pozaima od prijatelja, da prima njihove reči na veru, — na polju kritike nije imao potrebe nikoga pitati; naprotiv, drugi su njega slušali; potstrek i početak bili su uvek njegovi.

Estetičko osećanje bilo je u njega skoro nepogrešivo; pogled njegov prodirao je duboko, i nigda ne bi bivao neopredeljen i nejasan. Beljinski se nije dao zbuniti ni obmanuti golom spoljašnošću, životnim prilikama; nije se potčinjavao nikakvim uticajima ni „duhu vremena”. On bi, tako reći, na letu osetio lepo i ružno, i sa neustrašivom smelošću iskazivao bi svoj sud — iskazivao ga potpuno, bez okolišenja, vatreno i snažno, sa svom napred težećom sigurnošću ubeđenja.

Ko je bivao svedok kritičarskih pogrešaka u koje su padali čak i odlični umovi (treba se setiti čak i samog Puškina, koji je u „Marti Posadnici” g-na Pogodina nalazio „nešto šekspirsko”!), — taj nije mogao da ne oseti uvaženje prema svagda tačnom presudom, pred istinskim ukusom i instinktom Beljinskoga, pred njegovom „veštinom da čita među redovima”.

Ne govorim o člancima u kojima se određivalo odgovarajuće mesto i rang ranijim delatnicima naše književnosti; ne govorim ni o onim ogledima u kojima se određivao značaj još živih pisaca, sračunavao konačan zbir njihove delatnosti, — zbir docnije od potomstva primljen i utvrđen;[9] no pri pojavi novog talenta, novog romana, pesama, pripovetke — niko, ni pre od Beljinskog, ni tačnije i bolje od njega nije izrekao tačnu ocenu — prave presudne reči. Ljermontov, Gogolj, Gončarov — zar nije on prvi ukazao na njih, razjasnio njihovo značenje? I koliko drugnh!

Bez i nehotičnog divljenja kritičkoj dijagnozi Beljinskog nećete, na primer, pročitati onaj mali umetak, odlomak, unesen u jedan njegov godišnji pregled književnosti, u kome je on, po jednoj pesmi Ljermontovljevoj o trgovcu Kalašnjikovu (koja se bila bez potpisa pojavila u „Literarnoj Gazeti”), odmah osetio i prorekao veliku budućnost autorovu.

Slične crte viđamo kod Beljinskog stalno. Naveišću još jedan primer.

Godine 1846 pojavi se u „Otačastvenim Zapisima” pripovetka g-na Grigorovića pot natpisom „Selo” — po vremenu prvi ogled zbližavanja naše književnosti sa seoskim, narodnim životom — prva među našim „Seoskim povestima” — Dorfgeschichten. Ta pripovetka bila je napisana jezikom u nekoliko biranim (izveštačenim) — ne bez sentimentalnosti. No njena težnja ka realnom vasproizvođenju seljačkog života — bila je očevidna.

Pokojni I. I. Panajev, čovek dobrodušan, ali do krajnosti lake pameti, i kadar da shvati samo vrhove od vrškova, zakačio se bio za nekoliko smešnih izraza u „Selu”, pa, obradovavši se prilici da se malo šegači, poče da se ismeva sa čitavom pričom, te je u nekoliko kuća čitao neke, po njegovom shvatanju, „najsmešnije” strane!

No kako li se taj isti Panajev morao začuditi, kako li opet ne znati šta da misle njegovi prijatelji što su se zajedno s njim ludili i smejali, kad Beljivski, pošto je pročitao pripovetku g-na Grigorovića, ne samo da je proglasi za značajnu i pažnje dostojnu, nego joj odmah odredi i književno istorijski značaj, i proreče onaj pokret, onaj obrt koji se uskoro za tim izvršio u našoj književnosti1.

Panajevu sad ostade samo jedno: da i dalje drugima čita odlomke iz „Sela”, ali sad već — ushićujući se njima!

Ne mogu da na ovom mestu ne pomenem mistifikacije kojima se u to vreme ne jedanput podvrgavao jedan izdavač „debelog” časopisa, koji (izdavač) beše toliko obdaren praktičkim talentima, koliko je, s druge strane, od prirode bio oštećen i uvređen u pogledu — estetičkih sposobnosti.

Donese mu, na primer, ko bilo iz kruga Beljinskoga neku novu pesmu, pa je počne da čita, ne upozorivši predhodno nijednom rečju svoju žrtvu u čem se sastoji suština pesme, i čega radi mu je čita. Na početku bi ton čitačev bivao ironičan. Izdavač, zaključivši iz tog tona da mu je onaj doneo nekakav obrazac neukusa i budalaštine, počinjao bi da se smeje, da smiče ramenima; tada bi čitač polagano i neosetno menjao ton iz ironičnog u ozbiljan, ushićen. Jadni izdavač, pomislivši da se maločas prevario, da nije stvar odmah kako treba shvatio, počinjao bi da mumla odobravajući, glavom da klima, po neki put bi izgovarao: „Nije loše! Bravo!”

Sad bi čitač potegao opet ironične note, pa bi nanovo povlačio za sobom zbunjenog slušaoca, vrahao se ushićenom raspoloženju — a ovaj bi opet počeo da odobrava i hvali...

Ako bi se pesma desila poveća, slične varijacije, koje potsećaju na igru sa glavom od kaučuka koji svaki1 čas prema pritisku prsta menja izraz — mogle su se sa veselim izdavačem izvoditi i nekoliko puta... Svršavalo se obično tim da se jadan izdavač savršeno zbunjivao, te najzad, na svom, inače izrazitom licu ne bi pokazivao ni odobravanja, ni odricanja.

Beljinski nije imao dosta jake živce; on sam «ije uzimao učešća u takvim vežbama; a i njegova ljubav ka istini bila je i suviše velika: on je ne bi ni u šali ni na trenutak mogao izneveriti; ali bi ga suze od smeha oblivale kad bi; mu posle prijatelji pričali pojedinosti tih mistifikacija.

*

Druga odlična osobina Beljinskoga kao kritičara bilo je njegovo tačno shvatanje onoga što upravo stoji na dnevnom redu, što ište svoje neodložno rešenje, u čem se sastoji „zloba dana”. „U nevreme gost gori je od Turčina”, — veli ruska poslovica; u nevreme objavljena istina gora je od laži, u nevreme istaknuto pitanje samo pravi zabunu i štetu.

Beljinski, na primer, nigda ne bi dozvolio sebi pogrešku u koju je upao inače daroviti Dobroljubov; on nigda ne bi osuđivao i grdio Kavura, Palmerstona, uopšte parlamentarnost, kao nepotpunu i neistinitu formu vladavine. Čak i kad bi priznavao da su opravdani prekori koje je zaslužio Kavur, on bi ipak uvideo svu nesavremenost (kod nas, u Rusiji, 1862 godine!) — sličnih napada. On bi video kojoj bi partiji takvi prekori učinili uslugu, ko bi im se naročito obradovao!

Beljinski je vrlo dobro osećao da on, pri uslovima u kojima je on delao, ne treba da izlazi iz kruga čisto književne krtike. Prvo i prvo, pri tadanjim zvaničnim, životnim, cenzurnim uslovima, raditi drukčije bilo bi odveć teško. On se već i tako teškom mukom održavao protiv bure pretnja i potkazivanja koju je izazivalo njegovo nepriznavanje, poricanje lažno-klasičnih autoriteta. A drugo, on je vrlo jasno video i shvatao da u razvitku svakog naroda književna epoha dolazi pre drugih; da, dok se ne preživi i ne savlada ona, nije mogućno kretati

se napred; da kritika, u smislu poricanja faličnosti, pretvorstva i laži, prvo mora književne pojave podvrgnuti analizi, te da se baš u tome i sastoji njegov, V. Beljinskoga, poziv.

Njegova politička, socijalna ubeđenja bila su vrlo jaka, otsudno i očevidno oštra; no ona su vazda ostajala u sferi instinktivnih simpatija i antipatija. Ponavljam, Beljinski je dobro znao da se nije moglo ni misliti na njihovu primenu, na njihovo praktično ostvarivanje. A kad bi to baš i bilo mogućno, u njega samog nije bilo za to ni potrebne stručne spreme, ni za taj posao odgovarajućeg temperamenta. Sve je on to znao, te je, sa svojstvenim mu praktičnim shvatanjem svoje istorijske uloge, i sam ograničio bio krug svoga delanja, stezao ga je u određene granice. Ali zato, kao književni kritičar, On je bio tačno ono što Englezi zovu „the right man on the right place”, „pravi čovek na pravom mestu”, što se ne može reći i o njegovim naslednicima. Nego i to je, doduše, istina da je njihov zadatak bio i teži i složeniji.

Već pred samu smrt, Beljinski je počeo bio osećati da je nastao čas da se učini nov korak, da se izađe iz onog uskog kruga: političko-ekonomski problemi trebali su da smene probleme čisto estetičke i književne. No on sam sebe kao da je sklanjao i ukazivao na drugu ličnost, u kojoj kao da je gledao svog naslednika — na V. N. Majkova, brata pesnikovog. Na žalost, taj daroviti, mlad čovek preminu na samom početku svog javnog delanja, i baš onakvom istom smrću kakvom je nedavno život izgubio drugi mladić, koji je takođe mnogo obećavao, D. I. Pisarev.

*

Ime Pisareva seća me na ovo:

S proleća 1867 g., prilikom mog prolaska kroz Petrograd, on mi je učinio čast — posetio me je. Ja se dotle nisam sastajao sa njim, ali sam sa interesovanjem čitao njegove članke, ma da se sa mnogim tvrdnjama u njima, i uopšte sa njihovim osnovnim pravcem, nisam mogao složiti. Naročito su me neprijatno dirnuli njegovi oštri članci o Puškinu.

U toku razgovora, ja se otvoreno izgovorih pred njim. Pisarev je odmah, na prvi pogled činio utisak časnog i umnog čoveka kome ne samo da se može, no i treba govoriti istinu.

„Vi ste, — počeh ja, — bacili u blato, među ostalim, jednu od najdirljivijih pesama Puškinovih. (Njegovo obraćanje k licejskom drugaru koji će poslednji ostati među živima: „Nesrećni druže”, i t. d.). Vi uveravate da pesnik savetuje prijatelju da prosto uzme pa da se od tuge — napije. Estetičko osećanje je u vama odveć živo. Vi to niste mogli kazati ozbiljno — vi ste to kazali naročito, sa izvesnom tendencijom. No da vidimo da li će vas ta vaša tendencija izviniti. Ja razumem preuveličavanje, dozvoljavam karikaturu, — no preuveličavanje istine, karikaturu radi neke ozbiljne stvari, sa istinitim smerom. Da sad otkud omladima zasedne pa da samo piše stihove, kao što je to bilo u blaženoj epohi Almanaha, ja bih vas još i razumeo, ja bih, najzad, još i odobrio vaš zajedljivi ukor, vaše ismevanje; ja bih rekao: nije pravo, ali je korisno!

... A ovako, molim vas, koga vi gađate? Bijete vrapce iz topa! Ostala nam svega još dva, tri čoveka — čičice od svojih pedeset i više godina, koji se još zabavljaju građenjem stihova, — pa zar ima smisla žestiti se na njih? Kao da nema drugih, životom drhtećih problema koje ste vi kao književnikžurnalist obvezani osećati pre no svi drugi; problema bitnih, neodložnih na koje vi morate obraćati pažnju publike?

... Vojna na stihotvorce u 1866-toj godini! Pa to je antikvarski ispad, arhaizam! Beljinski — taj vam nikad ne bi pao u takvu pogrešku!”

Ne znam šta je pomislio tom prilikom Pisarev, no odgovorio mi nije ništa. Po svoj prilici nije se slagao sa mnom.

Samo se po sebi razume da Beljinskovo shvatanje svoga vremena, svog poziva, nije smetalo njegovim ubeđenjima srca da izbijaju iz svakog retka njegovih članaka, tim jače što je njegova negirajuća delatnost na polju kritike odgovarala da ne može biti bolje onoj ulozi koju bi on bez sumnje bio izabrao u politički razvijenom društvu. Što je on osećao i mislio, to je znao on sam, znali su i neki između njegovih bližih prijatelja; no što je radio, što je štampao — neuklonjivo i strogo se držalo književnog zemljišta, i kretalo se isključivo na njemu.

Samo u poznatom jednom pismu ta strast koju je on —

……………….u tami noćnoj

othranio suzama i tugom, —

izbila je na videlo — kao onaj oganj o kome govorga Lermontov.[10]

Molim čitaoca za dozvolu da donesem na ovom mestu odlomak iz predavanja o Puškinu koje sam održao 1859 g. pred ne mnogobrojnim društvom. Želeći da naslikam karakter epohe 30-ih i 40-ih godina, morao sam pomenuti Gogoljevu satiru, Lermontovljev protest, a zatim i smisao kritike Beljinskoga. Sam pomen ovog imena izazvao je negodovanje i ljutnju kod većeg dela mojih slušalaca. Evo tog odlomka. (Moraću početi poizdalje, no ovde se to ne da obići).

„A međutim, dok je naš veliki umetnik (Puškin), okrenuvši leđa svetini i približivši se, ukoliko je mogao, narodu, — smišljao svoje zavetne tvorevine; dok su kroz dušu njegovu prolazile one slike čije proučavanje i nehotice rađa u nama misao da bi nas jedini on mogao obdariti i narodnom dramom i narodnom epopejom, — u našem društvu, u našoj književnosti zbivali su se, ako ne veliki, ono svakojako značajni događaji.

„Pod uticajem naročitih slučajnosti, osobitih prilika tadašnjeg života Evrope (1830— 1840), kod nas se, malo po malo, izgradilo bilo ubeđenje, istina tačno, ali za ono vreme malo te ne prerano: ubeđenje da smo mi ne samo velik narod, no da smo mi i velika, potpuno sobom ovladala država, te da i umetnost, da poetsko stvaranje treba da budu dostojni glasnici tog veličanstva i te snage.

„U isti mah, sa rasprostiranjem tog ubeđenja, a možda i izazvana njime, pojavi se čitava falanga ljudi, neosporno darovitih, ali na čijem je talentu ležao opšti presenak zvučne retorike i šture spoljašnosti, koja odgovaraše onoj velikoj, po čisto spoljašnjoj snazi, kojoj su oni služili kao odjeci...

„Ti ljudi se javiše i u poeziji, i u slikarstvu, i u žurnalistici, pa čak i na pozornici. Treba li da kazujem njihova imena? Ona su svakome znana — i treba se samo setiti kome se pljeskalo, ko je bivao pozdravljan u ono vreme kada se oko ućutalog Puškina zacarila tišina.[11] Taj upad u društveni život onoga što bih se ja odlučio nazvati lažno-veličanstvenom školom, trajao je za malo, premda refleks njen, u sferama manje podvrgnutima analizi kritike nego

prava književnoumetnička sfera, nije prestao ni do danas. On je — taj upad — trajao za malo, ali koliko je tu bilo graje i tutnjave! Kako se široko razlila bila ta škola! Nekoji od njenih delatnika sami su sebe naivno za genije priznavali. No, kraj svega toga, nešto neistinito, nešto mrtvo osećalo se u njoj i u samim trenutima njenog slavlja i likovanja — i nijedan živ, samostalan um nije ona sebi mogla da pokori i zadobije.

„Tvorevine te škole, prožete nekom samouverenošću, koja je dolazila do samohvalisanja, — posvećene, pošto poto, veličanju Rusije, — u samoj suštini nisu imale u sebi ničega ruskog: to behu nekakve velikarne dekoracije, na dvoje na troje i nehatno podignute od patriota koji su slabo poznavali svoju otadžbinu. Sve je to grmilo i kočoperilo se, sve je smatralo sebe za dostojan ukras velike države i velikog naroda, — a čas stropoštavanja se bližio.

„Ali ne behu poslednje duboko-misaone tvorevine Puškinove uzrok toga pada. Da su se oni baš i pojavili bili za njegovog života — mi sumnjamo da bi ih tutnjavom zaglušena, iz pameti izvedena publika mogla tada dostojno oceniti. Te tvorevine Puškinove ne bi mogle poslužiti polemičkim svrhama; one su magle odnositi, pa su i odnosile pobedu svojom lepotom, suočavanjem te lepote sa bezobličnošću i slabošću one lažno-veličanstvene utvore.

„No u prvo vreme, baš zato da bi se utvora u svoj svojoj praznini razgolitila, potrebna su bila druga oruđa, druge, većma prodiruće snage — snage bajronskog lirizma, koji se već jednom javljao bio kod nas, ali neozbiljno i površno, — snage kritike, humora i satire.

„I one ne zakasniše da se jave. U sferi umetnosti prozbori Gogolj, za njim Lermontov; u sferi kritike i misli — Beljinski.

„... U prošloj besedi s vama govorili smo o onom značenju koje će budući istorik naše književnosti dati pojavi Puškina; ali će, bez sumnje, pažnju naših Mekolija (ako nam je samo suđeno da nekad imamo Mekolije) i onaj trenutak kada pred naduvanog, skoro ozvaničenog džina istupaše, s jedne strane, konjički oficir, lav „otanjenih” prestoničkih krugova, iz čijih usta društvo prvi put ču nepoznat mu dotle, nepoštedan ukor, — i neznatan maloruski učitelj sa svojom groznom komedijom, na čijem čelu stojaše natpis: „Što se na ogledalo ljutite kad vam je lice iskrivljeno!” — a s druge strane isto tako neznatan, nedoučeni studenat, koji se usudio da veleglasno

objavi da mi tada još nismo imali književnosti; da Lomonosov nije bio pesnik, i da se ne samo Heraskov i Petrov, nego ni sam Deržavin i Dmitrijev ne mogu smatrati kao neki obrasci, pa da i najnoviji veliki ljudi ništa nisu stvorili.

Pod udruženim silama te trojice, međusobno skoro nepoznatih radnika[12] stropoštala se ne samo ona književna škola što je nazvasmo lažno veličanstvenom, nego se i mnogo šta drugo, prestarelo i bez vrednosti, preobrati u razvaline.

„Pobeda bi brzo rešena. U isto vreme smanji se, poblede uticaj i samog Puškina, onog Puškina čije ime beše tako milo i samim novatorima, koje oni tako punom ljubavlju obasipahu. Ideal kome su oni služili — svesno ili nesvesno (Gogolj ga se, kao što je poznato, docnije odricao) — ideal se taj nije mogao složiti sa idealom Puškinovim, na zlo njima samima.

„Sila stvari jača je od svake odelite, lične sile, isto kao što je i ono opšte u nama svagda jače od naših ličnih naklonosti. Dani poezije, behu prošli, isto kao i vreme lažno veličanstvene fraze; nastade vreme kritike, polemike, satire. Mesto izraza „nastade”, mogli bismo, setivši se fon Vizina, Novikova, upotrebiti! reč: „vratilo se”.

„Slični „povratni” obrti napred jurećeg točka istorije poznati su svima posmatračima života naroda. Društvo, poraženo iznenadnom svesnošću o svojim nedostacima, predosećajući u budućnisti još gorčija razočaranja, — koja se i pojaviše, — žudno obrati svoj sluh novim zvucima, te primaše samo ono što je novim potrebama njegovim odgovaralo.

„Torkvato Taso”, Kukoljnikov, „Ruka Svevišnjeg” — iščezoše kao sapunski klobuci; ali se i „Tučnim konjanikom” (Puškinovim) nije moglo naslađivati u isti mah sa Gogoljevim „Šinjelom”.

Ovde je sledovala dosta podrobna karakteristika Gogolja i Lermontova, koja se završavala ovim rečima:

„Sila nezavisne, kritikujuće, protestujuće ličnosti ustade protiv licemerstva, protiv nevaljalstva — a na kom stupnju društva ne carstvovaše tada nevaljalstvo? — protiv onog lažno-opšteg, nepravedno-uzakonjenog što nije imalo razumnih prava da potčini sebi ličnost”...

Zatim ovako nastavih:

„A sad vas molimo da se zadržite kod treće ličnosti, čije ime, mi to znamo, neće biti sasvim blagozvučno za vaš sluh. Reč je o Beljinskom. S tim imenom skopčana je uspomena na neki zanos; ali, usuđujemo se misliti, i na neke zasluge. Reč njegova živi i do ovog časa, i mi ne možemo dopustiti da Rusija, koja ga baš sad željno čita, bude sasvim nepravična u svojoj ljubavi prema njemu.

„Mi ga spomenusmo ne stoga što smo vezani za njega ličnim, prijateljskim odnosima; mi želimo obratiti vašu pažnju na sam princip, na načelo njegovog delanja. Ime je tom principu — idealizam. Beljinski je bio idealista u najboljem smislu reči. U njemu su živela predanja one moskovske družine koja je tamo postojala na početku tridesetih godina, a čiji se tragovi toliko i do danas osećaju.

„Ta družina, nalazeći se pod silnim uticajem nemačke filosofske misli (pažnje je vredna stalna veza između te misli i Moskve!), zaslužuje svog naročitog istorika. Odatle je Beljinski izneo ona ubeđenja koja ga ne ostavljahu do smrti — onaj ideal kome je služio. U ime tog ideala objavljivao je Beljinski umetnički značaj Puškina, i nestadak građanskih elemenata kod njega; u ime tog ideala pozdravljao je on i Lermontovljev protest i Gogoljevu satiru; u ime istog ideala obarao je stare autoritete, naše takozvane slave, na koje nije imao ni mogućnosti, ni volje da pogleda sa istorijske tačke posmatranja”...

*

Možda će se neki čitalac začuditi reči „idealista”, kojom sam ja smatrao za umesno i potrebno da okarakterišem Beljinskog. Na to imam da primetim da, pre svega, u 1859-oj godini mnoge stvari nije bilo mogućno nazivati pravim njihovim imenima; i drugo, meni je — moram da priznam — ne malo zadovoljstvo pričinjavalo da proglasim Beljinskog baš „idealistom” pred skupom ljudi kojima se ime njegovo pretstavljalo kao neraskidno vezano s pojmom o ciniku, grubom materijalisti i t. sl. A osim toga, to mu je ime baš i ličilo. Beljinski je bio toliko isto idealista koliko i odricatelj: on je i odricao u ime ideala.

Taj ideal bio je svojstva određenog i jednorodnog, premda se imenovao, a imenuje se još i danas na razne načine: naukom, progresom, čovečnošću, civilizacijom, — zapadom, najzad. Neki tu stvar nazivaju i revolucijom. Nego stvar nije u imenu, već u suštnni,

koja js toliko jasna i nesumnjiva da nema potrebe o njoj duže ni govoriti: tu ni govora ne može biti o nekom nesporazumu.

Beljinski je svega sebe bio posvetio na službu tome idealu; svim svojim simpatijama, svom svojom delatnošću pripadao je on taboru „zapadnjaka”, kako ih protivnici behu prozvali. On je bio zapadnjak ne samo po tom što je priznavao prevashodstvo i nadmoć zapadne nauke, zapadne umetnosti, zapadnog društvenog uređenja; no i po tome što je bio duboko uveren da je neophodno potrebno da Rusija primi u sebe sve što je Zapad stvorio — radi razvitka njenih sopstvenih sila, njenog značenja. On je verovao da nama nema drugog spasa do ići putem koji nam je ukazao Petar Veliki, na koga su slavenofili bacili tada svoja najžešća koplja.[13]

Primati rezultate zapadnog života, primenjivati ih na naš; vodeći, naravno, računa o osobenostima naše prirode, istorije, klime, — uostalom, držati se i prema ovima slobodno, kritički — eto kojim smo načinom, po njegovom shvatanju, mogli najzad doći do samostalnosti, koja je njemu bila daleko draža no što to obično zamišljaju. Beljinski je bio potpuno ruski čovek, čak i patriota — naravno ne po kalupu M. N. Zagoskina; dobro otadžbine, njena veličina, njena slava izazivali su u njegovom srcu duboke odzive.

Da, Beljinski je voleo Rusiju; ali je on isto tako vatreno voleo i obrazovanost i slobodu: složiti ujedno te najviše za njega interese — eto u čem se sastojao sav smisao njegovog dela, eto čemu je on težio.

Uveravati da se on iz proste ropske smernosti nedoučenog, površno spremnog čoveka klanjao Zapadu, značilo je uopšte ga i ne poznavati. Beljinski se još i stoga duboko klanjao spomenu Petra Velikog, i bez ustezanja i pogovora ga smatrao za našeg spasioca, što je ovaj još i za života i vlade svog oca Aleksija Mihailovića u našem starom društvenom i građanskom uređenju uočio bio nesumnjive znake raspadanja — i, naravno, nije mogao verovati u pravilno i normalno razviće našeg organizma, slično onome kako se to razviće javlja na Zapadu.

Delo Petra Velikog bilo je, istina, nasilje, bilo je ono što se u najnovije vreme naziva državnim udarom; no samo blagodareći čitavom nizu nasilnih, odozgo dolazećih mera, bili smo mi utisnuti u

porodicu evropskih naroda. Preka potreba sličnih reformi nije iščezla ni do danas. Za potvrdu toga mišljenja moglo bi se navesti nekoliko skorašnjih primera.

Kakvo smo mesto zauzeli mi u toj porodici, to će istorija pokazati; no izvan svake je sumnje da smo mi dojako išli, i morali smo ići (su čim se gospoda slavenofili, naravno, neće složiti) — morali smo ići drugim putevima, nego zapadni narodi, koji su se, više ili manje, organski razvijali.

A da zapadnjačka uverenja ni za dlaku nisu oslabila njegovo shvatanje, njegovo osećanje svega što je rusko; da nisu izmenila i izneverila u njemu onu rusku struju koja je bila kroz sve njegovo biće, — tome kao dokaz služi svaki njegov članak.[14] Da, on je osećao rusku suštinu kao niko drugi. Ne priznavajući naše lažno-klasičke, lažno-nacionalne autoritete, obarajući ih sa nepravedno zauzetih prestola, — on je u isto vreme od sviju finije i od sviju tačnije umeo oceniti i dati drugima razumeti ono što je bilo zbilja samostalno, originalno u tvorevinama naše književnosti.

Ničije uho ne beše osetljivije, niko nije življe osećao harmoniju i lepotu našeg jezika; poetički epitet, otmen obrt reči očas bi ga plenili, i slušati njegovo jednostavno, malko jednoliko, ali toplo i istinito recitovanje neke Puškinove pesme ili Lermontovljevog „Mciri” — bilo je pravo uživanje. Prozu, naročito svog ljubimca Gogolja, čitao je lošije, a i glas bi mu uskoro slabio i klonuo.

*

Još jedna značajna osobina Beljinskoga kao kritičara sastojala se u tom što je on bio uvek, što vele Englezi, „in earnest”: on se nikad nije šalio ni sa predmetom svojih istraživanja, ni sa čitaocem, ni sa samim sobom; a potonje, tako uobičajeno i rasprostranjeno šegačenje, on bi odbacio kao nedostojnu lakomislenost.

Poznata je stvar da čovek koji se potsmeva ne daje sebi računa šta on upravo to ismeva, i zašto ironiše; u svakom slučaju takav čovek može da se koristi tim zavesicama da iza njih sakrije oskudicu i nejasnost svojih rođenih uverenja.

Čovek zviždi, smeška se... Hajd, pogodi mu ti sad i razumi njegovu reč: šta je hteo s njom? Možda se smeje nečem što i

zaslužuje smeh, a može biti da je on, bratac, i nad rođenim svojim smehom zube isklibio!

Reći će mi se da ima vremena kad se istina sme i može samo nagoveštavati, i da je nasmejana usta lakše mogu iskazivati... No, zar je Beljinski živeo u takvo vreme kad se sve moglo otvoreno i jasno izgovarati? Pa ipak, on nigda nije pribegavao ludesanju i ismevanju, omiljenom zviždanju, klibljenju zuba. Prostački geački smeh je tako isto odvragan — pa i štetan — kao i pakost.

Uostalom, Beljinski bi sam o sebi češće govorio da on nije vešt šaliti se; njegova ironija bila je vrlo teretna i nezgrapna; odmah bi se prometnula u sarkazam; bila je „ne u obrve, no pravo u oči!” I u razgovoru, isto kao i s perom u ruci, on nije blistao oštroumljem, nije imao onoga što Francuzi nazivaju esprit; nije zasenjivao oči igrom vešte dijalektike; no u njemu je živela ona neodoljiva moć kojom svagda raspolaže jasna i nesavitljiva misao, a ta se izražavala na svoj način, i, na kraju krajeva, svagda zanosno.

Pri potpunom nestatku onoga što obično zovu elokvencijom — pored očigledne nesposobnosti i nenaklonosti za kitnjast, nakinđuren stil, za frazu — Beljinski je bio jedan između najkrasnorečivijih ruskih ljudi, ako ćemo reč „krasnorečivost” da shvatimo u smislu snage ubeđivanja, one snage koju su, na primer, Atinjani priznavali u Periklu, govoreći da je svaka njegova reč ostavljala žalac u duši svakog njegovog slušaoca.

*

Beljinski, kao što je poznato, nije bio poklonik načela umetnost radi umetnosti; — a drukčije nije moglo ni biti, po svemu sklopu njegovog načina mišljenja. Sećam se sa kakvom je komičnom žestinom napao jednom preda mnom na otsutnog — razume se — Puškina, zbog njegova dva stiha u „Pesnik i Svetina”:

„Kuhinjski lonac tebi je miliji:
Ti sebi ručak u njemu kuvaš!”

— Pa naravno, — planu Beljinski, sevajući očima i jureći iz ugla u ugao: — naravno da mu je miliji! Ne kuvam ja za sebe samog, ja kuvam za svoju porodicu, za još nekog siromaška gotovim ručak u

njemu, — i pre nego što ću da se topim od miline pred lepotom nekog kipa, pa makar mu to bio arhifidijevski Apolon! — moje je pravo, moja je dužnost da nahranim svoju čeljad i — sebe, u prkos svim negodujućim, razmaženim gospodičićima i stihodeljcima!”

No Beljinski je bio i suviše pametan, u njega beše i suviše zdravog smisla da bi on odricao umetnost, da ne bi uviđao ne samo njenu važnost i značaj, no i samu njenu prirodnost, njenu fiziološku neophodnost. Beljinski je u umetnosti gledao jednu od osnovnih manifestacija (ispoljavanja) čovekove ličnosti — jedan zakon naše prirode na koji nam ukazuje svakidašnje iskustvo.

On ne pristajaše na umetnost radi same umetnosti, isto onako kao što ne bi pristao ni na život radi samog života; — ne beše on uzalud idealista! Sve je imalo da služi jednom načelu, umetnost kao i nauka, samo ipak svojim osobenim, naročitim načinom. Doista detinjasto, a uz to još i ne novo, podgrejano tumačenje da je umetnost podražavanje prirodi, ne bi se udostojilo ni njegove pažnje, ni opozicije. A argumenat da više vredi prava jabuka nego naslikana ne bi na nj dejstvovao već i stoga što taj vajni argumenat ostaje bez svake snage čim pomislimo na — sitog čoveka.

Umetnost, ponavljam, beše za Beljinskog tako isto uzakonjena sfera čovečanske delatnosti kao i nauka, društvo, država... Ali i od umetnosti, — kao i od svega čovečanskog, tražio je on istinu, živu životnu istinu.[15]

Inače ss on, u oblasti umetnosti, „osećao kod kuće” samo u poeziji, u književnosti. Slikarstvo nije razumevao, a sa muzikom je vrlo malo saosećao. On je vrlo dobro uviđao taj svoj nedostatak, pa se nije ni nametao onamo gde mu beše zakraćen put. Članci Gogoljevi o slikarima Ivanovu i Brjulovu mogu služiti kao poučan primer do kakve se nakazne faličnosti, do kakvog lažnog i naduvenog patosa može čovek zabrbljati kad tumarne u sferu koja nije njegova.

Đavolski hor u „Robertu Toavolu” bila je jedina melodija koju je Beljinski zapamtio: u trenutima odličnog duševnog raspoloženja, izvijao bi on svojim basom taj đavolski napev. Pevanje Rubinijevo potresalo ga je; no on u njemu nije toliko cenio muzikalno savršenstvo, koliko patničku, poletnu energiju, dramatizam izražaja.

Sve što je dramatično, teatralno duboko je prodiralo u dušu Beljinskoga, palilo ju je, tako reći. Njegovi članci o Močalovu, Ščepkinu, uopšte o pozorištu, odišu strašću: trebalo je videti kakav je utisak činila na njega već i sama uspomena na Močalova u „Hamletu”, na trenutak kada ovaj, u poznatoj sceni pretstavljanja tragedije, pred zločincem-kraljem, gubeći dah i ispunjen mržnjom, izgovori:

„Jelena raniše strelom”...

*

Bio je jedan uzrok koji bi ponekad nagonio Beljinskog da izbegava razgovor o pozorištu, o dramatskoj literaturi, naročito sa ljudima s kojima se manje poznavao: bojao se da mu kako ne spomenu njegovu komediju „Pedesetogodišnji čičica”, koju je napisao nekad u Moskvi i štampao u „Posmatraču”.

Komedija je ta zbilja veoma slaba tvorevina; ona spada u najlošiju sortu — u plačno-morališuću, sentimentalno-dobrodeteljnu. U njoj se iznosi velikodušan stric koji je zaljubljen u svoju sinovicu i koji svoju ljubav prinosi na žrtvu svom mladom suparniku. Sve je to izloženo suviše razvučeno, nategnutim, ukočenim stilom... Beljinoki nije imao tvoračkog dara.

Ta komedija i još jedan članak o Mencelu[16] bili su Ahilova peta Beljinskoga, i spomenuti mu što o njima značilo bi uvrediti ga, pa i razljutiti. Naročito nije mogao sebi da oprosti članak o Mencelu („Mencel — Geteov kritpčar”): svoju komediju priznavao je za estetičku, književnu grešku, ali u tom članku video je pogrešku daleko grđeg svojstva.

Članak a Mencelu napisao je pod trenutnim uticajem netrpljivosti, tegobne želje da pređe iz oblasti nedostižnih ideala k čemu bilo pozitivnom, realnom — kao da bi ono što je postojalo tada, moglo, tobože, imati nekog realnog značaja, ili da bi moglo zadovoljiti savesnog čoveka!

Siromah Beljinski! on, naravno, ni pojma nije imao kakva je ptica bio taj gospodin Mencel — te je pristupio toj osobi i prihvatio je sa

čisto aprioristične, apstraktne tačke posmatranja... Nedovoljno poznavanje fakata zlo se ovoga puta s njime našalilo...

Postojao je još jedan njegov člančić o Borodinu — o spomen-danu Borodinske bitke. Ja počeh jednom da govorim o tom članku... On obema rukama zatisnu uši, pa, sagibajući glavu i ramena do zemlje i ljuljajući se tamo amo, poče uzbuđeno da hoda po sobi. Uostalom, on nije dugo bolovao od „patriotizma pri čaši vina”.

Uopšte, najbolje članke pisao je Beljinski na početku i pred kraj svoje karijere; u sredini nastade kod njega neko vreme, koje potraja oko dve godine, a za koje vreme je on, nagutavši se Heglove filosofije i ne svarivši je dovoljno, sa nekim grozničavim poletom svuda trpao njene aksiome, njene poznate teme i termine, njene takozvane Schlagwörter. Čoveku se oči zasenjivale od mnoštva tadašnjih obrta i izraza. Te i Beljinski morade platiti danak svome vremenu!

No taj talas brzo ustuknu, ostavivši za sobom samo dobra semena, pa se opet, u svoj svojoj snažnoj neizveštačenoj jednostavnosti, pojavi ruski jezik Beljinskoga, — jezik slavan, zdrav i jasan.

Beljinski je, može se reći, improvizovao svoje članke; pisao bi ih poslednjih dana u mesecu, — stojeći pred pisaćim pultom. Pisao je na odvojenim polutabacima, bez ispravljanja, krupnim, okruglim rukopisom. On nije imao vremena da doteruje stil, da meri i smišlja svaki izraz, te bi stoga više puta upadao u neku mnogoglagoljivost; ali do bezgranične brbljivosti, koja se od pokojnog Pisareva odomaćila i ugnezdila kod nas u odeljku kritike po časopisima, Beljinski nikad nije dolazio.

*

Svima je poznato kakav je teret tovario na Beljinskog sebični, bezdušni izdavač časopisa u kom je B. sarađivao. Kakve sve knjige nije morao on tamo ocenjivati — i sanovnike, i „kuvare”, i matematike, u kojima se savršeno ništa nije razumevao! No, kad bi, posle akuratnog izlaska časopisa prvog dana u mesecu, nastupilo nekoliko dana odmora, kako li je naš Beljinski znao uživati u njemu, kako se predavao zadovoljstvu dokolice i odmora, besede s prijateljima, a koji put i preferansu sa ulogom od — kopejke.

Igrao je karte rđavo, ali sa onom istom iskrenošću utisaka, sa istom strasnošću koje su se javljale kod njega pa ma šta radio!

Jednom smo, sećam se, igrali on i ja — ne na novac — nego onako. On je dobijao i likovao, ali u jedan mah zaiska i dobi rđavu kartu, te ostade bez potrebna mu četiri štiha! Potavne vam moj Beljinski žešće od jesenje noći, obori glavu kao osuđenik. Izraz bola i očajanja beše tako iskren na njegovom licu, da ja najzad ne izdržah, no povikah da to nema nikakvog smisla; da, ako ćemo se tako u bezazlenoj igri žestiti i jediti, onda bolje baciti vragu karte!

„Ne, — odgovori on potmulo i pogleda me ispod obrva: — sa mnom je svršeno: ja sam živeo samo do te tikvene igre!”

I u tom trenutku, u to sam siguran, on je doista bio uveren u ono što je govorio.

*

Ja sam često posle ručka odlazio do njega da se malo razonodim. On je imao stan u prizemlju, na Fontanci, u blizini Aničkova mosta. Ne mogu da ne ponovim: teška behu tada vremena; današnji mlađi svet nije imao prilike da iskusi i na sebi oseti takvo što. Nek presudi sam čitalac: jutros su ti možda vratili tvoj korekturni list, sav isprekrižan, unakažen crvenim mastilom, kao krvav. Odlazio si možda i k cenzoru, pa, iznesavši pred njega uzaludna ponižavajuća objašnjenja, opravdanja, morao si da saslušaš njegovu bezapelacionu, često i podrugljivu presudu…[17] Na ulici si opazio figuru gospodina Bulgarina, ili prijatelja njegova, gospodina Greča. General, ali ne kakav načelnik, nego onako — prosto general, prekinuo te, ili te, što je još crnje i gore, pohvalio...

Baciš misaoni pogled oko sebe: primanje mita cveta na sve strane; kreposno (plantatorsko, vlasteosko) pravo na roblje ukopalo se, pa stoji kao stena; kasarna na prvom planu, suda nema; pronose se glasovi o zatvaranju univerziteta koji su uskoro zatim i svedeni na komplekt (ograničen broj) studenata od cigle tri stotine; putovanje u inostranstvo postaje nemogućno, putne isprave ne možeš dobiti, nekakve crne oblačine vise nad svim takozvanim učenim, književnim nadleštvom, a naporedo s tim na sve strane se razmilile i sikću denuncijacije. Među omladinom ni zajedničke veze, ni zajedničkih

interesa, strah i utučenost na sve strane — da čovek u svet pobegne!

I eto, u takvim prilikama i duševnom stanju odem do Beljinskog, naiđe i neki drugi, treći prijatelj-jednomišljenik, zapodene se razgovor, i bude nam lakše. Predmeti razgovora bili su većinom necenzurnog (u tadanjem smislu) svojstva, no pravih političkih razgovora nije bilo: nekorisnost njihova i suviše je svakom u oči padala.

Opšti kolorit naših razgovora bio je filosofsko-književan, kritičko-estetički, ili baš i socijalan, retko istorijski. Neki put bi bilo vrlo zanimljivo, pa i snažno; koji put dosta površno i olako. Pri svoj ozbiljnosti i istinskoj uzvišenosti svoje prirode, Beljinski bi koji put postupao kao dete: čuje nešto što mu se dopadne, neko mesto iz Žorž Sandove ili P. Leru-a — tada je ovaj ulazio u modu i o njemu su se tajanstveno (!) dopisivali pod imenom Petra Riđog — čuje i odmah moli da mu se prepiše to mesto, pa se igra i mazi njime. No sve je to njemu lepo stojalo; ruskš čovek se i u tom pokazivao.

Neki put bi ga ma kakva sitnica ljutila. Jednom je čitavih šest nedelja nosio u džepu knjižicu Geteovog „Zapadno-istočnog divana” — evo iz kakvog uroka. Ja mu jednom navedoh odande stih: „Lebt man denn wenn andere leben?” („Može li se živeti kad i drugi žive?”) On ponovi taj stih, koreći Geteovu sebičnost, pred A. H. S., negda poznatim prevodiocem Geteovih pesama. Ovaj posumnja u tačnost citata i u malo što ne prsnu u smeh zbog lakovernosti Beljinskoga. Ovaj onda zamoli od mene primerak Geteovog „Divana”, pa ga je vukao uvek sobom, da bi pri prvom sastanku pobedio S-a; no na veliku žalost Beljinskoga, do tog sastanka posle nikako ne dođe.

Poslednjih godina života, on, pod utiskom sve većma razvijajuće se bolesti, postade nervozan — i često mrzovoljan.

Ja sam opštio sa Beljinskim u toku četiri zime, 1843— 1846, a naročito često pred januar 1847, kada ću ja na duže vremena otputovati u inostranstvo, i kad je bio osnovan „Savremenik”, upravo kupljen od P. A. Pletnjova.

Istorija osnivanja tog časopisa daje nam mnoge pouke... No ispričati je podrobno zasad je još teško: morali bismo iznositi na videlo stare jade i nevolje. Dovoljno je reći da je Beljinski bio, malo po malo i vrlo vešto, uklonjen iz časopisa koji je za njega upravo i bio

stvoren, njegovim imenom bio stekao saradnike i punio se u toku cele godine kapitalnim člancima, koje je Beljinski bio prikupio za neki velik almanah, što ga je on bio projektovao.

Beljinski je zbog „Savremenika” prekinuo bio vezu sa „Otačastvenim Zapisima”, a pokazalo se da je u novom časopisu, mesto domaćinskog mesta na koje je imao puno pravo, morao da stane na mesto pobočnog saradnika, koje je mesto imao i u starom.

Ja imam u rukama njegova zanimljiva pisma iz tog vremena: omanje odlomke iz njih naći će čitaoci niže. Što se mene lično tiče, moram kazati da je on, posle prvog prijema i pozdrava, učinjenih mojoj književnoj delatnosti, vrlo brzo — i sasvim opravdano — ohladneo prema njoj: nije me tek mogao hrabriti zbog pesama i poema kojima sam se tada bavio. Nego ja se i sam brzo dosetih da nije imalo ni smisla ni potrebe nastavljati slična stihotvorna vežbanja, te se čvrsto odlučih da ostavim literaturu sasvim, — i samo na molbe I. I. Panajeva, koji nije imao čime da ispuni odeljak Smesica u prvom broju svog „Savremenika”, ja mu dadoh priču kojoj beše natpis „Hor i Kalinić”. (Reči: „Iz Lovčevih Zapisa” izmislio je i dodao uz moj naslov — sam I. I. Panajev, u nameri da raspoloži čitaoca na — snishodljivost)...

Uspeh te priče pobudi me da napišsm i druge, — i ja se vratih literaturi. No čitalac će videti iz istih pisama Beljinskoga da on, mada je u većoj meri bio zadovoljan mojim proznim radovima, nečem naročitom od mene ipak se nije nadao. Beljinski je sa dobrodušnom snishodljivošću, sa saosećajnim žarom hrabrio pisce-početnike kod kojih bi uočio neki talenat, pomagao im je pri prvim koracima; no strogo se držao prema njihovim daljim pokušajima, bez milosti bi ukazivao na njihove nedostatke — poricao i hvalio sa jednakom nepristrasnošću. No zato bi, opet u prvo vreme, dolazio često do nežnosti, oduševljavao bi se vrlo milo, skoro dirljivo, skoro smešno.

Kad mu dođoše do ruku „Bedni ljudi” — književno prvenče g-na Dostojevskog — on dođe u ushićenje.

— Da, — govorio bi on tada s ponosom, kao da je to on sam učinio bog zna koliki podvig, — da, baćuška, čujte šta ću da vam kažem: nije velika ptičica — i tu on pokazivaše malo te ne aršin od zemlje: — nije velika ptičica — al’ noktić joj oštar!”

No kako sam se posle začudio kad sam, upoznavši se docnije sa g-nom Dostojevskim, video u ovom čoveka rastom višeg no srednjeg, u svakom slučaju višeg od samog Beljinskog!... Ali u naletu roditeljske nežnosti prema novorođenom talentu, Beljinski se osećao prema njemu kao prema sinu, kao prema svom „detencetu”.

Isto je tako, leti 1846, kad sam se s njim upoznao, mazio i gde god bi stigao preporučivao Nekrasova, i utirao mu put u život...

*

Kao i svi ljudi plemenite duše, kao sve entuzijaste, tako je i Beljinski bio malo poviše netrpljiv. On nije priznavao, naročito u žestini prepirke, nijedne trunke istine u mišljenjima protivnikovim, i okretao bi im leđa sa istim negodovanjem sa kojim bi odbacivao i svoja mišljenja čim bi našao da su pogrešna. Ali lako mu se moglo podići — „probiti oklop na njemu” — kao što sam mu ja jednom rekao, čemu se on mnogo smejao: — on nije mogao za dugo da bude uporan.

Prema jedinoj moskovskoj partiji, prema slavenofilima, držao se celog veka neprijateljski: veoma su oni nasuprot išli svemu onome što js on voleo, u što je verovao. Uopšte, Beljinski je znao da mrzi — he was a good hater — i prezirao je svom dušom što je preziranje zasluživalo. Lajbnic negde veli da on ništa ne prezire (je ne méprise presque rien). To je razumljivo i pohvalno kod filosofa, koji vazda boravi u visinama duhovnog posmatranja; no čovek od naše vrste, čovek običam, koji hodi po zemlji, nije kadar da se uzdigne do te nepristrasne hladnoće, do tog veličanstvenog spokojstva. Osećanje preziranja što nam ga ulivaju Tadije Bulgarini utvrđuje i snaži našu moralnu svest, našu savest.

Svoje pogreške priznavao bi Beljinski bez ikakve zadnje misli: od sitničarskog samoljublja ne beše kod njega ni traga. — „E, pa šta ćemo! Bulazio sam koješta!” — rekao bi tek on neki put, i kakva je lepa to crta na njemu bila!

Beljinski nije bio odveć visokog mišljenja o sebi i o svojim sposobnostima. Skromnost njegova bila je nepritvorna i čistosrdačna; nego reč „skromnost” ovde čak i nije na svom mestu: njemu nikako nije bilo prijatno što je on, po njegovom shvatanju, bio tako „mali” čovek: ali „iz svoje kože nikud”! Zato za njega ništa nije

bilo svetije od stvari koju je branio, od misli koju je branio i izvodio — tu je gotov bio „za go nož da uhvati” — i teško onom ko bi mu na tom megdanu pao pod. ruku! U takvoj prilici javljala se kod njega i hrabrost — bezobzirna odvažnost, na štetu njegovom fizikumu, njegovim nervima; tada bi gotov bio žrtvovati sve na svetu!

I kod tako jake osetljivosti — tako neznatna lična uvredljivost!... Ne! slična njemu čoveka ja nisam viđao ni pre, ni posle.

*

Leti 1847, pođe Beljinski, prvi i poslednji put, u inostranstvo. Ja provedoh s njime nekoliko nedelja u Zalcbrunu, omanjem šleskom gradiću, čuvenom radi svoje vode, koja kao da je lečila suvu bolest... No njemu je ona slabo šta pomogla.

U Zalcbrunu, on, pod uticajem srdžbe, izazvane kod njega poznatom Gogoljevom „Prepiskom sa prijateljima”, napisa istom pismo...

Zatim se nađosmo u Parizu. Tu stupi u sanatorium k nekom lekaru, specijalistu za ovu bolest, po imenu Tira de Malmoru. Ovoga su mnogi smatrali za šarlatana, ali Beljinskoga on sasvim na noge diže. Kašalj mu prestade, rđa mu iščeze s lica... No suviše brz povratak u Petrograd sve to uništi![18]

Čudna stvar! On je venuo u inostranstvu od duga vremena i dosade; neprestano ga je vuklo nazad, u Rusiju. On je i suviše bio Rus, te je izvan Rusije umirao kao riba izvan vode... Sećam se, u Parizu prvi put vide Trg Slobode (place de la Concorde), pa me odmah zapita: „Je l' te, to je jedan od najlepših trgova na svetu?” — Na moj potvrdan odgovor, on se osmehnu i kliknu: „Vrlo lepo — sad bar i to znam; no dalje s tim, basta!” — pa poče da govori o Gogolju.

Ja mu napomenuh da je na istom trgu, za vreme Revolucije, stojala giljotina i da su tu odsekli glavu Luju XVI. On pogleda pa reče: „A!” — pa me potseti na scenu pogubljenja Ostapa u „Tarasu Buljbi”... Istorijsko znanje Beljinskoga bilo je suviše oskudno, te ga stoga nisu ni mogla naročito zanimati mesta gde su se zbivali veliki evropski događaji.

Strane jezike nije znao, te nije mogao izučavati tamošnje ljude; a prazna radoznalost, zveranje, badauderie, ne behu u njegovom

karakteru. Muzika i slikarstvo su se, kao što sam spomenuo, malo doticali njegovog duha; a ono čime Pariz na mnoge naše zemljake tako jako utiče — samo je bunilo i revoltovalo njegovo čisto, skoro asketski-moralno osećanje.

A najzad, njemu je tada ostajalo da živi još svega koji mesec... On se beše već umorio i ohladneo...

*

Ne znam da li da govorim o odnosima Bsljinskoga prema ženskinju? On se sam nije skoro nikada doticao tog pitanja. On je uopšte nerado pričao o samo sebi, o svojoj prošlosti i t. d. Ja bih više puta navodio razgovor na to, ali ga je on uvek otklažao. On kao da se stideo, kao da nije shvatao kakvo je to uživanje naklapati o ličnim tricama kad za razgovor ima toliko predmeta važnijih i korisnijih!

A ako bi se kad, mimogred, i dotakao svoje prošlosti, to skoro svagda sa humorističke tačke gledanja. Tako mi je, na primer, pričao kako se, udaljen sa univerziteta, a nemajući bukvalno od čega da živi, primio da prevede roman Pol de Koka za — 5 rubalja „šajna” („u asignacijama”) — i kakvih je tu bilo pogrešaka!

Očigledno je bilo da se on, u svoje vreme, morao mnogo mučiti u bedi i oskudici, no nikad se posle nije naslađivao pričanjem i razmazivanjem o tome u krugu svojih prijatelja, kao što to često čine ljudi koji su morali da prođu kroz tu tešku školu. Beljinski imađaše suviše mnogo devičanskog dostojanstva za takve ispovesti, a možda i suviše mnogo ponosa... Ponos i samoljublje stvari su veoma različite.

Po shvatanju Beljinskoga njegova je spoljašnjost bila takva da se nikako nije mogla ženskinju dopasti; on je u to bio uveren do dna duše, i, naravno, to uverenje još je pojačavalo njegovo snebivanje i ustručavanje u odnosu prema ženskima. Ja imam razloga da mislim da Beljinski, sa svojim vatrenim i upečatljivim srcem, sa svojom druževnošću i strasnošću; Beljinski, koji uvek beše jedan od prvih ljudi svoga vremena, nigda nije bio od žene voljen. U svoj brak je stupio ne po strasti. U mladosti zaljubio se bio u jednu devojku, kćer jednog tverskog vlastelina. Ona beše jedna poetična duša, ali je volela drugog, a naskoro zatim i umrla. Još se desila sa Beljinskim jedna dosta tužna istorija sa devojkom od prosta roda. Sećam se

njegovog isprekidanog, sumornog pričanja o njoj... To pričanje je na mene učinilo dubok utisak... no i tu se stvar svršila — ničim... Te tako to veliko srce uvenu tiho i nečujno; on mogaše uskliknuti rečima pesnikovim:

„O nebo! Što se makar jednom ovaj plamen u meni po mojoj želji ne razvi!... Pa, ne pateći se i ne mučeći se više, ja bih tako sinuo i... ugasio se!”

No, mašte se ljudske na javi ne zbivaju, a potonja žaljenja su besmislena i nekorisna. Ko nije dobru numeru izvukao, nek se pomiri i zadovolji praznom, i neka ne kazuje nikom...

Ne mogu ipak da ne pomenem ovde, makar i uzgred, blagorodne, časne poglede Beljinskoga na ženskinje uopšte, a naročito na rusko ženskinje, na njenu budućnost, na njena neoduzimljiva prava, na oskudnost njenog vaspitavanja i obrazovanja, — jednom reči na ono što se danas zove žensko pitanje. Uvaženje prema ženskinju, priznavanje njihovog prava na slobodu, njihovog ne samo porodičnog, no i društvenog, javnog značaja — pokazuje se kod njega svugde gde god se on tog pitanja dotakne — premda bez one izazivajuće žestine i galame koja je danas na tom terenu tako u modi.

*

Više puta čujemo gde se kaže: taj i taj umro je na vreme, u zgodan čas... Ni o kome se to s tolikim pravom ne može reći kao o Beljinskom. Da! On je umro kad treba, i u zgodan čas. Pre smrti (B. je umro u maju mesecu 1848) još je dospeo da bude svedok pobede svojih milih, najprisnijih nada, a nije video njihov konačan pad... A kakve su ga nevolje očekivale da je još poživeo! Poznato js da se policija svaki dan raspitivala o stanju njegove bolesti, o toku njegove agonije. Samo smrt ga je izbavila od teških iskušenja i stradanja. Uz to mu već i fizikum njegov nije hteo da dejstvuje... Pa našto bi onda i bilo otezati i oklevati?

A struggle more — and I am free.[19]

Sve je tako, no — živi Boga hvale, i nije mogućno ugušiti u sebi osećanje žaljenja za onim između nas koga smrt odnosi u neznani kraj odakle se „još nijedan putnik vratio nije”.

Ja neki put i nehotice zadajem sebi pitanje: šta bi pomislio, šta bi rekao Beljinski da je doživeo velike reforme, izvedene pod današnjom vladavinom — oslobođenje seljaka, uvođenje javnih sudova, itd. Kakav bi ushit izazvali u njemu ti plodonosni početci! Ali on ne dotraja do njih!

Ne dožive ni do onoga što bi tako sladošću ispunilo njegovo srce: ne dočeka mnogo dobroga što se posle njega izvršilo u našoj književnosti. Kano li bi se on obradovao velikom umetničkom talentu Lava Tolstoja, snazi Ostrovskog, humoru Pisemskog, satiri Saltikova, trezvenoj istini Rešetnjikova! Da ko li je, ako ne on, trebao da bude svedokom nicanja onih semena od kojih su mnoga lično njegovom rukom bila posejana?...

No vidi se, — nije tako trebalo da bude...

*

Završiću ove svoje spomene saopštenjem pisma jedne bliske mu gospođe koju sam molio da mi saopšti podrobnosti njegovih poslednjih časova (ja sam se tada nalazio u Parizu) — a također i nekolikih odlomaka iz njegovih pisama, meni upućenih.

Evo pisma gospođinog (od 3 juna 1848):

„Hoćete da čujete što o Beljinskom... No ja ne umem pričati kako treba, a nema se skoro šta ni pričati o čoveku koji je sve poslednje vreme bio satrven fizičkim mukama. Ne mogu vam izraziti kako je teško bilo, kako je čoveka bolelo gledati polagano razoravanje tog jadnog mučenika.

„Vratio se bio iz Pariza u tako dobrom stanju duha i zdravlja, da smo svi, ne izuzimajući čak ni lekara, dobili nadu da će on potpuno ozdraviti. Tada je kod nas proveo nekoliko jutara i večeri u neprekidnom, živom i bodrom razgovoru, i svi s radošću upoznasmo u njemu pređašnjeg, još dosta zdravog Beljinskog. No čudnovato je da se od samog njegovog povratka iz tuđine narav njegova beše neobično izmenila: on beše postao blažiji, krotkiji, a trpljivosti beše u

njega daleko više no pre; čak i u porodičnom životu nije ga čovek mogao poznati, — tako se spokojno i, očigledno, bez. borbe, mirio sa svim onim što ga je pre tako jako uzbuđivalo. To zdravo stanje njegovo ne potraja dugo; u Petrogradu brzo nazebe, i položaj njegov bivaše iz dana u dan sve beznadniji, očajniji. Pri svakom novom viđenju s njim, nalazili smo da se strašno izmenio, i izgledalo je da se već više izmršaviti ne može. No videvši ga idući put, nalazili bismo da je još strašniji.

„Poslednji put bila sam kod njega na nedelju dana pred smrt: zatekosmo ga poluležećeg u naslonjači; lice mu beše sasvim bezživotno, no oči ogromne i sjajne. Svaki dah njegov bio je jauk, i predusreo nas je rečima: „Umirem, sasvim umirem”, no te reči behu izgovorene ne sa uverenjem, no pre sa željom da ih opovrgnemo.

„Što da vam govorim kakva smo teška dva časa proveli tada kod njega. Govoriti, dabogme, nije mogao; ali njega nisu već ni zanimali, niti bi ga mogli oživeti razgovori o onim predmetima za koje je pre živeo.

„U postelju je pao dva, tri dana pred smrt, i kao da se nadao spasu sve dok mu je pamćenje bilo živo; u oči smrti poče da se zanosi, no ipak poznade Granovskog, koji toga dana dođe iz Moskve.

„Pred samu smrt govorio je čitava dva časa kao ruskom narodu, i često se obraćao ženi, moleći je da sve dobro zapamti i tačno saopšti kome treba. No iz te duge besede nije se skoro ništa moglo razabrati. Zatim najednom ućuta i, posle pola časa mučne agonije, preminu...

„Jadna žena... nije se ni na trenutak micala od njega, i dvorili ga je sasvim sama, prevrtala i dizala s postelje. Ta žena... doista zaslužuje sveopšte poštovanje; tako usrdno, s takvim strpljsnjem, tako bez tužbe negovala je muža svu zimu..

Evo nekoliko odlomaka iz pisama Beljinskoga meni:

„Spb., 19 februara 1847.

„... Kad ste polazili na put, ja sam unapred znao šta gubim u vama, no kad odoste, ja videh da sam u vama izgubio više no što sam mislio... Posle vas ja padoh u neko neraspoloženje sa

nekakvom apatičkom samozaboravnošću, i vreme mi postade dugo kao nigda u životu. Ležem u jedanaest, koji put i u deset časova, do dvanaest zaspim, ustajem u sedam, osam, ili oko devet — na ceo dan — a naročito veče — posle ručka — dremam... Eto, to vam je moj današnji život.

„...** dobio je od K-ra oštro pismo, ali ga nije pokazao *** Ovaj ništa ne zna, ali se domišlja, a čini ipak svoje. Pri objašnjenju sa mnom bio je pogan i zao: kašljao je, zamuckivao, govorio da na ono što ja želim, on, bajagi, radi moje koristi, nikako ne može pristati, iz uzroka koje će mi odmah objasniti, i iz uzroka koje mi ne može kazati. Ja mu odgovorih da neću da znam ni za kakve uzroke, — i rekoh mu moje uslove. On se obradova, i sad mi, kad se vidimo, pruža obe ruke — vidi se da je mnome potpuno zadovoljan!

„Iz toga moga pisma možete videti da ja niti sam besan, niti preterujem. Ja sam ga voleo, tako voleo, da ga i sad čas žalim, čas se ljutim na njega — njega radi, a ne sebe radi — meni je samo teško preboleti konačan raskid sa čovekom — a posle već ide.

„Priroda mi je malo sposobnosti dala da ma koga mrzim radi nepravdi meni lično nanesenih; ja sam pre kadar omrznuti čoveka zbog razlike u ubeđenjima, ili zbog nedostataka i poroka koji su inače za mene lično sasvim neškodljivi. Ja i sada visoko cenim***; [20] ali, kraj svega toga, on je u mojim očima čovek koji će steći kapital, koji će biti bogat — a znamo kako se do toga dolazi. Evo, već je počeo sa mnom. No dosta o tom.

„... Da vam kažem jednu novost: ja ću možda poći u Šlesku. Botkin mi daje 2500 rubalja. Ja sam misao o putu u Šlesku već sasvim bio napustio — jer su čim bih porodicu ostavio — a da molim da mi daju platu i za vreme otsustva, to nikako nisam hteo. No, posle objašnjenja sa *** ja pomislih da bi ipak glupo bilo ustezati se. Njemu je bilo vrlo milo, reče da je gotov sve da mi učini, samo da ja... Ja sam pisao Botkinu, i sad će njegov odgovor rešiti stvar.

„Vaš Karatajev” je dobar, premda je daleko zaostao za „Horom i Kalinićem”...

„Meni se čini da u vas čisto stvaralačkog dara ili nema — ili ga ima vrlo malo, i vaš dar je jedne vrste sa Daljevim. To je vaše pravo polje. Uzmimo, na primer, (vašeg) „Jermolaja i Mlinaricu” — nije, da

kažete, Bog zna šta — sitnica, ali je dobro, stoga što je umno i stvarno, s mišlju. A u „Ubojici” — ja sam uveren, tu ste već gradili, izmišljavali. Naći svoj put, doznati gde ti je mesto, — u tome leži sve za čoveka, to za nj znači načiniti se samim sobom.

„Ako se ne varam, vaš je poziv — posmatrati istinske pojave pa ih prikazivati, propuštajući ih kroz uobrazilju... Samo — tako vam Alaha! — nikad ništa ne štampajte što nije „ni riba ni meso”... „nije, da kažeš, da nije dobro, al’ nije ni vrlo dobro”. To strašno škodi totalitetu čuvenosti (izvinite za ovaj nezgodan izraz — boljega se u ovaj mah ne sećam). A „Hor” obećava od vas značajnog pisca — u budućnosti.

„... Gogolj je strašno pokaran od javnog mišljenja, i na pasja kola izgrđen u svima časopisima; i sami, prijatelji! mu — moskovski slavenofili — čak ga se i oni otresaju, ako ne njega lično, al’ zacelo njegove gnusne odvratne knjige...

„... Žena moja i svi moji domaći, ne izuzimajući i vaše kumče — pozdravljaju vas”...

„Spb., 1 marta 1847.

„... Reći ću vam da sam okoro izmenio svoje mišljenje u pogledu porekla izvesnih postupaka ***. Sad mi se čini da je on radio po savesti, osnivajući se na objektivnom pravu, — do pojma o drugom, višem, još nije dorastao, — a steći ga nije mogao stoga što je odrastao u prljavom pozitivizmu, te nigda nije bio ni idealista, ni romantičar na naš način. Nego vidim — iz njegovog primera — kako taj idealizam i romantizam može da bude probitačan za neke ljude kad im čovek odrešene ruke ostavi. Gadni su oni — taj idealizam i romantizam, ali šta mari čovek što mu je pomogao ružan po ukusu lek, čak i tada ako je, izbavivši ga od smrtne bolesti, nakalemio na njegov organizam druge, ali već ne smrtne bolesti; glavno je tu ne što je lek — odvratan, no što je pomogao...

„... Put moj u Šlesku rešen je. Zato sam obvezan Botkinu. On je našao načina i — izvukao me iz škripca. Ne, nigda se ja nisam zauzimao, niti ću se zauzimati sam za samog sebe, koliko se on tu za mene bio zauzeo. Koliko li je samo pisama u toj stvari napisao Anjenkovu, Hercenu, svome bratu, koliko li je razgovora i objašnjavanja imao čas sa jednim, čas sa drugim. Onomad je dobio

odgovor od Anjenkova, i poslao mi ga je. Anjenkov mi daje 400 franaka. Vi znate da je to čovek prilično osiguran, ali ni izdaleka ne bogat, — a i po sebi znate da u inostranstvu 400 franaka, u svako vreme, ako ništa drugo, ono bar nisu suvišan novac. No to još nije ništa — tome bih se ja svagda i nadao od Anjenkova, ali evo šta me je u samo srce tronulo: sad taj čovek mene radi menja svoj plan putovanja — ne ide u Grčku i u Carigrad — no ide u Šlesku!

„Od toga, pravo da vam kažem, može čovek čak i da se zbuni, — i kad ne bih znao, kad ne bih duboko osećao kako silno i mnogo volim Anjenkova, meni bi taj slučaj morao biti neprijatan i dosadan.

„Nameran sam da pođem prvim parobrodom.

„Spb., 12 aprila 1847.

„Pišem vam nekoliko redaka, ljubazni moj Turgenjeve. Uskoro posle vašeg drugog pisma, u kome izjavljujete svoju radost radi zdravlja moga sinčića — on je umro. To me je strašno utuklo. Ja ne živim — ja umirem laganom smrću. No na stvar! Izvadio sam kartu za Štetinski parobrod; on polazi 4 maja”.

*

Devetog maja sastao sam se s Beljinskim u Štetinu, kamo sam mu pošao bio u sretanje. Pisali su mi iz Petrograda da ga je smrt tromesečnog sinčića neiskazano porazila. Ni godina dana ne prođe, pa pođe i on za njim u grob.

I evo, prošlo je već dobrih dvadeset godina od onog doba — i ja sam izazvao njegovu milu sen... Ne znam ukoliko mi je pošlo za rukom da saopštim čitaocima glavne crte njegovog duhovnog obličja; no ja sam zadovoljan već i tim. što je on proveo neko vreme sa mnom, u mojoj uspomeni...

„Čovek je bio!”

Septembar, 1879 Pariz.

GOGOLJ (Žukovski, Krilov, Lermontov, Zagoskin)

Mene je Gogolju odveo pokojni Mihailo Sjemjonović Ščepkin.[21] Sećam se dana naše posete: 20-og oktobra 1851 godine. Gogolj je tada živeo u Moskvi, na Nikitskoj, u domu Talizina, kod grafa Tolstoja.

Dovezli smo se kod njega u jedan čas po podne; odmah nas je primio. Soba se njegova nalazila pored trema, desno. Uđosmo u nju, i ja ugledah Gogolja, koji je stojao pred pultom s perom u ruci. Na njemu je bio zagasit paleto, zelen somotski prsnik i mrke pantalone. Nedelju dana pre toga video sam ga u pozorištu, na pretstavi „Revizora”. Sedeo je u parterskoj loži, do samih vrata i, ispruživši glavu, sa nervoznim nemirom pogledao je na scenu, preko ramena dve plećate dame, koje su mu služile kao zaklon od radoznalosti publike.

Tada mi ga pokaza F., koji je sedeo do mene. Ja se brzo okrenuh da ga vidim; on jamačno primeti taj pokret pa se malko odmače nazad, u ugao. Porazila me je bila promena što se učinila na njemu od 1841 godine. Tada sam ga jedno dvared video kod Avdotje Petrovne Jelagine.

U to vreme je on izgledao kao krepak i temeljan Malorus; sad mi je izgledao mršav i iznuren čovek, koga je život već prilično urnisao. Nekakav pritajeni bol i uzbuđenje, neko setno bespokojstvo prianjalo je uz stalno pronicljiv izraz njegovog lica.

*

Ugledavši mene i Ščepkina, on nam s veselim licem pođe u sretanje, pa, stisnuvši mi ruku, prozbori: „Pa mi smo već odavno trebali da se upoznamo”.

Sedosmo. Ja — do njega, na širokom divanu: Mihailo Sjemjonović u naslonjaču, pored njega.

Zagledah se pažljivije u njegove crte. Njegova plava kosa, koja je od slepoočnice padala pravo, kao obično u kozaka, još beše sačuvala boju mladosti, ali se bila primetno proredila. Od njegovog strmog, glatkog, belog čela, kao i pre, prosto je vejao um... U omanjim kestenjastim očima zablistala bi neki put veselost — navlaš

veselost, a ne podsmešljivost. No uopšte, njihov pogled je izgledao umoran, klonuo. Dug, šiljast nos davao je fizionomiji Gogoljevoj nešto lukavo, lisičje; neprijatan utisak su činile i njegove isturene meke usne pod potstriženim brkovima: u njihovim neodređenim ocrtima izražavale su se — bar tako se meni učinilo — tamne strane njegovog karaktera: kad bi govorio, one bi se neprijatno otvarale i pokazivale niz škrbavih zuba; mala mu brada beše utonula u širok somotski crni šal.

U držanju i obličju Gogoljevom, u pokretima njegovog tela bilo je nešto — da l' profesorsko da l' učiteljsko — nešto što te je potsećalo na predavače u palanačkim institutima i gimnazijama.

„Kakav si ti pametan, čudan i jadan stvor!" i nehotice bi čovek pomislio, zagledavši se u njega.

Sećam se, ja i Mihailo Sjemjonović smo sad i pošli bili k njemu kao vanobičnom, genijalnom čoveku kod koga se u glavi pomerilo nešto... Sva Moskva je sad imala o njemu takvo mišljenje. Mihailo Sjemjonović me unapred upozori da s njim nipošto ne treba govoriti o nastavku „Mrtvih Duša", o tom drugom delu nad kojim se on tako dugo i uporno trudio i koji je on, kao što je poznato, pred smrt spalio; reče mi da on taj razgovor ne voli.

Njegovu,-,Prepisku s prijateljima" ja već ni sam ne bih pominjao, jer mu o njoj ništa dobro ne bih mogao reći. Uostalom, ja se ni za kakav naročit razgovor nisam ni spremao — no sam prosto žudio da vidim čoveka čija sam dela ja skoro na izust znao. Današnjim mladim ljudima bi čak teško bilo protumačiti onu čarovitost što je tada okruživala njegovo ime; a danas već i nema nikoga na kom bi sveopšta pažnja mogla da se onako usredsredi...

*

Ščepkin mi je unapred saopštio da Gogolj nije mnogo razgovoran; u stvari ispade drukčije. Gogolj je ovoga puta govorio mnogo, živo, razmereno razvlačeći i otkucavajući svaku reč — što ne samo da nije izgledalo neprirodno, nego, naprotiv, pridavalo je njegovoj besedi nekakvu prijatnu snagu i uticajnost. On je govorio na o;[22] neke druge, za rusko uvo manje prijatne, osobine maloruskog govora ja nisam primetio.

Sve je ispadalo lepo, skladno, ukusno i tačno.

Utisak umora, bolesnog nervnog nemira, koji je on u prvi mah učinio na mene — uskoro iščeznu. On je govorio o značaju književnosti, o piščevoj misiji, o tom kakvo držanje treba pisac da zauzme prema svojim tvorevinama. Iskazao je nekoliko finih i tačnih napomena o samom procesu rada, o samoj, ako je mogućno tako se izraziti, fiziologiji književnog stvaranja. I sve to — jezikom slikovitim, originalnim — i, koliko sam ja mogao da uočim, ni najmanje unapred pripremljenim, kao što to skoro iz reda biva kod „znamenitosti”.

Samo kad zapodenu razgovor o cenzuri, malo te ne veličajući je, još malo pa odobravajući je, kao sredstvo da razvija kod pisca veštinu, umenje da brani svoje čedo, strpljenje i mnoštvo drugih hrišćanskih i svetskih vrlina — tek tada mi se učini da to Gogolj crpe iz gotovog arsenala. Pritom, dokazivati na takav način neophodnost cenzure — zar nije to značilo preporučivati i skoro hraniti prepredenost i lukavstvo ropstva? Ja još mogu da dopustim stih italijanskog pesnika: „Si, servi siam; ma servi ognor frementi!”[23] — Ali samozadovoljnu smirenost i podmuklost ropstva... Ama ne! bolje i ne govoriti o tom.

U takvim izmišljavanjima i suđenjima Gogoljevim i suviše se očigledno ispoljavao uticaj na njega onih lica „najvišeg poleta” kojima je i bila posvećena njegova zloglasna „Prepiska s prijateljima”: otud je sada duvao ovaj memljivi i bljutavi zadah. Uopšte, ja uskoro osetih da je između Gogoljevog pogleda na svet i mog — ležala čitava bezdan. Nismo ja i on jedno i isto mrzili, niti smo jedno voleli; ali u tom trenutku — u mojim očima sve to nije imalo takvu važnost. Veliki pesnik, veliki umetnik bio je preda mnom, i ja sam ga gledao, i slušao ga sa strahopoštovanjem čak i kad se nisam s njim slagao.

*

Gogolj je, verovatno, znao moje odnose prema Beljinskom, prema Hercenu. O Beljinskom, o njegovom ozlojeđenom, indigniranom pismu njemu — on ni reči ne proslovi; to bi ime opeklo njegove usne. No u to vreme tek što se beše pojavio — u jednom zagraničnom izdanju — Hercenov članak, u kome je on povodom

zloglasne „Prepiske” koreo Gogolja zbog izneveravanja svojih pređašnjih ubeđenja.

Gogolj sad i sam započe govor o tom članku. Iz njegovih pisama, objavljenih posle njegove smrti (o! kakvu bi mu lepu uslugu učinio bio izdavač da je izbacio iz njih čitave dve trećine, ili bar sve one što ih je pisao „velikosvetskim” damama... Odvratnije mešavine ohole nadutosti i ulagivanja, lažnog svetinjištva i sujete, proročkog i gotovanskog tona — u književnosti ne postoji!) — iz pisama Gogoljevih mi znamo kakvu je neizlečivu ranu uvukao u njegovo srce potpun fijasko te njegove „Prepiske” — taj fijasko u kome ne možemo da ne pozdravimo jednu između ne mnogih pozitivnih, utešnih pojava tadanjeg javnog mišljenja.

I ja i pokojni M. S. Ščepkin bili smo svedoci — na dan naše posete — do koje je mere ta rana Gogolja tištala i bolela. Gogolj poče da nas uverava — najedared izmenjenim, užurbanim glasom — kako on ne može da razume po čemu to neki ljudi u njegovim ranijim delima nalaze nekakvo opozicionarstvo, nešto takvo čemu on docnije tobože nije ostao veran; — da se on svagda pridržavao jednih i istih religioznih i konzervativnih („ohraniteljnih”) načela — i, kao dokaz za to, gotov je da nas upozori na neka mesta u jednoj svojoj, već odavna naštampanoj knjizi...

Prozborivši te reči, Gogolj skoro sa mladićskom živošću skoči sa divana pa potrča u susednu sobu. Mihailo Sjemjonović samo što izdiže obrve — i kažiprst podiže... „Nikad ga ja takvog nisam video”, šapnu mi on.

*

Gogolj se vrati sa sveskom „Arabesaka” u rukama — pa poče da nam čita neka mesta iz jednog između onih detinjasto-naduvenih i zamorno-praznih članaka kojima je napunjen taj njegov zbornik. Sećam se, reč je bila o potrebi strogog poretka, bezuvetnog pokoravanja vlastima, i t. d.

„Eto vidite, — ponavljao je Gogolj, — ja sam i pre svagda tako isto mislio, iskazivao sam tačno takva ista ubeđenja kao i sad!... I onda kojim pravom može neko da me kori zbog izdajstva, zbog izneveravanja... Zar mene?”

I to je govorio pisac „Revizora”, jedne od najborbenijih, u najvećoj meri odrečne, osuđujuće komedije, kakva se ikada na pozornici pojavila!

Ja i Ščepkin smo ćutali. Gogolj baci, najzad, knjigu na sto, pa opet poče da govori o umetnosti, o pozorištu. Reče da je ostao nezadovoljan igrom glumaca u „Revizoru”, da su oni „ton izgubili”, i da on pristaje da im izrecituje ceo komad od početka do kraja. Ščepkin se; uhvati za tu reč, pa odmah tu utvrdi i gde i kada da Gogolj čita. Neka stara gospa dođe kod Gogolja; ona mu donese — naforu iz crkve!...

Mi se udaljismo.

*

Posle dvatri dana obavljeno je to čitanje „Revizora” u jednoj sali onog doma gde je Gogolj živeo. Ja izmolih dozvolu da prisustvujem tom recitovanju. Pokojni profesor Ševirjov je takođe bio u broju slušalaca i — ako se ne varam — istorik Pogodin. Na veliko moje iznenađenje, ni približno svi glumci koji su učestvovali u „Revizoru” nisu se odazvali Gogoljevom pozivu: gospoda su smatrala za uvredu da njih neko hoće da uči! Nijedna glumica takođe ne dođe. Koliko sam mogao primetiti, Gogolja je ozlojedio taj neradi i slabi odziv na njegov predlog... A zna se kakav je on bio tvrdica za takve milosti. Lice njegovo dobi mrgodan i hladan izraz; oči mu se podozrivo nakostrešiše. Tor dana je izgledao, zbilja, kao bolestan čovek.

On poče da čita — i malo po malo oživе. Obrazi mu se osuše lakim rumenilom; oči se raširiše i razvedriše. Recitovao je Gogolj izvrsno... Ja sam ga tada slušao prvi i... poslednji put. Dikens, takođe izvrstan recitator, može se reći, pretstavlja, igra svoje romane; čitanje je njegovo — dramatično, skoro teatralno: u jednoj njegovoj ličnosti vidite nekoliko prvoklasnih glumaca koji vas nagone čas da se smejete, čas da plačete. Gogolj me je, naprotiv, porazio vanobičnom jednostavnošću i uzdržanošću manira, nekakvom dostojanstvenom i u isti mah naiviom iskrenošću, kojeg kao da se ni najmanje ne tiče — ima li tu kakvih slušalaca, i šta oni misle.

Izgledalo je da je Gogolju sad samo do toga stalo: kako da sam pronikne u predmet, i za njega samog nov, i kako da što tačnije preda, saopšti svoj sopstveni utisak.

Efekat se dobijao vanredan — naročito na komičnim, humorističnim mestima; hteo ne hteo, čovek nije mogao da se ne smeje — dobrim, zdravim smehom; a vinovnik sve te zabave nastavljao je i dalje je, ne zbunjujući se opštom veselošću i kao čudeći joj se u sebi, sve se Više i više udubljivao u samu stvar — i tek neki put bi, na usnama mu i oko očiju, jedva primetno ztreperio lukavi smešak nenadmašnog majstora...

Sa kakvim nedoumevanjem, sa kakvim zaprepašćenjem je Gogolj izgovorio znamenitu frazu Gradonačelnika o ona dva pacova (na samom početku komada): „Dođoše, onjušiše, pa bez traga odoše!" On nas tu čak ovlaš razgleda, čisto tražeći od nas objašnjenje za tako čudan slučaj. — Ja tek tu uvideh kako uopšte netačno, površno, sa kakvom željom da samo što pre zasmeju publiku — obično prikazuju na pozornici „Revizora".

Ja sam sedeo, utonuo u radosnu razdraganost. To beše pravi praznik. Na žalost, svetkovina, Moja radost ne potraja dugo. Gogolj još ne stiže da pročita ni pola prvog čina, kad se najednom vrata šumno otvoriše, pa, brzajući, smeškajući se i klimajući glavom, skoro pretrča preko cele sobe jedan još vrlo mlad, ali već neobično nasrtljiv literat — pa, nikom ni reči ne rekavši, pohita da zauzme mesto u uglu. Gogolj prekinu čitanje, pa sa zamahom udarivši rukom po zvoncetu, ljutito prebaci ušavšem kamerdineru: „Pa zar ti nisam kazao da nikog ne puštaš!"

Onaj žutokljuni literat lako se uzmuva na stolici, ali se inače ni najmanje ne dade zbuniti. Gogolj srknu malo vode pa poče opet da čita: no ovo sad ne beše ono ranije. On poče da se žuri, da mrmlja za sebe, da ne dovršuje reči; neki put bi čitave rečenice preskakao — pa bi samo rukom odmahnuo. Neočekivana pojava „literatora" beše ga oneraspoložila: živci njegovi, očevidno, ne izdržaše ni najmanji pritisak. Tek u poznatom prizoru gde se Hlestakov zabrbljava, Gogol se malo povrati, i povisi glas: on zažele da pokaže glumcu koji je igrao ulogu Ivana Aleksandrovića (Hlestakova) kako treba prikazivati to, zbilja teško mesto.

U Gogoljevom recitovanju ono mi se učini sasvim prirodno i da odgovara istini. Hlestakov je ponesen i čudnovatošću svoga položaja, i sredinom u koju je upao, i svojom rođenom lakomislenom brzopletošću. On kao i zna da on ovo sad lupeta i laže, — i veruje

svom lupetanju: to je nešto slično zanosu, nadahnuću, stvaralačkom ushitu — to nije obična laž, nije samo razmetanje. Njega je to sad nešto „dohvatilo”. „Molioci u pretsoblju žubore, trideset i pet hiljada štafeta lete — a ove budale, kao veli, slušaju, oklembesivši uši, a kakav sam ja — žestok, dosetljiv, otmen mlad čovek!

Eto kakav je utisak pravio u Gogoljevim ustima Hlestakovljev monolog. No, govoreći uopšte, čitanje „Revizora” toga dana bilo je — kao što se Gogolj sam izrazio — ne više nego napomena, nacrt; a sve to zbog onog nezvanog nasrtljivca literata koji je svoju bezobzirnost dotle terao da se posle svih nas još zadržao kod pobledelog, umornog Gogolja i ubacio se za njim u njegov kabinet!...

U hodniku ja se rastadoh s njim i potad ga već nisam video. No njegovoj ličnosti bi još suđeno da bude od značajnog uticaja na moj život.

*

Poslednjih dana februara meseca iduće, 1852 god., ja sam se nalazio na jednoj prepodnevnoj sednici uskoro zatim propalog društva za posećivanje bolesnika — u sali Plemićskog Zbora, — kad najednom primetih I. I. Panajeva, koji sa grčevitom žurbom pretrčavaše od jednog lica ka drugom, očevidno saopštavajući svakome od njih neku iznenadnu i tužnu vest, jer bi se na licu svakoga od njih odmah ispisalo zaprepašćenje i žalost. Panajev najzad pritrča i k meni — i sa lakim smeškom, ravnodušnim tonom izgovorivši: „A znaš li, Gogolj je umro u Moskvi. Da, da... Sve rukopise spalio — pa umro” — odlete dalje.

Ne može biti sumnje da je Panajev, kao literat, u dušš žalio zbog takog gubitka, a uz to je bio čovek dobrog srca, — ali zadovoljstvo da on bude prvi koji saopštava drugom novost koja zaprepašćuje (ravnodušan ton se tu upotrebljavao radi što jačeg utiska) — to zadovoljstvo, ta radost zaglušivali su u njemu svako drugo osećanje.

Već nekoliko dana kroz Petrograd su se pronosili neodređeni glasovi o Gogoljevoj bolesti; ali takav svršetak ipak niko nije očekivao. Pod prvim utiskom saopštene mi vesti, ja napisah sledeći manji članak.

Pismo iz Petrograda[24]

Gogolj je umro! — Koju rusku dušu neće potresti te dve reči? — On je umro. Gubitak naš je tako surov, težak, tako iznenadan, da mi još neprestano ne bismo hteli da verujemo. Baš u to vreme kad smo se svi mogli nadati da će on najzad prekinuti svoje dugo ćutanje, da će nas obradovati, prevazići naša nestrpljiva očekivanja, — dođe nam ta kobna vest!

Da, on je umro, taj čovek koga mi sad imamo pravo, gorko pravo, dato nam smrću, da nazovemo velikim; čovek koji je svojim imenom obeležio epohu u istoriji našeg duhovnog života, čovek kojim se mi ponosimo kao jednom između naših slava!

On je umro, oboren u samom rascvetu bitisanja, u naponu svojih sila, ne dovršivši započeto delo, kao najblagorodniji između njegovih prethodnika... Ovaj nestanak njega vređa nam bol starih rana.

Nije sad vreme ni mesto da govorimo o njegovim zaslugama — to će biti zadatak buduće kritike.

Treba se nadati da će ona znati shvatiti svoj zadatak, te će ga oceniti onim nepristrasnim, no punim poštovanja i ljubavi sudom, kakvim se njemu ravni ljudi ocenjuju pred licem potomstva. Nama danas nije do toga; mi bismo samo želeli da budemo jedan između odjeka one velike tuge koju osećamo razlivenom svuda oko nas. Ne želimo mi sad da ga ocenjujemo, no samo da plačemo, jer mi sad nismo ni kadri, nemamo mi te snage, potrebne za dostojnu ocenu jednog Gogolja... I najmilije, najprisnije obličje nejasno je za oči ogrezle u suzama...

Na dan kad ga Moskva sahranjuje, mi bismo da joj odavde pružimo ruku — da se sjedinimo s njom u osećanju sveopšte žalosti. Nije nam bila data mogućnost da još poslednji put pogledamo na njegovo bezživotno lice; ali mu iz ove daljine šaljemo svoj oproštajni pozdrav — i sa osećanjem strahopoštovanja polažemo danak naše tuge i naše ljubavi na njegovu svežu mogilu, u koju nismo mogli, kao Moskovljani, da bacimo šaku rođene zemlje!

Pomisao da će njegov prah počivati u Moskvi ispunjava nas nekakvim bolnim zadovoljenjem. Da, neka, nek prah njegov počiva tamo, u srcu Rusije, koju je on tako duboko znao i tako voleo, tako

plameno voleo da samo lakomisleni ili kratkovidni ljudi ne osećaju prisustvo tog ljubavnog plamena u svakoj od njega izgovorenoj reči.

Ali neiskazano teško bilo bi nam pomisliti da su poslednji, najzreliji plodovi njegovog genija za nas nepovratno propali — i mi sa užasom slušamo nemilosrdne glasove o njihovom uništenju...

Ne verujem da bi bilo potrebno govoriti o ono malo ljudi kojima će se naše reči učiniti kao preuveličane, ili čak i sasvim neumesne... Smrt ima čisteću i pomirujuću silu; kleveta i zavist, neljubav i nesporazumi — sve to obično umukne i pred najobičnijim grobom: valjda neće oni progovoriti ni nad grobom Gogoljevim?

Ma kakvo da je konačno mesto koje će mu istorija dati, mi smo uvereni da niko neće odreći da već sad ponovi za nama: mir njegovom prahu, večan spomen njegovom životu, večna slava njegovom imenu!

T….v[25]

Ja sam bio poslao taj članak u jedan od petrogradskih časopisa; no baš u to vreme cenzurne strogosti počeše veoma da se pooštravaju od nekog doba... Takva crescendo su se dešavala počešće i — za posmatrača sa strane — tako isto bezuzročno, kao, na primir, povećanje smrtnosti za vreme epidemij§. Moj se članak ne pojavi ni jednog od idućih za tim dana.

Našavši se na ulici sa izdavačem časopisa, ja ga zapitah šta bi to moglo da znači. — „Pa eto, vidite kakvo je danas vreme”, odgovori mi on. — Ali članak je najneviniji, — primetih ja. — „Da li je nevin, ili nije”, — odvrati mi izdavač: — „stvar nije u tom; nego uopšte, ime Gogoljevo se ne sme pominjati. Zakrevski je na pogrebu sa andrejevskom lentom prisustvovao: to mu ovi ovde ne mogu da — progutaju”.

Uskoro zatim ja dobih od jednog prijatelja iz Moskve pismo, puno prekora: „Šta je to naopako! — klicao je on: — Gogolj nam umro, pa da bi makar jedan časopis u Petrogradu dao glasa od sebe! To ćutanje je sramota!”

U svom odgovoru ja objasnih — priznajem, u dosta oštrim izrazima — svome prijatelju uzrok toga ćutanja, i kao dokaz, priložih svoj zabranjen članak. On ga odmah podnese na uvid tadašnjem

prosvetnom popečitelju moskovskog okruga — generalu Nazimovu — i dobi od njega odobrenje da ga naštampa u „Moskovskim Vjedomostima”. To se dešavalo u polovini marta, a 16 aprila sam ja — zbog neposlušanja i narušenja cenzurnih pravila — bio bačen na mesec dana apsa u kvartu (prva dvadeset četiri časa proveo sam u „buvari”, gde sam razgovarao sa preterano učtivim i obrazovanim policijskim podoficirom, koji mi je pričao o svojoj šetnji u Letnjem Parku i o „aromatu ptica”), a posle sam otpravljen „na stalan boravak” u svoje selo.

Ja ni najmanje ne nameravam da optužujem tadanju vladu: prosvetni upravnik petrogradskog okruga, sada već pokojni Musin-Puškin, prikazao je — iz nepoznatih mi razloga — čitavu stvar kao javnu neposlušnost od moje strane; on se nije omišljao da uveri najvišu vlast da je on mene zvao lično, i da mi je lično saopštio zabranu cenzurnog komiteta da se moj članak ne sme objavljivati (jedna cenzorska zabrana nije mogla meni posmetati — na osnovi postojećih odredaba — da svoj članak podvrgnem sudu nekog drugog cenzora), a ja g. Musina-Puškina mojim očima nikad nisam video, niti sam sa njim ikakvog objašnjenja imao.

Ali ni vlada, opet, nije mogla da sumnja u svog visokog činovnika, u svoje poverljivo lice, da bi ono moglo ovako izvrtati istinu! Nego cela ta stvar se po mene ipak dobro svršila: moj boravak u apsu, a posle progonstvo u selo bili su po mene od nesumnjive koristi: sve to zbližilo me je sa takvim stranama ruskog života, koje bi, pri običnom toku stvari, verovatno umakle od moje pažnje.

*

Već dovršujući gornji redak setih se da je prvo moje viđenje s Gogoljem bilo mnogo ranije, no što sam ja na početku rekao. A naime: ja sam bio jedan između njegovih slušalaca 1835 godine, kad je on predavao (!) istoriju na petrogradskom univerzitetu.

To se predavanje, ako ćemo pravo da govorimo, vršilo na vrlo originalan način. Pre svega, Gogolj bi od tri predavanja redovno samo na jedno dolazio; drugo, čak i kad bi se pojavio na katedri, on nije govorio no je šaputao nešto sasvim bez veze, pokazivao nam neke male gravire na čeliku, čelikoreze, koji su prikazivali predelske

slike Palestine i drugih istočnjačkih zemalja — i za sve se vreme strašno snebivao i bunio.

Mi smo svi bili uvereni (a ne verujem da smo se varali) da se on ništa ne razume u istoriji — i da g. Gogolj-Janovski, naš profesor (tako se on imenovao u spisku predavanja), nema ničeg zajedničkog sa piscem Gogoljem, koji nam je tada bio već poznat, kao pisac „Večeri na salašu kod Dikanjke”. Na godišnjem ispitu iz svog predmeta on je sedeo, povezan rupcem, bajagi zbog bolesnog zuba — sa potpuno utučenom fizionomijom — i ni usta nije otvorio. Studente je, mesto njega, ispitivao profesor I. P. Šuljgin.

Kao da sad gledam njegovu mršavu, dugonosu pojavu sa dva kraja crne svilene marame, koji su kao neke uši, strčali u vis. On je, bez sumnje, i sam jasno uviđao sav komizam — i svu nezgodnost svoga položaja: on već te godine podnese ostavku. No to mu, međutim, ipak nije posmetalo da usklikne:

„Nepriznat sam se popeo na katedru, a nepriznat i silazim sa nje!”

On je bio rođen da bude učiteljem svojih savremenika; ali samo ne sa katedre.

*

U ranijem (prvom) odlomku ja sam pomenuo svoj prvi susret sa Puškinim; a sad ću da kažem nekoliko reči i o drugim, sad već pokojnim, književnim znamenitostima koje sam imao priliku da vidim.

Počeću sa Žukovskim.

Živeći — naskoro posle dvanaeste godine — u svome vlasteostvu, u Beljevskom okrugu, on je nekoliko puta posećivao moju majku — tada još devojku — na njenom Mcenskom imanju. Očuvalo se čak predanje da je on u jednoj domaćoj amaterskoj pozorišnoj pretstavi igrao ulogu volšebnika, i teško te nisam video ja onu istu kapu njegovu sa zlatnim zvezdama — u saračani mog roditeljskog doma.

No od to doba su prošle mnoge godine i, verovatno, u njegovom pamćenju se zatrla i sama uspomena na seosku gospođicu, s kojom se on upoznao slučajno, i na prolazu. Kad se mnogo docnije naša porodica preselila u Petrograd — meni je tada bilo šesnaest godina — moja mati zažele da Vasilija Andrejevića (Žukovskog) potseti na

svoju ličnost. Ona izveze za njegov imendan jedno lepo somotsko uzglavlje, pa posla mene da mu ga odnesem u Zimnji dvorac.[26] Ja sam trebao da kažem ko sam, da objasnim čiji sam sin, i da predam poklon.

No kad sam se našao u ogromnom, dotle meni nepoznatom dvorcu; kad sam imao da prolazim po kamenim dugim hodnicima, da se penjem preko mramornih basamaka, svaki čas nailazeći na stražare koji, onako ukočeni i nepomični, kao da takođe behu od kamena; kad sam jedva nekako pronašao stan Žukovskoga, pa se našao pred džinovskim lakejem sa širitima po svim šavovima, i orlovima na tim širitima — mene obuze takva drhtavica, osetih takvu bojazan da, ušavši u kabinet, kuda me uzva jedan crveni lakej i gde iza dugog pisaćeg stola pogleda na mene zamišljeno-predusretljivo, ali dostojanstveno i unekoliko zamišljeno lice samoga pesnika — ja, kraj sveg svog usiljavanja, ne mogoh dati od sebe glaska: jezik mi se, što kažu, beše za nepce zalepio, i sav goreći od stida, teško te ne i sa suzama u očima, ja zastadoh kao ukopan, na pragu od vrata, i samo sam pružao i držao obema rukama, kao novorođenče na krštenju, ono nesrećno uzglavlje, na kome je, sećam se kao sad da gledam, bila izvezena devojka u srednjevekovnom kostimu, s papagajem na ramenu.

Zbunjenost moja, verovatno, izazva osećanje sažaljenja u dobroj duši Žukovskog; on mi priđe, polako uze od mene ono uzglavlje, zamoli me da sednem, pa se snishodljivo upusti sa mnom u razgovor. Ja mu objasnih, najzad, u čem je bila stvar, — i, čim sam samo mogao, bez obzira pobegoh.

*

Žukovski je već tada, kao pesnik, izgubio bio u mojim očima svoje pređašnje značenje; no ja sam se ipak radovao našem, makar i nesrećnom sastanku, pa došavši kući, ja sam se sa naročitim osećanjem sećao njegovog osmeha, umiljatog zvuka njegovog glasa, njegovih polaganih i prijatnih pokreta. Portreti Žukovskog skoro su svi veoma tačni; izraz njegovog lica nije bio od onih što ih je teško uhvatiti, koja se često menjaju.

Naravno, 1843 godine, na njemu već ni traga ne ostade od onog boléšljivog mladića kakvim se prikazivao uobrazili naših oceva „Pevač u taboru ruskih ratnika”; on je sad postao dostojanstven, skoro pun čovek. Lice njegovo, malko gojazno, mlečne masti, bez mrština, odisalo je spokojstvom; on bi glavu svagda malko u stranu naginjao, kao osluškujući i razmišljajući; fina, oretka mu kosa penjala se u pramičcima na skoro sasvim golu lubanju; tiha blagost sijala je iz udubljenog pogleda njegovih tamnih, na kineski način izdignutih očiju, — a na pokrupnim, po pravilno ocrtanim usnama stalno je lebdeo jedva primetan, ali iskren osmeh blagovoljenja i predusretljivosti. Poluistočnjačko poreklo njegovo (mati mu je bila, kao što je poznato, Turkinja), ogledalo se na svem njegovom obliku.

*

Posle nekoliko nedelja, mene još jednom odvede kod njega stari prijatelj naše porodice, Vojin Ivanović Gubarjov, zanimljiva, tipska ličnost. Osrednjeg stanja vlastelin kromskoga okruga, orlovske gubernije, on se za vreme rane mladosti nalazio u najprisnijoj vezi sa Žukovskim, Bludovim, Uvarovim; on je u njihovom užem društvu bio pretstavnik francuske filosofije, skeptičkog, enciklopedijskog elementa, racionalizma, jednom reči — XVIII-og stoleća.

Gubarjov je izvrsno govorio francuski, Voltera je znao naizust i stavljao ga iznad svega na svetu; druge pisce teško da je i čitao. Sklad njegovog uma. bio je čisto francuski, — prerevolucioni, hitam da dodam. Ja se još i danas sećam njegovog skoro neprestanog, glasovitog i hladnog smeha, njegovih ležernih, lako ciničkih mišljenja i ispada. Već sama njegova spoljašnjost osuđivala ga je na samotan i — nezavisan život: to beše čovek veoma na izgled neugledan, šiškav, sa ogromnom glavom i tragovima od boginja po svem licu.

Dug boravak u unutrašnjosti udario je na nj, najzad, svoj žig; no on ostade „tip” do kraja, pa je do kraja, pod bednom dolamom sitnog vlasteočića, koji je kod kuće išao u mašću mazanim čizmama, očuvao slobodu pa čak i eleganciju manira.

Ja ne bih znao da imenujem uzrok zbog koga on nije načinio karijeru, kao njegovi drugovi. Verovatno kod njega nije bilo potrebne upornosti, a nije bilo ni „častoljublja”: ono se rđavo umeštalo i slagalo sa onim polu-ravnodušnim, polu-podsmešljivim epikureizmom koji je

on pozajmio od svog obrasca — Voltera. A književnog talenta on u sebi i nije nalazio niti priznavao. Fortuna se na nj nije osmehnula — i on se prosto povuče sa životnog megdana, zaglunu, osta samorani neženja.

Ali bi zanimljivo bilo ispitati kako se taj okoreli volterovac u mladosti ponašao prema svom prijatelju, prema budućem „baladisti” i prevodiocu Šilera! Veća protivurečnost se ni zamisliti ne da; no sam život i nije ništa drugo nego stalno pobeđivana protivurečnost.

Žukovski se — u Petrogradu — seti svog starog prijatelja i ne zaboravi čime bi ga mogao obradovati: pokloni mu nova, divno povezana celokupna dela Volterova. Pričaju, već pred samu smrt — a Gubarjov je živeo dugo — susedi su ga videli u polurazrušenoj kolibici, gde sedi za ubogim stolom na kom je ležao poklon znamenitog mu druga. On je pažljivo prevrtao zlatom obrezane listove te naročito voljene knjige — i u zabiti stepskog zaseoka, iskreno, kao i u svojim mladim danima, zabavljao se duhovitim dosetkama kojima se nekad zabavljao Fridrih Veliki u San-Susi, i Ekatarina Druga u Carskom Selu.

Drugi um, druga poezija, neka druga filosofija za nj nije postojala. To mu, naravno, nije smetalo da nosi o vratu čitavu hrpu ikonica, kesica sa bosiokom — i da živi pod komandom stare ključarke... Logika protivurečnosti!

Sa Žukovskim se više nisam viđao.

*

Krilova sam video svega jedanput — na večernjem poselu kod jednog činovnog, no slabog petrogradskog spisatelja. On je tu presedeo dobra tri časa, nepomično, između dva prozora — pa da bi reči proslovio!

Na njemu beše neki alvatan, poaban frak, bela mašna; čizme sa kićankama obuhvatale su njegove glomazne noge. On se obema rukama odupirao na kolena — pa čak nije ni okretao svoju kolosalnu, tešku i veličanstvenu glavu; samo bi mu se oči ovda onda dizale ispod nakostrešenih obrva.

Nemogućno je bilo shvatiti: šta li on to — sluša li on, pa samo „na brk namotava”, ili prosto onako sedi i „bitiše”?

Ni sanjivosti, ni pažnje na tom velikom, čisto ruskom licu — no samo tma božja uma i pameti i omatorela lenost, i ovda onda nešto lukavo baš kao hoće napolje da izbije, a ne može — ili neće — da se probije kroz sve to staračko salo...

Domaćin ga, najzad, zamoli da izvoli na večeru. „Prase sa renom zgotovljeno vam je, Ivane Andreiću”, primeti on brižno i pažljivo i kao vršeći neizbežnu dužnost.

Krilov ga pogleda i predusretljivo, i potomešljivo...

„Zar baš neizostavno prase?” — kao da prozbori on u sebi — teretno se diže sa naslonjače pa, teretno šljapkajući nogama, pođe da zauzme svoje mesto za trpezom.

*

I Lermontova sam video svega dvaput: u domu jedne znatne petrogradske dame, kneginje, i, posle nekoliko dana, na balu s maskama, u palati Vlasteoskog Zbora, uoči nove 1840 godine. Kod kneginje sam ja — veoma redak, nenaviknut posetilac večernjih posela „velikog” sveta — tek izdaleka, iz krajička, kud sam se bio zavukao, posmatrao ubrzo proslavljenog i razglašenog pesnika.

On beše zauzeo mesto na sniskom taburetu pred kanabetom, na kom je, obučena u crnu haljinu, sedela jedna između tadašnjih prestoničkih lepotica — plavokosa grafica M. P. — rano preminulo, zbilja divno stvorenje.

Na Lermontovu beše mundir telesne garde husarskog puka; on ne beše skinuo ni sablju, ni rukavice — pa je, zguren i natmuren, sumorno posmatrao graficu. Ona je malo s njime govorila i češće se obraćala grafu Š., takođe husaru, koji je sedeo do njega.

U Lermontovljevoj spoljašnosti bilo je nešto zlokobno i tragično; nekakva sumračna i zločesta sila, zamišljeni prezir i strast strujali su s njegovog presmagnulog lica, iz njegovih velikih i nepomično tavnih očiju. Njihov težak pogled čudno se nije slagao sa izrazom skoro detinjski nežnih i! istaknutih usana. Sva njegova pojava, osniža i temeljna, krivonoga, sa povećom glavom na pogrbljenim, širokim ramenima, izazvala je osećanje neprijatno; ali bi prisutnu mu moć svako odmah osetio.

Poznata je stvar da je on u nekoliko samog sebe prikazao u svom Pečorinu. Reči: „Oči se njegove nisu smejale kad bi se on

smejao” itd. — stvarno su se mogle na njega samog primeniti.

Sećam se, graf i njegova sabesednica najednom prsnuše u smeh, i dugo se smejahu; i Lermontov se zasmeja, no u isti mah ih sa nekim uvredljivim čuđenjem oboje posmatraše. Kraj svega toga, meni se ipak činilo da je on i grafa voleo kao prijatelja — i da je i prema grafici osećao prijateljsko osećanje. Nesumnjivo je bilo da je on, sledujući tadašnjoj modi, i sam u svom držanju usvojio bio neku vrstu bajronskog žanra, sa primesom drugih, još gorih kaprisa i nastranosti. No skupo je on, jadnik, sve to platio!

U duši je Lermontov, verovatno, osećao tešku dosadu; on je gubio dah i gušio se u teskobnoj sferi u koju ga je sudbina ubacila.

Na ovoj igranci mu ni časa nisu davali mira jednako su mu dosađivali, uzimali ga za ruke; jedna maska smenjivala je drugu, a on se skoro nije kretao s mesta i ćuteći je slušao njihovu ciku, obraćajući redom na njih svoje sumračne oči... A meni se pričini da sam uhvatio na njegovom licu divan izraz pesničkog stvaranja. Ko zna, možda su mu baš u taj mah dolazili u glavu njegovi stihovi:

Kada se mojih hladnih ruku,
Sa nemarnom smelošću varoških lepotica,
Dotiču odavna već nebojažljive ruke... i t. d.

*

Reći ću, kad smo već počeli, dve, tri reči još o jednom pokojnom piscu, mada on pripada „diis minorimi gentium”, te ne može ni iz daleka pristati uz gore pomenute — a naime, o M. N. Zagoskinu.

On je bio blizak prijatelj moga oca, i u tridesetim godinama, za vreme našeg boravka u Moskvi, skoro svakodnevno je posećivao našu kuću. Njegov „Jurije Miloslavski” bio je prvi snažan književan utisak moga života. Ja sam se nalazio u pansionatu nekog g. Vajdenhamera, kad se taj znameniti roman pojavio. Učitelj ruskog jezika ispriča, u časovima odmora, mojim drugovima i meni njegovu sadržinu. S kakvom smo požudnom pažnjom slušali mi pustolovne doživljaje Kirše, služitelja Miloslavskog, Aleksija, pa hajduka Omljaša!

Ali, čudna stvar! „Jurije Miloslavski” mi je izgledao kao neko čudo od savršenstva, a na njegovog pisca, na M. N. Zagoskina, sam ipak

dosta ravnodušno pogledao. Objašnjenje te činjenice nije teško naćn: Utisak što ga je na čoveka činila sama ličnost Mihaila Nikolajevića, ne samo da nije mogao pojačati ona osećanja odanosti i ushićenja što ih je izazivao njegov roman, nego naprottv — on ga je mogao samo oslabiti.

Na Zagoskinu se nije ispoljavalo ništa veličanstveno, ništa kobno, ništa takvo što dejstvuje na mladačku uobrazilju. I, ako ćemo istinu da govorimo, on je bio čak dosta komičan, a njegovu retku dobrodušnost ja nisam tada mogao kako treba da ocenim: ta osobina nema značaja u očima lakomislene omladine.

Sama pojava Zagoskina, njegova čudnovata, skoro pripljusnuta glava, četvrtasto lice, izbuljene oči, pod večnim naočarima, kratkovid i tup pogled, neobično kretanje obrva, usana, nosa, kad bi se čemu začudio ili kad bi prosto nešto govorio, iznenadni usklici, odmahnjivanje ruku, duboka brazda koja je predvajala njegov kratak podbradak — sve mi je to na njemu izgledalo nastrano, nezgrapno, manje više i smešno.

Osim toga, priroda ga je nadarila trima, takođe dosta komičnim slabostima: on je uobražavao da je on neobično snažan atleta i rvač; on je bio uveren da nikakva žena nije u stanju da se održi pred njim, da mu se ne da; i najzad (a to je kod tako vatrenog rodoljuba bilo naročito čudnovato:) — on je osećao nesrećnu slabost prema francuskom jeziku, s kojim se on stalno mučio i natezao, neprestano brkajući brojeve i rodove, tako da je čak u našoj kući dobio nadimak: „Monsieur l'article”. No kraj svega toga, nemogućno je bilo ne voleti Mihaila Nikolajevića, zbog njegovog zlatnog srca, zbog one neizveštačene iskrenosti naravi, koja osvaja čoveka u njegovim spisima.

*

Poslednje moje viđenje s njim bilo je tužno. Ja ga posetih, posle mnogo godina, — u Moskvi, kratko vreme pred njegovu smrt. On već nije izlazio iz svoga kabineta i žalio se na stalne bolove i sevanje u svim udovima svojim. Nije bio izmršavio, ali mrtvačko bledilo pokrivaše njegove još uvek punačke obraze, dajući im tim žalosniji izgled.

Dizanje obrva i bečenje očiju ostaše kao i pre; nehotičan komizam tih pokreta samo je još udvostručavao osećanje žalosti koju je izazivala čitava pojava jadnog pisca, koja se javno klonila razorenju.

Ja se razgovorih s njim o njegovoj književnoj delatnosti, o tom kako su se u petrogradskim krugovima opet počele visoko ceniti njegove zasluge, i kako su sad pravičniji prema njemu kao piscu. Pomenuh velik značaj njegovog „Jurija Miloslavskog” kao narodne knjige...

Lice Mihlila Nikolajevića ožive. „E, baš vam hvala — hvala vam, — reče mi on: — a ja sam već mislio da sam sasvim zaboravljen, da me je današnja omladina u blatu izgazila i prošćem me zatrpala”.

Sa mnom Mihailo Nikolajević nije govorio francuski — a u ruskom razgovoru je upotrebljavao energične izraze.

„Hvala vam”, — ponovi on, stisnuvši mi ruku, ne bez uzbuđenja i sa osećanjem, baš kao da sam ja bio uzrok što ga svet nije zaboravio.

Sećam se, dosta gorke misli dođoše mi u glavu tada. U sebi ja skoro ukoreh Zagoskina zbog malodušnosti. Čemu se to, pomislih ja, raduje ovaj čovek? — A najzad, što kao i da se ne raduje? — On je čuo od mene da nije sasvim umro... a nešto gore od smrti i ne postoji za čoveka. Poneka književna slava može i da ne doživi do toga, da i ne dozna ni za tu ništavnu radost. Jer posle perioda lakomislenih pohvala nastaće period tako isto malo razložnih napadaja, grdnje, a posle — nemi zaborav... A i ko između nas ima pravo da ne bude zaboravljen — pravo da samo tereti svojim imenom pamćenje potomstva, koje ima svoje potrebe, svoje brige, svoje težnje?

Pa ipak, meni je milo što sam ja, sasvim slučajno, dobrom Mihailu Nikolajeviću, poslednjih dana njegovog života, pričinio makar i trenutno uživanje.

PUT U ALBANO I FRASKATI
Uspomena na A. A. Ivanova

Jednog između divnih oktobarskih dana 1857 godine, stari kiriuijski fijaker polako je odmicao, drhteći oknima, drumom što vodi iz Rima u Albano.

Na prednjem sedištu izdizao se veturin s nakomrštenim licem i ogromnim zaliscima, po svoj prilici — neka žestoka kukavica i slastoljubac; a u samom fijakeru sedela su tri ruska „forestijera”: pokojni slikar Ivanov, V. P. Botkin, i ja. Nego, naziv forestijera mogao se primeniti upravo samo na Botkina i na mene. Ivanov, ili — kako su ga veličali u njegovom restoranu Falcone do Café Greco, — il signor Alessandro — i po odelu, i po navikama, odavna je već postao koreniti Rimljanin.

Dan je bio da ne može biti lepši — i već zbilja nepristupan ni peru, ni slikarevoj četki: poznato je da nijedan pejzažist, posle Klod-Lorena, nije mogao da izađe na kraj sa rimskom prirodom. Pisci se pokazaše takođe kao tom poslu nedorasli — (treba se samo setiti Gogoljevog „Rima” i dr.). I stoga ću reći samo da je vazduh bio pozračan i mek, sunce sijalo raskošno, ali nije peklo, povetarac se zaletao u otvorene prozore od fijakera pa se umiljavao oko naših, već ne mladih fizionomija — i mi smo se vozili, utonuli u nekakvo praznično, jesenje blistanje — pa i sa prazničnim, jesenjim osećanjem u duši.

U oči tog dana išli smo sa Ivanovim u Vatikan. On beše dobro raspoložen, nije se snebivao ni kostrešio, govorio je mnogo i od srca. — Pričao nam je o školama italijanskog slikarstva, koje je on potanko i savesno bio proučio. Sve su njegove karakteristike bile stvarne i prožete poštovanjem prema starim majstorima.

Pred Rafaelom je osećao strahopoštovanje. Zna se da je na Ivanova nekada imao jak uticaj Overbek; on mu je objasnio Rafaela. No kad je Overbek pošao dalje, ka Perudžinu i njegovim prethodnicima, Ivanov se zaustavio: ruski zdrav smisao zadržao ga je na pragu onog izveštačenog, asketskog, simboličnog sveta u koji je potonuo bio nemački umetnik. I stoga je idealista Ivanov ostao zanavek, u Overbekovim očima, grub realista.

Ivanov je duboko žalio zbog savremenog pravca naših umetnika — (jedan između njih avanzovao je preda mnom Rafaela za nedarovitog), — i pričao nam je ponešto o Brjulovu i Gogolju, kojega je on stalno zvao Nikolajem Vasilićem. Iz njegovih poštovanja punih, ali opreznih odziva o našem velikom piscu moglo se zaključiti da ga je on naročito dobro bio proučio.

Gogolj nimalo nije razumevao Ivanova, mada je preuzdizao njegovu „Pojavu Hrista”; ali taj isti Gogolj je dolazio u ushićenje i od „Poslednjeg dana Pompeja”. A voleti te dve slike u jedno i isto vreme, znači: — ne razumevati slikarstva.

Ivanov nam je sa srdačnim saosećanjem pominjao strašan utisak što ga je na Gogolja učinila opšta osuda njegove „Prepiske”. O tome, i još o 1848 godini, Ivanov bi govorio ne inače nego sav uzdrhtan. Ko zna, možda mu je dolazilo na pamet: „Eto, možda će danas-sutra i moju sliku neki tako napasti”; a u načelima koja umalo što nisu triumfovala 1848 godine on je, odnekud, video kraj i propast svake umetnosti.

Povede se reč o njegovoj slici. Mi je tada još nismo bili videli, a on se spremao da, na dva, tri dana, otvori svoju studiju, što je on, posle nekoliko nedelja, i učinio. On je tvrdio da mu slika još nije dovršena, i saopštio nam je neke zanimljive pojedinosti iz svoga puta u Nemačku, kod jednog poznatog naučnika (Davida Štrausa, pisca života Hristovog), čije se gledište slagalo sa onim što je on — Ivanov — hteo da izrazi u svojoj slici. On je nameravao da pozove tog naučnika u Rim, pa da ovaj odluči da li tačno odgovara slika pomenutom gledištu.

Po rečima Ivanova, Štraus je njega, po svoj prilici, držao za poludelog, tim pre što se razgovor vodio od strane Štrausa na latinskom jeziku, a od strane Ivanova — na italijanskom, jer ovaj nije znao nemački; a treba pri tom primetiti da je Ivanov slabo razumevao latinski, a Štraus italijanski.

I danas se živo sećam naivnog, skoro dirljivog čuđenja Ivanovljevog kad smo ja i Botkin počeli da mu objašnjavamo da, ako bi Štraus čak i pristao da doputuje u Rim, ili, tačnije, ako bi mu se dozvolilo da tamo dođe, on ipak ne bi mogao odlučiti da li je Ivanov postigao svoju svrhu, i da li je na svojoj slici izrazio njegovo, Štrausovo gledište, stoga što bi radi toga bilo potrebno još i naročito

razumevanje slikarstva, kojim Štraus bog zna da li je bio obdaren. On je mogao da ne nađe na Ivanovljevoj slici ovaploćenje svog sopstvenog gledišta ili, obratno, da to ovaploćenje ugleda tamo gde njega nije bilo.

— Da, da, — ponavljaše Ivanov, dobrodušno se smeškajući, nešto šapućući i migajući. — To je vrlo zanimljivo (omiljena njegova rečca). To mi, vidite li, nije na pamet padalo.

Duga odvojenost od ljudi, usamljen život sa samim sobom, s jednom i istom, stalnom, nepromenitom mišlju, stavili su na Ivanova naročit pečat: u njemu beše nešto mistično i detinje, i mudro i smešno — sve to u jedan i isti mah. Nešto čisto, iskreno, i skriveno, čak i lukavo. Na prvi pogled sve biće njegovo kao da beše prožeto nekim nepoverenjem, nekakvom čas surovom, čas umiljavajućom se bojažljivošću. No kad se on jednom navikao na vas, — a to se dešavalo vrlo brzo, — njegova nežna duša bi se odmah sva rastvorila.

On bi tek najednom prsnuo u smeh od najobičnije dosetke, čudio bi se do zaprepašćenja najobičnijim, opšte primljenim tvrdnjama, plašio bi se od svake malo oštrije reči (sećam se, jednom je čak skočio s mesta čuvši od jednoga između nas da je takva i takva ruska književnica — glupa) — pa bi najednom izgovarao reči pune istine i zrelosti, — reči koje su svedočile o upornom radu uma neobičnog. Nažalost, njegovo školovanje je bilo površno, kao i u većine naših umetnika.

Neumornim trudom starao se on da popuni taj nedostatak. Stari svet bio mu je dobro poznat, izučio je bio i asirske starine — (one su mu bile potrebne za njegove buduće slike). Stari zavet, a naročito Jevanđelje, znao je od reči do reči. On je radije slušao no govorio, i, kraj svega toga, pravo je uživanje bilo s njim besediti: — toliko je u njemu bilo dobrosavesne i časne žudnje za istinom.

Na naše večernje sastanke dolazio bi on uvek prvi, pa, čim bi se zapodenuo spor, on bi s napregnutom i strpljivom pažnjom pratio razvitak misli svakoga između nas.

U broju Rusa što su u Rimu boravili, nalazio se i jedan dobar i ne glup čovek, ali sa pomrčinom u glavi, i sa sputanim jezikom. Ivanov je bio poslednji među nama koji je „digao od njega ruke”.

Književnost i politika nisu ga zanimale: on se interesovao pitanjima koja su se ticala umetnosti, morala, filosofije. Jednom mu neko donese svesku zgodnih karikatura. Ivanov ih dugo razgledaše — pa tek najednom, podigavši glavu, prozbori: „Hristos se nikad nije smejao”.

Njega su svuda sa radošću predusretali. Već sam izgled njegovog lica sa širokim, belim čelom, umornim dobrim očima, kao u deteta nežnim obrazima, šiljastim nosom i zanimljivo složenim ali prijatnim ustima — izazivao je kod čoveka i nehotičnu simpatiju.

Rasta je bio osnižeg; temeljan, plećat; sva njegova pojava, od šiljaste bradice pa do punačkih ruku sa kratkim prstima i do hitrih nogu sa muskuloznim listovima — odisala je ruskim bićem. On je čak i išao ruskim hodom.

On ne beše samoljubiv, ali je o svom radu imao visok pojam; nije uzalud uložio on u njega sve svoje sile i nade.

Naš veturin stade kod jedne bedne osterije da se konji odmore, a i sam da popije „fioletu”. I mi siđosmo, pa zatražismo sira i hleba. Sir je bio da gori biti ne može, hleb nedopečen i kiseo, no mi smo svoj doručak jeli sa onim veselim i sjajnim osećanjem stalno prisutne lepote, koja kao da je razlivena u rimskom vazduhu u svako doba, naročito u zlaćane jeselje dane.

Crnooko i preplanulo devojče, u šarenom haljetku i boso, mehandžijina kći, spokojno i čak gordo zagledala se u nas sa kamenog ripara svoga doma, a otac joj, naočit čovek od svojih četrdeset godina, u poabanoj somotskoj bluzi, prebačenoj samo na jedno rame, veličanstveno se smeškao i sevao beonom ogromnih crnih očiju, sedeći u polusumraku osterije za nekim bednim stolom, i snishodljivo slušajući žalbe našeg kočijaša na rđava vremena, na nestanak forestijera i t. d.

Uostalom, Ivanov, koga iznenada obuze neka nemirna netrpljivost, ne dade mu da i dalje priča. Pođosmo dalje.

*

Razgovor se opet dotače Vatikana.

— Treba sutra opet tamo ići, — primeti Botkin; — a odande vi, kao i juče, dođite kod nas na ručak. (Ja i Botkin smo svaki dan ručavali u Hôtel d’Angleterre, za zajedničkim stolom).

— Da ručamo? — uskliknu Ivanov, pa najednom preblede. — Da ručamo! — ponovi on — ne, pokorno blagodarim; i juče sam jedva živ ostao!

Mi pomislismo da nas on to, šaleći se, potseća na njegovu jučerašnju prekomernost pri jelu (on je uopšte jeo neobično mnogo i halapljivo), pa počesmo da ga privolevamo.

— Ne, ne, — zaintači on, sve više bledeći i zbunjujući se. — Ja ne mogu doći: otrovaće me tamo.

— Kakr to? — Ko će vas otrovati!

— Da, da, otrovaće me, otrova će mi u jelo usuti.

Tu lice Ivanovljevo dobi neki čudan izraz, oči mu staše nemirno da trepću...

Ja i Botkin se zgledasmo; osećanje i nehotičnog užasa krenu se u nama obojici.

— Ta šta to govorite, Aleksandre Andrejeviću! — Kako će da vam dadu otrov pri zajedničkoj trpezi? Jer morali bi nam čitavu činiju otrovati. A i kome bi moglo trebati da vas truje?

— Vidi se da postoje neki ljudi kojima je moj život potreban. A što kažete celu činiju... Pa on će samo na tanjir otrov turiti.

— Ama ko — on?

— Pa kelner — kamerijere.

— Kelner?

— Da, potkupljeni. Ne znate vi Talijane! To vam je jedan strašan narod, i za takve stvari su oni majstori. Potegnuće, na tek ispod fraka — evo ovako, ubaciće u jelo jedan čupak... i niko primetiti neće! Pa mene su svuda trovali, gde god sam putovao. Ovde ima svega jedan pošten kelner — u Falcone, u donjoj sobi... u toga se čoveka još može zasad pouzdati.

Ja htedoh da ga razuveravam, no Botkin me kradom gurnu — kolenom.

— Pa evo šta ću ja vama da predložim, Aleksandre Andrejeviću, — poče Botkin: — vi dođite sutra kod nas na ručak, kao da ništa nije ni bilo, pa ćemo svaki put, kad izvadimo na tanjire jela, promeniti tanjire s vama...

Ivanov na to pristade, bledilo iščeze s njegovog lica, a usne mu prestadoše da drhte, i pogled mu se umiri. Posle smo doznali da je

on posle svakog odveć obilnog obeda trčao u svoj stan, uzimao na povraćanje, pio mleko...

Jadni pustinjak! Skupo ga je stalo njegovo dvadesetogodišnje samovanje!

Posle pola časa bili smo već u Albanu. Ivanov najednom ožive, pa skoči da nađe konje za Fraskati. Iz raznih sokačića dovedoše nam tri rđavo osedlana i isterana kljuseta. Posle dugog cenkanja sa njihovim sopstvenicima, u toku koga sam imao prilike da se načudim Ivanovljevoj gvozdenoj upornosti, najzad se sporazumesmo u pogledu cene, pojahasmo svoje đogate, pa se krenusmo u pravcu Fraskatia.

Put je vodio uz brdo, takozvanom „galerijom”, duž čitavog niza velikolepnih, večno zelenih hrastova. Svakome od tih hrastova minulo je nekoliko stoleća, i još su Klod-Loren i Pusen mogli da ràje svoje poglede klasičkim linijama u kojima se snaga i lepota slivaju tako kako ni u jednom meni poznatom drvetu. Ti hrastovi, ti kupasti borovi, čempresi i masline tako divno pristaju jedno uz drugo; oni sačinjavaju deo onog naročito harmoničnog akorda koji preovlađuje u prirodi rimske okoline.

Dole se plavilo i tek-tek dimilo okruglo Albansko jezero, a unaokolo, po planinskim padinama i po dolinama, i u blizini, i u daljini, širile su se, kao neki tajnovito prozračan veo, božanstvene boje... No jà sam obećao da se neću upuštati u opise. Penjući se sve više i višeg prolazeći kroz gostoljubive, sjajne, upravo sjajne šume, po smaragdskoj, čistoj letnjoj travi, mi stigosmo, najzad, do omanje varošice, zvane Rocca di Papa, prilepljene, kao ptičije gnezdo, povrh vrhunca jedne stene.

Sjahasmo s konja na omanjem zaravanku, spram crkve, sagrađene u lombardskom ukusu, sa uvojcima na fasadi, pa sedosmo na časak kraj studenca sa srebrnastom vodom, sa papskim grbom i latinskim natpisom na polurazbijenoj koloni. Od te terase razilazile se na dve strane teskobne ulice, krivudave i prave kao lestve.

Odrpana dečurlija u času se strčaše da nas gledaju i da dobiju običan danak, nekoliko „paola”. Ovde onde izviriše ženske, većim delom bapske glave, razlegoše se zvuci jasno-grlenih glasova. U daljini, kao priviđenje, ukaza se, na sred uskog prolaza, stasita

lepotica u albanskom kostimu i, slikovito odstojavši neko vreme u skoro crnoj senci što padaše od kamenih zidova, polako se okrenu i iščeze...

Natovareno magare prođe mimo nas, škripeći svojim kotaricama, oprezno koračajući i zveckajući potkovicama po krupnom kamenu kaldrme. Uzastopce za njim dostojanstveno koračaše, kao kakav konzul, jedan surov delija u plavom, umrljanom plaštu, koji pokrivaše donji deo njegovog lica, i u izrešetanom šeširu, koji on, verovatno, nikad ni pred kim nije skidao.

Ivanov izvadi iz džepa parče hleba, čučnu kraj studenca, pa poče da žvaće, držeći vođice od konja u jednoj ruci i ovda onda umačući hleb u hladnu vodu. Svaki trag bojazni beše iščezao sa njegovog lica; ono se sad sijalo zadovoljstvom mirnih umetničkih osećanja. U tom trenutku on ne osećaše potrebu ničega na svetu, i sam on mi se sad učini da je dostojan predmet za umetnika, na toj terasi slikarima omiljene varošice, pred tom tamnom crkvom za kojom su se sivo-ljubičasta brda lako i visoko dizala u zračni vazdušasti bezdan.

Jadni Ivanov! Ta taj čovek bi trebalo da još godinama i godinama živi... A skora smrt ga je već vrebala...

Pojahasmo opet konje, pa se kretosmo dalje, sad već samo uz brda. Ivanov se raspriča; pričaše nam razne smešne rimske anegdote, pa se i sam smejao detinjim smehom. U susret nam naiđe lepo momče od svoje dvadeset dve godine, sa vezanim nazad rukama, u pratnji dva konjanika-žandarma.

— Šta je učinio? — zapita jednoga od njih Ivanov.

— Krnuo nožem — „ha dato una coltellata”, — ravnodušno nam odgovori žandarm.

Ja pogledah na to momče: on se osmehnu, — pri čem mu se obnažiše njegovi krupni, beli zubi — i ljubazno mi klimnu glavom. — Seljanka, koja je također tu stojala iza niske ograde na koju se bila popentrala njena koza, pokaza nam takve iste bele blešteće zube, pogleda najpre na njega, zatim na nas, pa se opet osmehnu.

— Srećan narodić! — primeti Ivanov.

Dosta kasno stigosmo u Fraskati. Poslednji železnički voz vraćao se kroz tri četvrti časa. Te tako stigosmo samo da trknemo do susedne vile sa divnim parkom; ime vile sam zaboravio. Na nekoliko dana pred ovaj put u Albano, ja i Ivanov smo hodali po Villa d" Este, i

nismo mogli siti da se nagledamo te, možda najinteresantnije između monumentalnih, ogromnih vila, ne između onih što su Tjutčevu sugerirale njegovu divnu pesmu,[27] nego od onih koje kad ugledate pred vašu uobrazilju iskrsavaju i kardinali, i prinčevi iz vremena Medičija i Farneza, niču Ariostove poeme i Dekameron, i slike Pavla Veroneza sa njegovom kadifom, svilom i sjajem; sa bisernim granatima na vratu zlatokosih lepotica koje rasejano slušaju zvuke teorba i flauta; s paunima i kepecima; sa mramornim statuama, olimpskim bogovima i božicama na pozlaćenim plafonima; sa pećinama, kozlonogim satirima i vodoskocima.

U Fraskati smo na brzu ruku pretrčali svu vilu, pogledali je odozdo, spustili se po kaskadi terasa njenog umetničkog parka. Sećam se, tamo nas je naročito jako zadivio prizor rujnog sunčevog smiraja. Kao skoro nepodnošljivo jarko rumenilo, koje je plamtelo bujicom krvavog zlata, upadala je večernja rumen u ogroman četvorougaonik mramornog prozora na kraju visokog, kroz celu vilu otegnutog koridora sa lakim, baš kao naviše letećim stubovima.

Još dugo posle toga neprestano mi se činilo kao da se na samom mom licu i na licima mojih drugova zadržao ognjeni odblesak toga požara.

U železničkom vagonu s nama uđe u jedan kupe mlad novobračni par, pa opet zablistaše pred nama ta smolasta, bujna kosa, te blistave oči i zubi — sve te crte, malko krupnije iz bliza, ali sa jedinstvenim otpečatkom veličanstva, jednostavnosti i nekakve divlje gracije...

— Moraću vam pokazati i Marijanu (poznat slikarski model), — primeti najednom Ivanov... Posle nam ju je i pokazao.

Večni grad nas uskoro primi u svoja nedra. Pođosmo pešice po njegovim već potamnelim ulicama. Ivanov nas otprati do Piazza di Spagne — pa se raziđosmo, noseći u duši utisak sjajno provedenog dana.

*

Posle jedno osam meseci, jednog ni vrelog ni hladnog julskog dana sretoh se sa Ivanovim na terasi Zimskog Dvorca, u Petrogradu,

posred neprestano naletajućih stubova one lepljive, zagađene prašine, koja čini jednu od prinadležnosti naše severne prestonice.

On se sa zabrinutim pogledom odazva na moj pozdrav; on tek što beše izašao iz Ermitaža. Morski vetar nosio je tamo amo revere njegovog mundirskog fraka. Žmirkao je i pridržavao prstima svoj šešir. Njegova slika beše već u Petrogradu i bila je već počela da izaziva u javnosti nepovoljne primedbe. Posle nekoliko dana, ja odoh u svoje selo, a dve nedelje kasnije dođe do mene glas o njegovoj smrti... Setih se tada onog skoro sujevernog užasa koji bi u njemu svagda izazivala i sama pomisao na Petrograd i na svoj pretstojeći put u njega.

Ja sad nisam nameran da ulazim u podrobnu ocenu dobrih strana i nedostataka poznate slike Ivanovljeve; drugi su to učinili i, verovatno, još će učiniti, daleko bolje od mene. Ja bih hteo da kažem samo nekoliko reči: kako se meni prikazivao talenat Ivanovljev, i kako ja shvatam njegov značaj.

Pokojni A. S. Homjakov objavio je u „Ruskoj Besedi” članak, napisan, kao i sve što bi izlazilo iz njegovog pera, zanosno, no sa kojim se ja nisam mogao složiti. Po njegovom shvatanju, Ivanov je bio čist i jak umetnik, prožet religioznim osećanjem, i koji je izašao neposredno iz nedara ruskog života. Pojavivši se u epohi neverovanja i sveopšteg pada umetnosti, on je iz dubine svog smirenog i verujućeg srca izvukao novo ovaplоćenje hrišćanskog dogmata, te je time položio temelj i posebno ruskom slikarstvu, i preporodu slikarstva uopšte.

Takav pogled je na izgled i utešan, i logički pravilan; ali, nažalost, on se malo slaže sa istinom. Da je Ivanov u svim težnjama svojim ostao Rus — to je neosporno; no on je bio ruski čovek svog, to jest našeg, prelaznog vremena. Isto tako kao i svi mi, on još nije stupio u obetovanu zemlju; on je nju samo izdaleka nazreo, on ju je predosećao, ali on je umro ne dostigav do njenog praga. On nije spadao u broj harmoničkih i čisto samosvojnih tvoraca-umetnika (njih kod nas u Rusiji danas još nema). Sam njegov talenat, naročito slikarski, živopisački talenat, bio je u njemu slab i kolebljiv, o čem se može uveriti svako ko samo zaželi da pažljivo i nepristrasno pogleda njegovu tvorevinu, u kojoj će videti sve: i neobičnu vrednoću, i poštenu težnju ka idealu, i do kraja smišljen rad — jednom reči, sve

osim onoga što je samo jedino i potrebno, a naime: tvoračke snage, slobodnog nadahnuća.

I nad Ivanovim je prostro svoju sliku koban sudbonosan zakon rasparčanosti odelitih delova koji tek skupa čine potpun dar, — onaj zakon koji još i dan danji teretno visi nad svom ruskom umetnošću. Da je on otkud imao Brjulovljev talenat ili da je Brjulov imao dušu i srce Ivanova, kakva bi smo mi čudesa imali da doživimo! Ali je eto izašlo tako da je jedan od njih dvojice Morao da izrazi sve što je samo zaželeo, ali ništa nije imao da kaže, a drugi bi nam mogao mnogo šta reći, ali mu je jezik bio tepav. Jedan je pisao praskave slike sa tehničkim efektima, ali bez poezije i bez sadržine; drugi se mučno usiljavao da umetnički prikaže duboko zahvaćenu, novu, živu misao, a ostvarenje ispalo nedovoljno, približno, ne živo. Jedan, ako je mogućno tako se izraziti, pretstavljao nam je istinito — laž; drugi nam je — lažno, to jest, slabo, netačno, prikazivao — istinu.

Kažu da je Ivanov preko trideset puta kopirao glavu Apolona Belvederskog i glavu vizantijskog Hrista koju je on u Palermu i pronašao, pa da je, postupno ih zbližujući, izvojevao svog Jovana Krstitelja… Ne stvaraju tako pravi umetnici!

A među tim, ako već moramo da biramo iz ta dva pomenuta pravca, — onda je bolje, hiljadu puta bolje poći za Ivanovim, dok nam se jednom i pravi vođa ne pojavi.

Misao je obdarena naročitom, osobenom silom;: ona izbija i sija se čak i pri nedovoljnom ostvarenju, naročito kad joj je čovek nesebično, do požrtvovanja služio, kao Ivanov. Na svetu još nije bilo žrtve sasvim uzalud prinesene.

Neko će možda primetiti da Ivanov nije trebalo ni da se laća onoga što je bilo iznad njegovih sila; može da ukaže na prve nacrte njegove slike, gde sadržina nije tako duboka, ali je zato izvođenje prirodnije i življe. U mogućnosti te težnje ka nečem nedostižnom ima, dabogme, nešto nenormalno, nešto čak tragičko; no ako ta težnja potiče iz čistog vrela, ona, ipak, ako i ne ispadne sasvim za rukom, ne dostigavši ciljag može da donese korist veliku.

Jedan mlad čovek koji potpadne pod uticaj Brjulova, već je samim tim, po svoj prilici, kao umetnik propao (koliko smo mi takvih slučajeva već videli!); naprotiv, mlad čovek koji shvati i zavoli unutrašnju svetlost koja otsjajuje iz radova Ivanovljevih, — takav

mladić može sam dalje da se razvija i da pođe daleko, ako mu samo priroda nije talenta odrekla.

Ivanov, taj trudbenik i mučenik, pao je na po puta, klonuo, neocenjen; ali on je išao ka istini, i budući njegov naslednik, onaj „još neznani izbranik”, poći će njegovom putanjom — putanjom koju je on prvi prokrčio.

Predviđam još jedno pobijanje ovoga što sam rekao. Neko će reći: pa našto proučavati Ivanova, nepotpunog, nejasnog majstora, kad su eto tu veliki, nesumnjivi, pobedonosni obrasci? Čemu gola napomena, kad je tu glasovita reč? Ali, prvo i prvo, Ivanov, kao samobitna ruska priroda, bliže i jače govori mladim ruskim srcima: on im je i razumljiviji, i miliji. A drugo, pa u tome se i sastoji njegova velika zasluga, zasluga idealiste, mislioca, što on ukazuje na obrasce, privodi k njima, budi, pokreće.

On sam sobom ne zadovoljava, ali ne da da se ni drugi nečim jeftinim, nepotpunim zadovoljavaju; što on uverava i navodi svoje učenike da sebi zadaju visoke, teške zadatke, a ne da se zadovoljavaju veštim izvođenjem kakvih bilo skraćivanja, sažimanja („rakursa”) i ostalih tehničkih žonglerstva kojima se tako razmeću sledbenici Brjulova. Sa te tačke gledanja i sami nedostatci Ivanovljevi korisniji su od mnogih prosečnih vulgarnih „lepota”.

Ovde sad nije mesto da ulazimo u razmatranje toga u čem se upravo sastojala ta Ivanovljeva misao; ali ja ne mogu da završim svoj člančić a da ne izjavim želju da se onaj album crteža iz Hristovog života što ga je Ivanov ostavio ne pojavi na svet. Album se taj sada nalazi u rukama umetnikovog brata. U tim značajnim crtežima jasnije se ističe misao koja je rukovodila Ivanova: u njima ga nije ograničavala četkica kojom on nije potpuno gospodario, naročito pod kraj života kad su i same oči, iznurene napregnutim i neprestanim radom, počele da ga izneveravaju. I na njegovoj slici, obličje Hristovo, kao što je poznato, pošlo mu je za rukom više od svih drugih; ono je naročito značajno na nacrtu koji je danas svojina B. P. Botkina... Fotografski snimci sa te skice bili bi istinski dar za sve poštovatelje čestitog, dobrog, nesrećnog ruskog umetnika, Aleksandra Ivanova.

POVODOM „OCEVA I DECE”

Bio sam na lečenju morskom vodom u Ventnoru, palančici na ostrvu Uajtu, — avgusta meseca 1860-te godine, — kad mi dođe u glavu prva misao za „Oceve i decu”, za taj roman čijom se milošću prekinulo — i to, kanda, za navek — dobro raspoloženje ruske omladine prema meni.

Nisam jedanput ja slušao i čitao u kritičkim člancima da ja u svojim tvorevinama „polazim od ideje”, ili „sprovodim ideju”. Neki su me za to hvalili, drugi, naprotiv, osuđivali. Od svoje strane moram da priznam da ja nikad nisam pokušavao da „stvaram umetničko obličje” ako za polaznu tačku nisam imao ideju, nego neko živo lice, uz koje su se posle primešivali i prianjali odgovarajući elementi. Ne raspolažući većim darom slobodnog tvoračkog pronalaženja, meni je svagda bila potrebna data podloga po kojoj bih ja posle mogao čvrsto stupati nogama.

Tačno se to isto desilo i sa „Ocevima i decom”. U osnovu glavnog obličja, Bazarova, legla je jedna ličnost mladog provincijalnog lekara koja me je već na prvi pogled bila osvojila. (On je umro kratko vreme pre 1860-te godine.) U tom značajnom čoveku ovaplotilo se — na moje oči — ono tek rođeno, još neukalupljeno načelo koje je posle dobilo naziv nihilizma. Utisak što ga je na mene učinila ta ličnost bio je veoma jak, ali u isti mah još nedovoljno jasan. Ja, u prvi mah, ni sam nisam mogao da ga sebi dobro rastumačim — pa sam napregnuto osluškivao i zagledao se u sve što je bilo oko mene; čisto želeći da proverim tačnost mojih osećanja. Mene je bunila ova činjenica: ni u jednoj između tvorevina naše književnosti ja čak ni nagoveštaja nisam nailazio na ono što se meni priviđalo kud god bih se okrenuo. Te sam i nehotice morao da se kolebam i sumnjam: da ne pružam ja to ruku u želji da uhvatim neku golu tlapnju i utvoru? Sećam se, zajedno sa mnom na ostrvu Uajtu boravio je i jedan Rus, obdaren veoma tananim ukusom i osobitom osetljivošću za ono što je pokojni Apolon Grigorijev nazivao „dahom epohe”. Ja mu saopštih misli koje su me tada obuzimale — i sa nemim zaprepašćenjem začuh sledeću primedbu: „Pa ti si, kanda, jednom već prikazao sličan tip... u Ruđinu?” Ja oćutah: šta sam mu mogao kazati? Ruđin i Bazarov — jedan i isti tip?!

*

Te reči su tako na mene uticale da sam u toku nekoliko nedelja izbegavao svako razmišljanje o radu što ga bejah zamislio. Međutim, vrativši se u Pariz, ja ga se nanovo latih — fabula se već malo pomalo bila sklopila u mojoj glavi. U toku zime ja sam napisao bio prve glave, ali sam povest dovršio tek u Rusiji, u selu, jula meseca. S jeseni je pročitah nekolikim prijateljima, ponešto ispravih, dopunih, i u martu 1862-ge godine „Ocevi i: deca” se pojaviše u „Ruskom Vesniku”.

Ja sad neću nadugačko pričati o utisku što ga je ta povest učinila; reći ću samo toliko da kad sam se vratio u Petrograd, — na sam dan požara Apraksinskog dvora, — reč „nihilist” prihvatile behu hiljade glasova, i prvi usklik koji se ote iz usta prvog poznanika što ga sretoh na Nevskom bio je: „Pogledajte šta vaši nihilisti izrađuju! Pale nam Petrograd!”

Ja sam doživljavao tada utiske, istina raznorodne, ali podjednako teške i mučne. Primećivao sam hladnoću, koja se penjala do negodovanja, kod mnogih prisnih mi i simpatičnih ljudi. Dobijao sam čestitke, umalo što ne zagrljaje i poljupce, od ljudi iz protivnog mi logora, od protivnika!

Sve je to mene bunilo... jedilo; no savest me moja nije korela: ja sam dobro znao da sam se ja pošteno, i ne samo bez predubeđenja, no čak i sa simpatijom držao prema tipu koji sam prikazao.[28] Ja sam i suviše cenio poziv jednog umetnika, književnika, a da bih sebi dopustio da se ogrešim o istinu u ovakvom poslu. Reč „cenio”, „uvažavao”, tu čak nije ni na svome mestu, — ja prosto niti sam mogao niti sam znao i umeo drukčije raditi; i najzad, nisam za to nikakvog ni povoda imao.

Moji kritičari nazivali su moju pripovest „pamfletom”, paminjali su odnekud „uvređeno i ozlojeđeno” samoljublje. Ali iz kakvog bih razloga ja potegao pa pisao pamflet na — Dobroljubova, s kojim se ja skoro ni video nisam, no koga sam i kao čoveka i kao darovitog pisca visoko cenio? Ma kakvo skromno mišljenje da imam ja o svom talentu, ja sam, ipak, smatrao i smatram da je pisanje pamfleta, „paskvila” — niže od njega, nedostojno njega.

Što se tiče „uvređenog” samoljublja, primetiću samo toliko da je članak Dobroljubovljev o poslednjem mom proizvodu pre „Oceva i dece” — o „Uoči novih dana” (a on se po pravu smatrao kao izraz javnog mišljenja) — da je taj njegov članak o mom romanu, objavljen 1861 godi!ne, pun najtoplijih, nezasluženih pohvala. No gospodi kritičarima bilo je potrebno da me prikažu kao očepljenog pamfletistu: „leur siège était fait” — i još ove godine mogao sam pročitati u „Kosmosu” sledeće retke: „Najzad, svima je poznato daje presto na kome je g. Turgenjev sedeo bio oboren uglavnom od Dobroljubova”... a dalje se priča o mojoj „ostrvljenosti”, koja je g. kritičaru, uostalom, razumljiva, pa je, „najzad, čak i izvinjava”.

*

Gospoda kritičari, uopšte, ne pretstavljaju sebi sasvim tačno ono što se zbiva u duši autorovoj, ono u čem se upravo sastoje njegove radosti i bolovi, njegove težnje, uspesi i neuspesi... Oni, na primer, i ne slute ono uživanje koje pominje Gogolj, a koje se sastoji u kažnjavanju samoga sebe, svojih nedostataka, u prikazivanim izmišljenim licima; oni su potpuno uvereni da pisac neizostavno ništa drugo i ne radi nego samo „provodi svoje ideje”; neće da veruju Da tačno i snažno reprodukovati istinu, realnost života — da je to najviša sreća za književnika, čak i kad se ta istina ne slaže i ne poklapa sa njegovim sopstvenim simpatijama.

Dozvoliću sebi još jedan primer.

Ja sam korenit, nepopravim zapadnjak, i to nikad nisam krio, niti i danas krijem; međutim, ja sam, kraj svega toga, sa naročitim zadovoljstvom prikazao u licu Panšina (u „Plemićskom Gnezdu”) sve komične i vulgarne strane zapadnjaštva; ja sam svog idejnog protivnika, slavenofila Lavreckog, doveo u položaj da on zapadnjaka Panšina „do noge potuče”. Zašto sam ja to učinio — ja, koji slavenofilsko učenje smatram za lažno i neplodno? Učinio sam to stoga što se, u danom slučaju, upravo na taj način, po mom shvatanju, formirao život, a ja sam, pre svega i nada sve, želeo da budem iskren i pravičan.

Crtajući obličje Bazarova, ja sam izbacio, isključio iz kruga njegovih simpatija sve umetničko; ja sam mu dao oštrinu i bezobzirnost tona — ne iz besmislene želje da uvredim mlado

pokolenje(!!!),[29] nego prosto usled posmatranja nad mojim poznanikom, lekarem D. i njemu sličnim licima. „Taj se život tako formirao”, opet mi je govorilo moje iskustvo, — možda pogrešno, ali, ponavljam, dobrosavesno i iskreno. Ja tu nisam imao šta da mudrujem, nego sam morao navlaš tako da nacrtam njegovo obličje.

Moje lične naklonosti tu ništa ne znače; no, po svoj prilici, mnogi između mojih čitalaca će se začuditi kad im kažem, da, izuzev poglede na umetnost, ja sa Bazarovim delim skoro sva njegova ubeđenja. A mene uveravaju da sam ja na strani „Oceva”... ja koji sam se u obličju Pavla Kirsanova čak ogrešio o umetničku istinu, pa sam presolio, doveo do karikature njegove nedostatks, načinio ga smešnim![30]

Čitav uzrok nesporazuma, sva, što no kažu „beda”, sastojala se u tom što reprodukovani kod mene bazarovski tip još nije stigao da prođe kroz postepene faze kroz koje obično prolaze književni tipovi. Njemu nije u deo pala — kao Onjeginu ili Pečorinu — epoha idealizacije, simpatičnog preuveličavanja. U samom momentu pojave novog čoveka — Bazarova — autor je zauzeo prema njemu stav kritički. To je mnoge zbunilo — i ko zna? U tome je bila, možda, ako ne pogreška, a ono izvesna nepravičnost.

Bazarovski tip je imao bar toliko isto prava na idealizaciju, kao i tipovi koji su mu prethodili. Ja sam maločas rekao da je moj stav prema izvedenom licu čitaoca zbunio: čitaocu je uvek nezgodno, njime lako ovlada nedoumica, čak jed, ako se pisac drži prema slikanom karakteru kao prema živom stvoru, to jest, uočava i ističe njegove i loše i dobre strane, a što je glavno, ako pisac ne pokazuje očiglednu simpatiju ili antipatiju prema svom rođenom čedu. Čitalac je tu gotov da se naljuti: on sad tu ne može da hodi već utrvenom putanjom, nego je primoran da sam stazu prokrčuje. „Pozdravio sam ga... da se mučim!” i nehotice se kod njega rađa misao: — „knjige postoje za razonodu, a ne da se čovek muči i glavu razbija! A i šta bi mu falilo da nam je lepo kazao kako i šta imamo da mislimo o ovakvom licu — i kako on sam o njemu misli!” A ako je stav piščev prema tom licu još neodređenijeg svojstva; ako autor ni sam ne zna, voli li on ili ne voli izneseni karakter (kao što se to u stvari i desilo sa mnom u odnosu prema Bazarovu, jer ona „nehotična naklonost” koju

sam pominjao u svom „Dnevniku” — još nije ljubav) — tada je već sasvim zlo! Čitalac je gotov da nabaci piscu nemoguće i nepostojeće simpatije ili nepostojeće antipatije, tek samo da se on sam — čitalac — iskobelja iz nesnosne i neprijatne mu „neodređenosti”.

*

„Ni ocevi, ni deca” — reče mi jedna oštroumna dama pošto je pročitala moju knjigu: — „to je prvi natpis vaše povesti — a vi lično ste — nihilist”.

Slično mišljenje bilo je izrečeno sa još jačim naglasom posle pojave mog „Dima”. Ne uzimam na sebe da protivuslovim; možda je ona dama i istinu kazala. U delu književnog stvaranja, svaki (sudim po sebi) dela ne ono što bi hteo, no ono što može — i ukoliko mu za rukom pođe. Držim da beletrističke tvorevine treba suditi en gros — i, strogo zahtevajući savesnost od pisca, na ostale strane njegove delatnosti gledati, ne velim ravnodušno, ali mirno.

Ali za nedostatak savesnosti, pri svoj mojoj želji da ugodim svojim kritičarima, ja ne mogu priznati da sam kriv.

*

Kod mene se, povodom „Oceva i dece”, nakupila zanimljiva kolekcija pisama i drugih dokumenata. Suočiti ih i uporediti ne bi bilo lišeno izvesnog interesa. U to vreme kada me jedni bede da sam uvredio mladu generaciju, da sam zaostao, mračnjak, javljaju mi da sa „kikotom prezirenja spaljuju moje fotografske portrete”, — drugi me, naprotiv, sa negodovanjem ukoravaju zbog klanjanja i metanisanja pred istom tom omladinom.

„Pa vi prosto puzite kod nogu Bazarovljevih!” — dovikuje mi jedan dopisnik: — „vi se samo pretvarate da ga osuđujete; u stvari, vi mu se ulagujete i očekujete, kao neku milost, jedan nemaran osmeh njegov!”

Sećam se, jedan kritičar, u snažnim i kitnjastim izrazima, pravo meni upućenima, prikazuje mene zajedno sa g. Katkovim u vidu dva zaverenika, koji u tišini usamljenog kabineta zamišljaju svoj gnusan kov, svoju klevetu na mlade ruske sile. Slika mu je ispala efektna. A u stvari evo kako je izgledala ta „zavera”. Kad je g. Katkov dobio od mene rukopis „Oceva i dece”, o čijoj sadržini on nije imao čak ni

približnog pojma, on oseti nedoumicu, neku neodlučnost.[31] Tip Bazarova mu se učinio „malo te ne slavopoj i apoteoza „Savremenika”, i ja se nimalo ne bih začudio da je on odbio da objavi moju povest u svom časopisu. „Et voilà comme on écrit l’histoire!” mogao bi čovek tu uskliknuti... kad bi se moglo dozvoliti da se takvim glasovitim imenom veličaju takve stvari.

*

S druge strane, opet, ja razumem uzroke srdžbe, izazvate mojom knjigom u izvesnoj partiji. One nisu bez osnova, a ja primam — bez lažnog pomirenja — jedan deo tih prekora što su se osuli na mene. Rečju „nihilist”, što sam je ja u svet pustio, koristili su se tada mnogi koji su samo čekali priliku i izgovor da zaustave i spreče pokret koji je tada obuzeo bio rusko društvo. Ja tu reč nisam upotrebio u vidu prekora, niti da koga vređam; nego kao tačan i podesan naziv za istorijsku činjenicu koja se rađala. No izvesni krugovi od te moje reči načiniše oruđe denuncijacije, nepovratne, konačne osude, — u njihovim rukama ta reč postade kao neki sraman žig.

Nekoliko žalosnih događaja koji se desiše u toj epohi, dadoše još više hrane podozrenjima i sumnjama koje se u to doba rađahu — te, kao potvrđujući rasprostranjene bojazni, pravdale su brige i napore naših vajnih „spasilaca otadžbine”... jer i kod nas u Rusiji iskrsoše tada neki „spasioci otačastva”.

Javno mišljenje, toliko još neodređeno kod nas, ustuknulo je sad kao obratan talas... Na moje ime pala je senka. Ja sebe ne varam; ja znam da ta senka s mog imena neće sići. Ali kad su drugi ljudi — ljudi, pred kojima ja i suviše duboko osećam svoju neznačajnost, kad su, mislim, oni mogli da kažu velike reči: „Périssent nos noms, pourvu que la chose publique soit sauvée!”[32] Podražavajući im, i ja mogu sebe utešiti mišlju o prinesenoj koristi. I ta misao nadmaša i preteže neprijatnost nezasluženog optuživanja. I najposle — čudna mi čuda! Ko će se kroz dvadeset, trideset godina sećati još svih ovih bura u čaši vode — pa i mog imena — bilo sa senkom ili bez senke?

*

Nego dosta je bilo govora o meni — vreme je da prekinemo te odlomke uspomena koje će, bojim se, malo zadovoljiti čitaoce. Ja bih hteo samo da na rastanku kažem još nekoliko reči mojim mladim savremenicima — mojoj sabraći koja stupaju na klizavo književno polje. Ja sam već izjavio jednom, pa sam gotov i da ponovim da se ja ne varam i ne zaslepljujem u pogledu svog položaja. Moja dvadesetpetogodišnja „služba muzama” završila se posred postupnog hlađenja publike prema meni, i ja ne predviđam nekakav uzrok po čem bi se publika opet zagrejala. Nastala su nova vremena, potrebni su novi ljudi. Književni veterani su slični vojnicima: skoro uvek invalidi — i blago onima koji se za vremena sete da podnesu ostavku! Ja ne želim da nastavničkim tonom (na koji ja, uostalom, nemam ni prava) izgovorim svoje oproštajne reči, izgovorim tonom starog prijatelja koga slušaju sa polusnishodljivosti, polunestrpljivom pažnjom, ako se on samo ne upušta u suvišno nagvaždanje. Potrudiću se da ne upadnem u takvu pogrešku.

*

Elem, mlada moja sabraćo, vama se obraća moja reč.

Greift nur hinein in’s volle Menschenleben!

rekao bih vam po rečima našeg opšteg učitelja Getea —

„Ein jeder lebt’s — nicht vielen ist’s bekannt,
Und wo ihr’s packt — da ist’s interessant!”[33]

Snagu tog hvatanja, tog postizavanja života daje samo talenat, a talenat sebi samom dati — stvar je nemogućna. Nego ni sam goli talenat nije još dovoljan. Potrebno je stalno opštenje sa sredom koju se laćaš da vasproizvodiš. Potrebna je istina i pravičnost — neumoljiva istinitost prema sopstvenim osećanjima; potrebna je sloboda, potpuna sloboda pogleda i pojmova — i, najzad, potrebno je obrazovanje, potrebno je znanje!

„Aha! razumemo! Vidimo kud ciljaš!” — uskliknuće možda ovde mnogi: — „Potuginove ideje — ci-vi-li-zacija, prenez mon ours!”

Slični usklici me ne bi mnogo začudili; ali me neće nagnati ni da otstupim — ni od jedne jote. Učenje nije samo svetlost, po narodnoj poslovici, — ono je i sloboda. Ništa tako ne oslobađa čoveka kao znanje — i nigde sloboda toliko nije potrebna kao na polju umetnosti, poezije: ne zovu se umetnosti čak i na našem zvaničnom jeziku — slobodne umetnosti. A može li čovek „hvatati” i „postizati” ono što je oko njega, ako je on u sebi, unutri, vezan, neslobodan?

Puškin je to duboko osećao; ne kaže on uzalud u svom besmrtnom sonetu, u tom sonetu koji bi svaki početnik pisac trebao na izust da nauči, i da ga utuvi kao zavet i zapovest. On je rekao:

„… putem slobodnim
Idi, kamo te vuče slobodan um…“

Nestatkom takve slobode objašnjava se, među ostalim, i to, što nijedan između slavenofila, kraj svih njihovih nesumnjivih talenata, [34] nije stvorio nikad ništa novo. Nijedan između njih nije bio kadar da skine sa sebe — makar na časak — svoje obojene naočari.

Ali najžalosniji primer otsustva istinske slobode, koja potiče iz nedostatka pravog znanja, pretstavlja nam poslednji proizvod grafa L. N. Tolstoja („Rat i Mir”), koji, u isto vreme, po snazi tvoračkog talenta teško te ne stoji na vrhuncu svega što se pojavilo u našoj književnosti posle 1840-te godine.

Ne! bez obrazovanja, bez slobode u najopširnijem smislu reči — u odnosu prema samom sebi, prema svojim unapred, na veru primljenim idejama i sistemima, pa čak i prema svom narodu, prema svojoj istoriji, — ne da se zamisliti pravi umetnik; bez tog vazduha se disati ne može.

*****

Što se pak tiče konačnog rezultata, završne ocene takozvane književne karijere, to i tu moramo napomenuti Geteove reči:

„Sind’s Rosen — nur, sie werden blüh’n”[35]

Nepriznatih genija nema — isto tako kao što nema ni zasluga koje bi svoju, istorijom im određenu epohu preživele. „Svaki će — a pre a posle — dospeti na svoju policu”, — imao je običaj da kaže Beljinski. Pa hvala ti i na tom, ako si bar u svoje vreme i u svoj čas doprineo svoj darak prema svojim silama. Samo retki izbranici kadri su da dadu i potomstvu ne samo sadržinu, no i formu svojih misli i pogleda, svoju ličnost, za koju inače masa, uopšte govoreći, neće ni da čuje. Obične ličnosti osuđene su da iščeznu u celini, da ih njena matica proguta. No oni su povećali njenu — celinsku — snagu, raširili i udubili njen duhovni saobraćaj — pa kud ćete više?

*

Ostavljam pero... Još jedan poslednji savet mladim literatima, i jedna poslednja molba. Prijatelji moji, ne objašnjavajte se i ne pravdajte se nikad, pa ma kakvu klevetu da na vas bacaju; ne trudite se da nesporazume na čistinu izvodite, ne želite — niti sami da kažete, niti pak da čujete „poslednju reč”. — Delajte svoje delo — pa će posle sve na svoju meru doći: „Samleće se, pa će brašno biti”.

U svakom slučaju, pustite najpre da prođe priličan rok vremena — pa tek tada pogledajte na sav prošasti šljam sa istorijske tačke posmatranja, kao što sam ja sad to pokušao da učinim.

Neka vam sledeći primer posluži kao pouka: — u toku moje književničke karijere, ja sam samo jednom pokušao da „vaspostavim činjenice”. A naime: kad je redakcija „Savremenika” počela u svojim objavama da uverava svoje pretplatnike da je ona meni otkazala dalju saradnju zbog — beznačajnosti mojih uverenja (dok sam, međutim, otkazao ja njoj — kraj svih njenih molbi — za šta ja imam i pismenih dokaza), ja se ne držah na visini, te putem štampe izjavih u čem je bila stvar — i, naravno, pretrpeh potpun fijasko... Omladina se sad još žešće obori na mene... „Kako sam smeo ja dizati ruku na njenog idola! Pa šta onda ako sam ja baš i u pravu! Trebalo je da ćutim.”

Ta lekcija mi je posle bila od velike koristi; milo bi mi bilo kad biste se i vi njome koristili.

*

A molba se moja sastoji u sledećem: čuvajte naš jezik, naš divan ruski jezik, to blago, tu veliku vrednost, na čijem čelu sija opet Puškin! — Rukujte s poštovanjem tim snažnim oruđem; u veštim rukama on je kadar čudesa stvarati! — Čak i onima kojima ne gode „filosofske apstrakcije” i „pesničke nežnosti”, ljudima praktičnim, u čijim očima jezik nije ništa drugo no obična alatka za izražavanje misli, kao jednostavna poluga, čak i njima ću reći: uvažavajte bar zakone mehanike, izvlačite iz svake stvari svu moguću korist!

A ovako, boga mi, prelistavajući poneka mlitava, zbunjena, nemoćno-razvučena nagvaždanja po časopisima, čitalac i nehotice mora pomisliti da baš tu polugu vi zamenjujete prvobitnim sojama, — te da se tako vraćate samom detinjstvu mehanike...

Ali dosta, jer ću inače ja i sam pasti u mnogoglagoljivost.

1868— 1869 Baden-Baden.

ČOVEK U SIVIM NAOČARIMA

— Iz pariskih uspomena 1848-me godine —

Celu zimu od 1847 na 1848 proveo sam u Parizu. Stan se moj nalazio nedaleko od Pale Roajala, pa sam skoro svako jutro odlazio tamo da pijem kafu i da čitam novine.

Tada Pale Roajal još nije bio takvo, skoro zabačeno mesto, kakvo je on danas postao, — mada su već odavna bili minuli dani njegove slave, one gromovite i naročite slave koja bi neki put stavljala u usta našim veteranima iz 1814 i 1815 godine, pri prvom viđenju s čovekom, neizostavno stalno jedno isto pitanje: „a šta nam radi naš baćuška Pale Roajal?”

Jednom — bilo je to prvih dana februara 1848 godine — ja sam sedeo za jednim od onih malih stolova što su razmešteni oko kafane Rotonde (de la Rotonde), pod naslonom. Jedan čovek visoka stasa, s prosedom crnom kosom, žilav i suvonjav, u zarđalim gvozdenim naočarima sa staklima sivopepeljaste boje na orlovskom nosu — izađe iz kafane, obazre se — pa, verovatno, uverivši se da su ova mesta pod strehom zauzeta, priđe k meni i zamoli za dozvolu da sedne za moj stolić.

Ja, naravno, pristadoh. Čovek u sivim naočarima ne sede, nego se prosto skljoka na stolicu, zabaci na potiljak svoj oveštao cilindar, pa, odupREvši se koščatim rukama na čvornovitu palicu, zaiska šolju kafe, a ponuđene mu novine ne uze, nemarno smaknuvši ramenima.

Izmenjasmo se nekolikim neznačajnim rečima. Sećam se, on jedno dvaput uskliknu sam za se: „Kakvo nesretno... nesretno vreme!” — užurbano popi šolju i brže ode; no utisak što ga je za sobom ostavio, nije odmah iščezao.

To beše nesumnjivo Francuz iz južne Francuske — Provansalac ili Gaskonjac. Njegovo preplanulo, izborano lice, upali obrazi, bezuba usta, potmuo i čisto vranjiji — gačući — glas, — samo odelo njegovo: poabano, masleno, baš kao da nije za njega krojeno, — sve je to govorilo o nemirnom, čergarskom životu. „Čovek koji je svašta svog veka doživeo, patio se i namučio”, pomislih ja: „on nije samo sad „u tanke niti uveo”. On je, verovatno, sav život proveo u teskobi i poniženju. Pa otkud mu onda — i nehotično, a i svesno osećanje nadmoćnosti u izrazu lica, u svakom pokretu, u samom

hodu, šunjajućem se, nehatnom? Jer sirotani — smireni — tako ne hode.”

A naročito me poraziše njegove oči, zagasito mrke, sa žutim rožnjačama. On bi ih čas razrogačio pa upro pravo preda se nepomičan i tup pogled, čas bi ih opet naježio, dižući nakostrešene obrve i pogledajući postrance preko ivica od naočari... Zlurada podsmešljivost planula bi mu tada u svakoj njegovoj crti.

Uostalom, ja nisam dugo razmišljao o njemu toga dana: očekivanje pretstojećih banketa u korist reforme beše uznemirilo sav Pariz, i ja uzeh da čitam novine.

Sutradan, ja se opet uputih da pijem kafu u Pale Roajal, pa se i opet sretoh sa jučerašnjim gospodinom. On mi se prvi javi, kao poznaniku. Lako se osmehnuvši, i sad već i ne moleći za dozvolu — baš kao da je znao da poznanstvo sa njim meni mora da je prijatno, — on se namesti za mojim stolom, mada u taj mah nijedan drugi stolić ne beše zauzet, — i odmah stupi u razgovor, nimalo se ne formajući i ne snebivajući.

Prođe nekoliko trenutaka.

— Vi ste kanda stranac? Rus? — iznenada me zapita on, polako mešajući kašičicom po šolji s kafom.

— Da sam ja stranac, to ste mogli poznati po mom izgovoru; no po čem ste videli da sam Rus?

— Po čem? Pa vi sad rekoste „pardon” — evo ovako, otežući: „pa-ardon.” Samo Rusi tako otežu reči. Uostalom, ja sam i bez toga poznao da ste vi Rus.

Ja htedoh da ga zamolim za objašnjenje... no on progovori opet:

— Vi ste dobro uradili što ste doputovali baš sad. Ovo je vreme zanimljivo za turiste. Imaćete prilike da vidite... velike stvari („de grandes choses”).

— A šta ću videti?

— Pa evo vam šta. Sad je početak februara... Ni mesec dana neće proći — a Francuska će biti republika.

— Republika?

— Da. Ali nemojte odmah da se radujete... ako to uopšte vas raduje. Do kraja godine Bonaparta će opet vladati (on tu upotrebi daleko jači izraz) ovom istom Francuskom.

Kad on pomenu blizinu republike, ja mu, naravno, ni mrve ne poverovah i samo pomislih: „ovaj prika hoće da me zaprepasti: kao veli: ded da malo nasamarim ovog geaka Skićanina... Ali Bonaparte! Otkud, počem Bonaparte? U onaj par, pri Luju Filipu, nikom ni na pamet nisu padali Bonaparte. Bar niko ih nikad pominjao nije. Da nisam ja ovo na kakvog podvaladžiju naišao? Ili na jednog između onih belosvetskih skitača koji se vulaju po kafanama i hotelima, njuškajući i tražeći strance, pa svršuju obično tim da im izmame para na zajam? Ali ne: po izgledu mu ne bih rekao da je takav... Pri tom ta nehatna odrešitost u opštenju, taj ravnodušan ton s kojim je izgovorio svoje nesklapne paradokse...

— Vi valjda računate da kralj neće pristati ni na kakve reforme? — zapitah ga ja, posle kraćeg ćutanja. — Pa zahtevi opozicije, kanda, nisu preterani...

— Da, da, da! (Connu, connu...) — nemarno prozbori on. — Proširenje izbornog prava, davanje maha i puta talentima i t. d., i t. d. Reči, reči, reči... Niti će biti banketa, niti će kralj popustiti, niti će Gizo pristati. A uostalom, — dodade on, verovatno osetivši onaj ne sasvim povoljan utisak što ga je on na mene učinio: — do vraga s politikom! Nju izvoditi — stvar je prijatna; a gledati kako je drugi izvode, — glupo. Male kerice tako postupaju, dok se one velike... naslađuju životom. Malima ostaje jedno: lajati ili zavijati. — Bolje da o čem drugom razgovaramo.

Ne sećam se na kakav smo posle toga razgovor prešli.

— Vi, naravno, posećujete pozorišta? — zapita me on opet sa onim istim iznenadom koji sam ja kod njega već bio zapazio, a koji me je navodio da pretpostavljam da on uopšte i ne sluša ono što mu se govori. — Jer vi ste svi, gospodo Rusi, veliki ljubitelji pozorišta.

— Posećujem.

— I verovatno uživate u našim glumcima?

— Da, u ponekim... Naročito u Théâtre Français...

— Sve naše glumce, — prekide me on, — upropašćuje — dobar ukus. Te tamo tradicije, pa konzervatorije su prava beda! Svi su oni nekako isporeni i zamrznuti. Kod vas se u Rusiji viđaju takve ribe na pijacama, zimi. Ni jedan vam od naših glumaca neće izgovoriti na pozornici: „ja vas volim”, a da pri tom ne raskreči noge kao kakav šestar, i da klonulo i iznemoglo ne zavrati oči. I sve to bajagi zarad...

dobrog ukusa! Pravih glumaca može čovek naći samo u Italiji. Kad sam živeo u Italiji... Zbilja, šta velite vi o onom ustavu što ga je kralj Bomba darovao svojim vernim podanicima? Neće im šale on tu milost oprostiti... jamačno neće! E, pa eto, kad sam ja boravio u Neapolju, — u ondašnjem narodnom pozorištu bili su vam takve delije... divota! Nego, ovaki Baivi je Talijan rođeni glumac. Kod njih je to u prirodi... a mi tu samo pričamo o nekoj prirodnosti. Kod nas se čak ni iz Pale-Roajalskog pozorišta nijedan glumac ne bi mogao povući klipka sa kojim hoćete talijanskim uličnim propovednikom... „Per le santissime anime del Purgatorio!” — uskliknu on najednom pevajućim, malko unjkavim glasom, i, koliko sam ja mogao suditi, vrlo slično, sa čistim italijanskim naglasom i izgovorom.

Ja se zasmejah — i on prsnu u smeh bez-zvučno, široko otvarajući usta i postrance gledajući kroz okrajke naočari.

— Znam... ali Rašel, — počeh već ja.

— Rašel, — ponovi on. — Da; to je snaga. Snaga i cvet onog jevrejstva koje je danas zavladalo svima džepovima vascelog sveta, a uskoro će da zavlada i svim ostalim. Ko ima džep u rukama, taj ima i ženu; a u čijim je rukama žena, taj ima i čoveka. — (Qui a la poche, a la femme; et qui a la femme, a l’homme). Da... Rašel! — To vam je isto što eto i Majerber, koji nam jednako preti i začikava nas svojim „Prorokom”. Daću... Jok, neću da dam... Vešt majstor; Jevrejin — jednom reči.... maestro, samo ne u muzičkom smislu. Uostalom, i Rašel se u poslednje vreme iskvarila... a za sve ste to vi, gospodo stranci, krivi. U Italiji ima jedna glumica... zove se Ristori. Udala se, kažu, za nekakvog markiza, pa batalila pozornicu. — Vrlo dobra; samo se i ona malko izmotava.

— Jeste l’ dugo u Italiji boravili?

— Pa, prilično. Mope, gde vam sve ja nisam boravio!

— Vi ste kanda i u Rusiji bili?

— A volite l’ vi i muziku? — prozbori on, ne odgovarajući na moje pitanje. — Idete li u operu?

— Ja volim muziku.

— Volite? Hm! volite? Naravna stvar: vi ste — Sloven — a svi Sloveni su — melomani. Poslednja vam je to umetnost. Kad ona ne utiče na čoveka — dosadna je; kad utiče — štetna.

— Štetna? A zašto štetna?

— Pa tako — štetna je — kao kad se u pregrejanoj vodi kupate. Pitajte lekare.

— Gle’te, molim vas! — No — a o drugim umetnostima kakvog ste mišljenja?

— Umetnost postoji samo jedna: vajarstvo. — Ono vam je hladno, bestrasno, veličanstveno — i rađa u čoveku misao — ili iluziju, kako hoćete — besmrtnosti i večnosti.

— A slikarstvo?

— Je l’ slikarstvo? — Krvi mnogo, tela, boja... mnogo greha. — Gole ženske moluju! — Statua vam nikad gola ne biva. — I našto, molim vas, čoveka razdraživati i raspaljivati? Ljudi su i tako grehu naklonjeni, zločinci; svi su skroz grehom prožeti.

— Svi, bez izuzetka? I svi skroz?

— Svi! — Vi, ja, čak eto i taj tamo trbonja sa dobrodušnim licem, što kupuje lutku na dar tuđem detetu — a možda i svom — svi su zločini. Svaki ima u svom životu kriminalitet — i niko nema prava da kaže da njemu nije mesto na onoj skrnavoj klupi na koju meću optužene.

— Pa vi to možete bolje znati, — ote mi se i nehotice.

— Tačno: ja to bolje mogu da znam. „Experto credi (mesto: crede!) — „Roberto”.

— No — a književnost. Kakvo je onda vaše mišljenje o književnosti? — nastavljah ja svoj ispit. „Ako ti mene magarčiš, pomislih ja u sebi, što se i ja s tobom ne bih malo šegačio? Ti eto praviš pogrešku u latinskom citatu koji od tebe niko nije iskao”.

Neznanko se ravnodušno osmehnu — kao da je razumeo moju misao.

— Pa književnost nije umetnost, — prozbori on nemarnim glasom. — Književnost treba pre svega da zabavlja. A zabavlja samo književnost biografska.

— Zar ste vi takav ljubitelj biografija?

— Niste me dobro razumeli. — Ja mislim one tvorevine u kojima pisci o samima sebi pričaju — same sebe na pazar iznose — to jest, da im se svet smeje. — Ništa drugo, osim sebe lično, ne mogu ljudi kako treba znati... i to vam je. — Eto zašto je najveći pisac — Montenj. Takvog više nema.

— Njega smatraju za velikog sebičnjaka, — primetih ja.

— Da; pa u tome i jeste njegova snaga. On se jedini odvažio da bude sebičnjak — i predmet smeha — do kraja. — Stoga mi on i jeste zanimljiv. — Pročitam jednu stranu, drugu... odsmejem se njemu, samom sebi... i basta!

— No, a pesnici?

— Pesnici se zabavljaju muzikom reči. — A moje mišljenje o muzici vi znate.

— Pa šta onda da čitamo? — I šta treba, na primer, narod da čita? — Ili vi možda mislite da narod uopšte ne bi ni trebao da čita?

(Ja primetih na jednom prstu neznanka prsten sa grbom; — kraj sveg njegovog mizernog i odrpanog izgleda, činilo mi se da on mora da se pridržava aristokratskih mišljenja. A možda i on sam, svojim poreklom, pripada aristokratiji?).

— Naprotiv, — odgovori on. — Narod treba da čita; a šta on čita — sasvim je svejedno. Kažu da vaši ruski mužici sve jednu te jednu knjišku čitaju. — (Francil „Venecijanac” — sevnu mi u glavi). — Iskupusa im se i raspadne jedan primerak — kupe drugi takav isti. — I vrlo dobro rade. To im daje važnost u sopstvenim očima — i ne da im da razmišljaju. — A ko još i; u crkvu ide — tome uopšte nikakva knjiga i ne treba.

— Zar vi takav značaj religiji pripisujete?

Neznanko me pogleda preko ramena i iznad naočari.

— Ja u Boga slabo verujem, dragi gospodine; ali religija je — krupna rabota. — Njoj služiti... to vam je, možda, najberićetniji posao. — Alal im vera — popovima! To su vam prave đide; oni su postigli suštinu vladanja: zapovedati smerno — i pokoravati se s ponosom: to vam je sva tajna. — Vlast... vlast... imati vlast u rukama, — pa druge vam sreće na svetu i nema!

Ja već počeh da se navikavam na iznenadne skokove našeg razgovora — i samo sam se paštio da ne zaostajem iza mog čudnog sabesednika. A on je, naprotiv, govorio s takvim izgledom kao da su svi ti aksiomi što ih je on tako samopouzdano kao iz rukava sipao, proisticali jedan iz drugog dosledno i logično, mada ste vi u isto vreme osećali da je njemu potpuno svejedno: slagali se vi s njime ili ne.

— Pa kad ste već vi tako vlastoljubivi, — počeh ja, — i tako visokog mišljenja o popovima, — što i vi sami niste pošli tim putem,

što niste otišli u popove?

— Vaša primedba je opravdana, dragi gospodine; no ja sam nišanio na nešto još više. — Ja sam vam sâm želeo da osnujem religiju. Pa sam to i pokušao... za vreme mog boravka u Americi. Uostalom, nisam ja sam imao takvu nameru. Tamo se uopšte time mnogo bave.

— A vi ste i u Americi bili?

— Dve godine sam tamo proveo. — Vi ste možda primetili: ja sam odande izneo poganu naviku da — žvaćem duvan. — Ne pušim i ne šmrkam... ali ga žvaćem. Izvinite! (On otpljunu u stranu). — Dakle, eto, u čem je stvar: hteo sam da osnujem religiju — i već sam izmislio bio dosta dobru legendu. Ali za to da bi se „farba primila", treba biti mučenik, krv svoju proliti... Bez tog cementa temelja nećeš položiti. — To nije kao u ratu: tamo je mnogo rentabilnije tuđu krv prolivati. — A svoju... ne! To mi se nije svidelo. — Sluga sam pokoran!

On ućuta na časak.

— Vi me maločas nazvaste vlastoljubivcem, — poče on opet da govori. — Pravo ste kazali. Ja sam, na primer, uveren da ću ja još i kralj biti.

— Kralj?!

— Da, kralj... Na kakvom bilo pustom, nenastanjenom ostrvu.

— Kralj... bez podanika?

— Podanici će se uvek naći. — Kod vas, u Rusiji, ima poslovica: „Nek je tu korito"[36] i t. d. Jer ljudima je to u krvi, da se potčinjavaju. Naročito će, iz preko mora, na moje ostrvo doploviti, tek samo da se vlasniku potčine. To vam je tačno.

„Ama ti si pameću pomerio!" — pomislih ja u sebi.

— Da vi možda ne mislite, — prozborih ja na glas: — da će se Francuzi! stoga Bonapartama potčiniti.

— Baš iz tog — iz tog uzroka, dragi moj gospodine.

— Dozvolite, dozvolite, — uskliknuh ja: — pa Francuzi sad imaju kralja, vlasnika. — Znači, ta čovečanska potreba o kojoj vi govorite, potreba potčinjavanja, zadovoljena im je.

Moj sabesednik zamaha glavom.

— Pa u tom i jeste zakačaljka što se današnji nam kralj, Luj Filip, uopšte ne oseća kao kralj, kao vlasnik. Uostalom, mi nismo hteli da govorimo o politici.

— Vi većma volite filozofiju?

On ispljunu svoj ižvakani duvan daleko u stranu, po amerikanski. — Aha! Vi biste kanda malo da ironišete? — Pa lepo! — Ja ni od filozofije ne bežim; tim pre što je ona kod mene veoma jednostavna i ni najmanje ne liči, na primer, na nemačku filozofiju, koju ja, inače, i ne poznajem, ali je mrzim, kao i sve Nemce. — Oči neznanka se najednom razgoreše. — Ja ih mrzim, jer sam ja patriota. Pa i vi ih, kao Rus, morate mrziti?

— Dozvolite... ja...

— A ako ne, tim gore po vas. — Pričekajte samo — oni će vam jednog dana zapražiti čorbu. — ja ih mrzim, ja ih se bojim, — dodade on, — snizivši glas. — I jedna između mojih najlepših uspomena sastoji se u tom što sam i ja bio u prilici da pucam na njih, na te vaše Nemce.

— Vi ste pucali? A gde to?

— Pa opet u Italiji. — Ja sam učestvovao... Nego, čekajte. — Mi smo kanda počeli o filozofiji. Čast mi je saopštiti vam da se sva moja filozofija sastoji u ovom: u čovekovom životu imaju dve nesreće: rođenje i smrt. — Ova druga je već manja... ona može da bude i dobrovoljna.

— Znam; a sam život?

— Hm! Hm! — To se tako najednom ne može definisati. Ali obratite pažnju da u životu postoje samo dve dobre stvari: a naime — kad čovek lično pomaže rađanju... ili smrti — to jest, baš onim nesrećama o kojima je bila reč. — „Guerra, caza u amores”, kažu Španjolci.

Ja sam slučajno znao tu poslovicu. — Vi zaboravljate drugi stih, — primetih ja. — „Por un placer mil dçlores.”

— Divota! Eto vam odmah i dokaza za tačnost moje filozofije. — Uostalom, — dodade on, hitro ustajući sa stolice, — dosta se mi danas naćeretasmo. Do viđenja!

— Čekajte... stanite malo! — uskliknuh ja. — Pa ja sam razgovarao s vama čitav čas — a ja još neznam s kim sam... imao čast...

— Vi biste da znate moje ime? A našto vam to? Pa ni ja vas za vaše nisam pitao. Nisam vas pitao gde stanujete, — pa ne smatram za potrebno da vam kažem ni gde ja živim, u kakvoj jazbini boravim. Mi se eto sastajemo tu — pa kud ćete lepše? Jer moj razgovor se vama, kanda, dopada? — Ja vam se dopadam?

Tu se ja prilično uzmučih. — Mnogo mi je nešto komotan bio taj gospodin. — Vi me interesujete, štovani gospodine, — odgovorih mu ja sa sračunatim razvlačenjem — ali mi se ne dopadate.

— A vi mene ne interesujete, a dopadate mi se. Izgleda da je to dovoljno za takve odnose kao što su naši. — Ako vam je po volji, zovite me... no, recimo, monsieur François. A vas, ako mi dopustite, ja ću zvati monsieur Ivan... Jer vi, Rusi, ste skoro svi — Ivani: ja sam se o tom uverio kad sam imao nezadovoljstvo da budem domaći učitelj kod jednog vašeg đenerala, u jednoj vašoj guberniji. — Al’ je glup bio taj vaš đeneral — a derna je bila i ona gubernija! — A za ovim, zbogom mi ostajte, monsieur Ivan!

On se okrenu — i ode.

— Zbogom, monsieur François, — doviknuh ja za njim.

*

„Kakav li je ovo čovek?” — pitao sam ja samog sebe, vraćajući se kući. — „Kakvo je to čudnovato stvorenje! Potčinjava li on to mene, izmišljava li kojekakve besmislice — ili je zbilja uveren u to što govori? I šta on radi? Čime se bavi? Kakva li mu je prošlost? Ko je on? Neuspeo književnik, publicist, učitelj, propao industrijalac, osiroteo vlastelin, rashodovan glumac? I šta on hoće da postigne sad? I što li je baš mene za svog poverenika izabrao?”

Sva sam ta pitanja ja sebi stavljao... ali odgovoriti na njih, naravno, nisam mogao. — No moja radoznalost bila je potaknuta — i ja se, ne bez nekog uzbuđenja, uputih sutradan u Pale-Roajal. — Ovoga puta sam ja uzalud očekivao svoga osobenjaka; ali se zato idućeg dana on opet pojavi pod kafanskim šatorom.

— A! monsieur Ivan! — uskliknu on čim me ugleda. — Zdravo da ste mi! — Eto, opet nas sudbina sastavi. — Pa kako ste?

— Hvala na pitanju — pomalo. A kako vi, monsieur François?

— Pa i ja pomalo. Ça boulotte. — Ali sinoć umalo što nisam otegao papke... Grčevi u srcu... Zamirisa na smrt... Pogan miris! Ali

to nije važno. Nego znate šta: hajdemote da sednemo negde u bašti. Jer vidite šta se tu sveta nakupilo. A ja strašno ne marim — kad sa svih strana zijaju u m)ene ili kad mi ko za leđima sedi. A i vreme je divno.

Pređosmo u baštu — sedosmo. Sećam se, kad je trebalo da plati dva sua za svoju stolicu, on izvadi iz špaga svoj majušan, oveštao, spljusnut novčanik — dugo je po njemu preturao — a i para teško da je bilo nešto više od ona dva sua. — Očekivao sam da nastavi sa svojim paradoksima.. _ ali ispade drukčije. — On poče da se raspituje o raznim značajnim ruskim ličnostima. — Odgovarao sam mu kako sam znao; ali on je neprestano želeo još više pojedinosti, više biografskih crta. — Pokaza se da je njemu mnogo šta bilo poznato, što ja nikad o njemu ne bih pomislio. — Veliku zalihu činjenica imao je taj čovek.

Malo po malo ragovor pređe na politiku. A teško ju je bilo i izbeći, pri tadašnjem uzbuđenom stanju duhova. — Mosje Fransua pomenu, uzgred i čisto nerado, o Gizou, o Tjeru. Povodom prvoga primeti kako je, eto, Francuska nesrećna: jedini čovek što se u njoj našao sa odlučnom voljom — pa i taj ne kad je to trebalo; a o drugom izjavi sažaljenje, rekavši da je njegova uloga još za dugo vreme završena.

— Ama kako to govorite! Pa ona tek sad počinje! — uskliknuh ja: — kakve govore drži taj čovek u skupštini!

— Sad će doći drugi ljudi, — promrmlja on… A sve te tamo besede — sve je to samo jedna larma — i ništa više. Plovi čovek u čamcu, pa govori — vodopadu... a ovaj će ga ovog časa preturiti zajedno s njegovim čamcem. Nego, vi meni kanda ne verujete.

— A što, — nastavih ja: — zar vi mislite da će Odilon Baro... — Tu se mosje Fransua zagleda u mene, pa prsnu u smeh, zabacivši glavu nazad.

— Bum, bum, bum! — izgovori on, imitujući garsona koji je raznosio kafu po rotondi... To vam je sav Odilon Baro... Bum, bum!

— Da! — progovorih ja skoro jetko. — Jer mi smo, po vašem shvatanju, uoči republike. — Hoće l’ socijalisti, ili ko, biti ti vaši novi ljudi?

Mosje Fransua se stavi u malko svečanu, likujuću pozu.

— Socijalizam se rodio kod nas, u Francuskoj, dragi gospodine — pa će u Francuskoj i da lipše, ako već nije lipsao. — Ili će ga ubiti. — A ubiće ga dvojako: ili ismevanjem — jer će možda g-n Konsideran tek onako nekažnjeno uveravati da će ljudima izrasti rep sa okom na vrhu... — Ili evo kako: — on namesti obadve ruke kao kad bi nišanio iz puške. — Volter je govorio da francuske glave nisu epske; a ja se usuđujm tvrditi da u nas nisu socijalističke glave.

— U inostranstvu o vama tako ne misle.

— U tom slučaju, svi vi, gospodo u inostranstvu, po stoti put dokazujete da nas ne razumete. U današnje vreme socijalizam zahteva tvoračku silu. On će poći radi nje Italijanima, Nemcima... pa čak i vama. — A sam Francuz je pronalazač... (on je skoro sve izmislio)... ali nije stvaralac. Francuz je oštar i uzan kao mač — te stoga i prodire u suštinu stvari, on pronalazi... A da se dela, stvara — tu moraš da budeš širok, okrugao.

— Kao Englezi, ili vaši ljubimci Nemci, — ubacih ja ne bez potsmeha.

No mosje Fransua ne obrati pažnju na moj ubodac.

— Socijalizam! Socijalizam! — nastavljaše on. — To nije francuski princip. — Mi imamo sasvim druge principe. — Imamo ih dva; dva krajeugaona, osnovna kamena: revoluciju i rutinu. Robespjer i mosje Pridom — eto ko su naši nacionalni heroji.

— Zbilja? A vojni, ratnički elemenat? Šta ćete s njim?

— Pa mi uopšte nismo neki ratnički narod. Vas to iznenađuje? — Mi smo hrabar, vrlo hrabar narod; borci, ali ne vojnici... Hvala Bogu, mi vredimo više no to.

On poče da žvaće usnama.

— Da; tako vam je to. I kraj svega toga — da ne beše nas, Francuza — danas ni Evrope ne bi bilo.

— Ali bi bila Amerika.

— Ne. Jer Amerika — to vam je ista Evropa — samo s naličja. Amerikanci nemaju nijednu od onih osnova na kojima se zasniva zdanje evropskih država — a međutim — i tu i tamo na jedno mu izlazi. Sve ljudsko je — jedno-te-jedno. Vi se sećate objašnjenja podoficirovog regrutima: „Nadesno krug — isto ti je što i nalevo krug; samo je ono sasvim suprotno”. E, pa tako vam je i Amerika: ista Evropa — samo nalevo krug.

— Da je otkud sad Francuska Rim, — prozbori mosje Fransua posle kraćeg ćutanja, — eto kad bi se u zgodan čas javio neki Katilina! — Danas, kad će uskoro, veoma uskoro — vi ćete to videti, štovani gospodine! — kamenje — (on podiže glas) — kamenje na našim kaldrmama — eto tu, blizu, gde bilo odmah do nas, — kad će to kamenje opet omirisati krv! — Ali u nas Katiline neće biti — a neće biti ni Cezara, — nego će biti neprestano sve jedan isti Pridom i Robespjer. Zbilja, da l' ćete se vi složiti sa mnom: kakva šteta što Šekspir nije napisao Katilinu!

— A zar ste vi ipak visokog mišljenja o Šekspiru, makar što je i on pesnik?

— Da. On je bio čovek srećno rođen — i sa talentom. On je znao da uoči; da u jedno i isto vreme vidi i belo i crno, što je vrlo retko; — i ni belom nije držao stranu, ni crnom — što je još ređe. — Nego eto, još je jednu dobru stvar napisao — Koriolana! Najbolji njegov komad!

Ja se tu očas setih svojih nagađanja u pogledu aristokratstva mosje Fransua.

— Vama se Koriolan možda stoga tako dopada što se u toj tragediji Šekspir bez ikakvog respekta, skoro prezrivo izražava o narodu, o uličkoj svetini?

— Ne, — odvrati mosje Fransua. — Ja svetinu ne prezirem; ja uopšte narod ne prezirem. — Pre no što će neko da prezire druge, trebalo bi da počne od samog sebe... što se kod mene dešava samo pripadom... Kad nemam šta da jedem, — dodade on, snizivši glas i sumorno namrštivši obrve. — Narod prezirati?! Na osnovu čega, molim vas? Narod je isto što i zemlja. — Ako hoću, ja je orem... i ona me hrani; zaželim li — mogu i da je ugarim. Ona mene nosi — a ja nju gazim. — Doduše, neki put ona tek najednom potegne pa se strese, kao mokro kuče, pa poobara i ispretura sve što su na njoj nazidali — sve te naše kuće od karata. — Ali to se u stvari ipak retko dešava — ti zemljotresi. S druge strane, ja vrlo dobro znam da će, na kraju krajeva, ona mene ipak progutati... A i narod će da me proguta. Tu leka nema.

— A prezirati narod? — Prezirati možeš samo ono što u drugim prilikama moraš da poštuješ.

— A tu ni jednom, ni drugom tom osećanju mesta nema. Tu se treba koristiti, ali s razumevanjem. Svime se znati koristiti — eto šta

treba.

— A dozvolite da vas zapitam. — jeste l' vi umeli da se koristite?

Mosje Fransua uzdahnu.

— Jok! — Nisam umeo.

— Istina?

— Nisam umeo, kažem vam. — Vi, eto, gledate na mene, pa možda mislite: „Ti tu proričeš da će uskoro u Francuskoj izbiti prevrat.. pa eto tu će ti biti zgodno da loviš ribu — u mutnoj vodi." — Ali štuka ne hvata drugu ribu u mutnoj vodi. — A ja čak ni štuka nisam.

Tu se on naglo na stolici osvrnu pa tresnu pesnicom po njenom naslonu. — Ne, ničim ja nisam umeo da se koristim, inače ne bih danas ovakav, kako me vidite, pred vama stojao! — On tu brzim pokretom ruke ukaza na svega sebe. — Ja se tada možda ne bih nikako ni upoznao s vama... što bi mi veoma žao bilo, — dodade on sa usiljenim osmehom. — Niti bih sad stanovao tamo gde sad stanujem, — ne bih imao mogućnosti, dižući se jutrom iz postelje i bacajući pogled na more pariskih krovova i dimnjaka, ponavljati usklik Jugurtin: „Urbs venalis!" Hm! Da; nego bih bio i ja sam kao ta varoš, da nisam u jakošnjem položaju. Ne bi bilo ove oskudice, i sirotinje...

„Eto kada će on od mene para da ište", — pade mi na pamet.

Ali on umuknu, obori glavu na grudi, pa poče da crta po pesku krajem palice. Zatim opet duboko, duboko uzdahnu, skide naočari, izvadi sivu staru kolastu maramicu iz zadnjeg džepa, savi je u klupče — pa pređe njome jedno dvaput po čelu, visoko izdigavši lakat. — Da, — prozbori on najzad, jedva čujno: — život — to vam je žalosna rabota; žalosna rabota vam je život, dragi gospodine moj. Jedno me samo još teši: — a naime to, što ću ja umreti uskoro — i neizostavno nasilnom smrću, — („I nećeš biti kralj?" — umalo što mi se ne ote s jezika; ali se uzdržah). — Da, nasilnom smrću. — Evo pogledajte ovo, — (on mi prinese levu ruku u kojoj je držao naočari, s dlanom naviše — pa, ne puštajući maramicu, stavi na nju kažiprst desne... Prljave behu obe). Vidite li tu crtu što mi preseca životnu liniju?

— Jeste l' vi hiromantik? — upitah ga ja.

— Vidite l' tu crtu? — uporno ponovi on. — Znači, tačno je što vam rekoh. — A vi unapred znajte, štovani goopodine, ako se

nađete na takvom mestu gde bi vam najmanje trebalo da se mene sećate — pa ako me se tu ipak spomenete — znajte: da me već nema na svetu.

On opet obori glavu, a ruku s maramicom ispusti na koleno; druga, s naočarima, obesila se beše kao bič. — Ja se koristih time što su oči mosje Fransua bile opuštene — te me nisu bunile — pa se pažljivije zagledah u njega.

On mi se sad najednom prikaza pravi starac; takav umor i klonulost u samom nagibu njegovih leđa i ramena, u samom stavu njegovih velikih, pljosnatih nogu u iskrpljenim cipelama; tako mu se gorko behu stisnule usne, tako duboko upali davno nebrijani obrazi, tako mu se mlitavo sagao mršav vrat, tako tužno je spadao pramen osedele kose preko borama izbrazdanog čela...

„Nesrećan si ti i jadan čovek”, — reših ja odmah tu u sebi: — „nesrećan u svim tvojim planovima i preduzećima, u porodičnim i svim mogućim prilikama. — Ako si bio oženjen — žena te je obmanula i napustila; a ako imaš dece — ti ih ne viđaš i ne znaš”...

Glasovito klicanje na ruskom jeziku prekide ta moja razmišljanja: neko me zovnu. — Osvrnuh se i... na dva koraka od mene ugledah svima poznatog A. G. Hercena, koji je tada živeo u Parizu. Ustadoh i priđoh mu.

— S kim ti to sediš? — poče on, nimalo ne umeravajući svoj zvučan glas. — Kakva ti je to mustra?

— A što?

— Ama, molim te, to je špijun. Neizostavno špijun.

— A zar ga ti poznaješ?

— A otkud da ga znam? Ali dosta je da ga čovek samo pogleda. Sav njihov manir. — Ne mrzi te da se s njim u razgovor upuštaš! Pazi, čuvaj se!

Ja ništa ne odgovorih Hercenu. Ali kako sam znao da je — pri svem njegovom sjajnom i pronicljivom umu — njegovo shvatanje ljudi, a osobito u prvi mah, bilo slabo, i kako sam se sećao da su se za njegovom gostoljubivom i predusretljivom trpezom viđale neki put najnepriličnije ličnosti, — ličnosti koje su umele da izazovu njegovu poverljivu simpatiju dvema trima saosećajnim rečima, a koje su se posle pokazale kao stvarni... agenti, kao što je on to i sam u svojim memoarima ispričao; — to ja sad nisam ozbiljno ni primio njegovo

upozoravanje, nego, zahvalivši mu se za njelovu drugarsku pažnju, vratih se svome mosje Fransua. Ovaj je sedeo kao i npe, nepomičan i zguren.

— Šta sam hteo da vam kažem, — poče on da govori čim sam seo kraj njega. — Vi, Rusi, imate jednu ružnu naviku: — vi na ulici, pred tuđinom, pred Francuzima, glasno govorite među sobom ruski — baš kao da ste uvereni da vas niko neće razumeti. — A to je nepažljivost. Jer eto, ja sam, na primer, sve razumeo što vam je kazao taj vaš prijatelj.

Morao sam da pocrvenim. — Molim vas, nemojte da mislite... počeh ja. Naravno... moj prijatelj…

— Ja ga znam, — prekide me mosje Fransua: — on je čovek veoma oštrouman... Ali „errare humanum est” — (mosje Fransua je, očevidno, voleo da se razmeće svojim latinskim). Sudeći po mojoj spoljašnosti, čovek bi možda mogao da pomisli o meni... što god hoće. — Ali samo, dopustite da vas zapitam: kad bih ja baš i bio taj za kakvog me vaš prijatelj izdaje — pa kakva bi mi korist mogla biti da uhodim vas?

— Naravno... naravno... pravo kažete. — Mosje Franeua se setno zagledaše u mene. — Vi ste svakako morali naučiti ruski dok ste bili učitelj kod đenerala? — zapitah ja dosta neumesno; ali ja sam hteo da nekako zagladim neprijatan utisak što ga je svakako morao učiniti unekoliko brzopleti sud Hercenov.

Lice mosje Fransua ožive; on se čak isklibi u osmeh, potapša me po kolenu, kao želeći da mi da na znanje kako on razume i ceni moju dobru nameru; natače naočari, diže ispuštenu palicu. — Ne, prozbori on: — ja sam ruski naučio još pre toga. — Ja sam tada naučio vaš jezik kad sam iz Amerike dopao u Sibir, iz Teksasa, preko Kalifornije... Ja sam i tamo bio — u vašem Sibiru! I kakva sam tamo čudesa na svojoj koži imao da iskusim!

— Na primer?

— Ne, ja vam o Sibiru neću pričati... iz mnogo uzroka. Bojim se da vas ne ogorčim ili uvredim. — Памаљшим лутши!! — dodade on unakaženim ruskim jezikom.[37] — He, he. Nego da vam pričam šta mi se jednom u Teksasu desilo.

I tu mosje Fransua poče, sa nesvojstvenom mu dotle opširnošću, da priča kako je on, putujući jedne zime po Teksasu, nabasao jednom, kasno uveče, jednom meksikanskom doseljeniku u stražaru; — kako je, probudivši se noću, ugledao svog domaćina gde sedi na njegovoj postelji sa golim nožem u ruci — „con una navaja”; kako mu je taj „džin od čoveka”, bičije snage i pijan, objavio da namerava da ga zakolje iz tog uzroka što ga on, Fransua, svojim likom potseća na jednog od najljućih zlotvora njegovih.

„Dokaži mi, — govorio je Meksikanac, — da ne treba da zabavim sebe i da ne pustim iz tebe svu krv kao iz vepra, — jer sad mogu sve to rahat i nekažnjeno da učinim, i niko na svetu neće doznati šta se s tobom noćas desilo. A baš i da se dozna, ipak, niko me na odgovor potegnuti neće, jer se ti ovde nikoga na svetu ne tičeš. Elem, dokazuj!... Vremena, dao Bog, imamo dosta”.

— I ja sam, — nastavi mosje Fransua, — svu dragu noć, do zore, ležeći pod njegovim nožem, primoran bio da dokazujem tom pijanom zveru — čas navodeći mesta iz Svetog Pisma — (na njega, kao na katolika, to je moglo da utiče), — čas držeći se opštih pogleda: da zadovoljstvo što bi mu pričinila moja smrt neće biti u tolikojmeri veliko da bi vredelo zbog toga ruke kaljati... „Trebalo bi posle zakopati moju lešinu, makar reda i čistoće radi, a sve bi vam to bio izlišan posao”...

Morao sam nesretniku čak priče da pričam, čak i da mu pevam.

— Pevaj sa mnom! — urlao bi on. „La muchacha-a-a!...“

I ja sam ga pratio... a oštrica od noža, de cette diablesse de navaja — visila je za jedan prst iznad moga grla. — Svršilo se tim da je Meksikanac zarkao tik do mene, skljokavši svoju čupavu odvratnu glavurdu meni na grudi.

Celu tu istoriju ispričao mi je mosje Fransua tihim glasom, ne žureći se, čisto padajući u san, — pa tek najednom izbeči oči i ućuta.

— No, na šta ste posle s njim učinili, — zapitah ga ja, — s tim Meksikancem?

— Pa... lišio sam ga mogućnosti da se posle još s nekim tako glupo našali.

— To jest, kako to?

— Uzeo sam mu onaj nož iz ruku... pa... učinivši što je trebalo, produžio sam svoj put. — Nego doživljavao sam vam ja i druge

stvari... Ali najviše od tih, od nesretnica, — dodade on, ukazujući prstom na bedno obučenu, sredovečnu ženu koja prođe.

— Od koga?

— Ama od tih... sukanja, — razjasni on svoju misao. — Oh te ženske! ženske! — One su te što vam lome krila, one vam truju najbolju vašu krv. — Uostalom, zbogom ostajte. — Ja mora da sam vam već dosadio — a ja nisam rad nikom da dosađujem. Naročito onome koji mi je preko potreban.

Tu on oholo ispravi svoj stas, diže se — i udalji se, jedva mi klimnuvši glavom i ležerno pomahujući palicom.

Priznajem, ja u svu tu meksikansku musuvedu nisam mnogo verovao; ona je čak u mojim očima naškodila Francuzu. — I opet mi dođe misao da me on vuče za nos. — Ali sa kakvom svrhom? — Osobenjak! osobenjak! — ponavljah ja. — Ali za špijuna ga držati ipak nisam mogao, kraj svih uveravanja A. I. Hercena. — Čudilo me samo to kako da nijedan od tolikih mnogobrojnih prolaznika u Pale Roajalu da ne stupi sa njim u razgovor, da ga nije poznavao? Istina, na neke između njih on bi podmignuo okom... Ili mi se možda i to samo učinilo?

Zaboravio sam reći da se od mosje Fransua nikad nije osećao zadah od vina. Nego, on možda nije imao zašta ni da kupi sebi vina. Ali ne: on je uopšte činio utisak umerenog, trezvenog čoveka.

Ni sutradan, ni idućih dana on ne dođe na sastanak — i ja malo po malo i zaboravih na mog Francuza.

*

Nekoliko dana pred 24-ti februar, ja otputovah u Belgiju — te je glas o državnom prevratu u Francuskoj došao do mene u Briselu. Sećam se, u toku celog onog dana niko nije dobijao ni pisama, ni novina iz Pariza; narod se gomilao na ulicama i trgovima; sve kao da je trnulo u uzrujanom očekivanju.

26-og februara, u šest časova izjutra, ja sam još ležao — mada nisam spavao, — u postelji, u hotelskoj sobi, — kad se najednom spoljna vrata širom otvoriše — i neko oštro viknu: Francuska postala republika! Ne verujući svojim ušima, ja brže skočih iz postelje, istrčah iz sobe. Duž hodnika skakao je jedan hotelski kelner, — pa

je, desno i levo, otvarao jedna po jedna vrata, i u svaku sobu ubacivao svoj zaprepašćujući usklik.

Posle pola časa bio sam već obučen, spakovao svoje stvari — i još toga dana leteo sam železnicom u Pariz. Na granici behu skinute železničke šine; moji saputnici i ja s teškom mukom se, u najmljenim kolima, dobacismo nekako do Due — a pred veče stigosmo u Pontuaz... Šine oko Pariza behu također poskidane.

Ovde nije sad mesto da iznosim sve što sam iskusio, video i slušao za vreme tog puta. Sećam se da je na jednoj stanici mimo nas sa šumom i treskom proletela lokomotiva samo s jednim vagonom prve klase: u tom specijalnom vozu jurio je „naročiti komisar” republike, Antonije Type. Oni što su s njime bili na vozu mahali su trobojnim zastavama i nešto vikali; stanični činovnici i radnici su sa nemim zaprepašćenjem pratili očima džinovsku pojavu komisarovu, do polovine kroz prozor promoljenu, sa visoko izdignutom rukom...

1793, 1794 godina i nehotice mi uskrsavaše u pameti. — Sećam se da se, pre no što ćemo stići u Pontuaz, desio sudar našeg voza sa drugim, koji nam je dolazio u susret... Bilo je i ranjenih — ali niko čak ni pažnje ne obrati na taj slučaj; kod svakoga se između nas očas pojavi jedna i ista misao: hoće l’ se moći dalje ići? I čim se naš voz krenuo, svi odmah počeše da govore sa pređašnjim oduševljenjem, svi, izuzev jednog sedog čičice koji se od samog Due-a zavukao bio u ugao vagona, pa je neprestano ponavljao šapatom: sve je propalo! sve je propalo!

I sećam se da se u istom vagonu sa mnom nalazila i poznata g-đa Gordon.[38] Ona najednom poče da propoveda neophodnost da se za pomoć pribegne „princu”, o tom da sad samo jedini „princ” može sve spasti... Isprva je niko ne razumede; no kad ona izgovori ime Luja Napoleona — svi se okrenuše od nje, kao od poludele. — Međutim, reč što mi je reče mosje Fransua u pogledu Bonaparta, na časak mi sevnu u glavi... Prvo proroštvo mu se eto već ispunilo.

Neću se upuštati ni u opis utisaka što sam ih preživeo pri ulasku u Pariz, pred prizorom trobojnih kokardi, koje se na sve strane šarenile, naoružanih ljudi u bluzama koji su rasturali kamenje sa barikada, itd.

Ceo prvi dan mog boravka u Parizu prošao je kao u nekom zanosu. — Sutradan se ja, po običaju, uputih u Pale Roajal, zamolih od „građanina”-kelnera šolju kafe — pa premda ne zatekoh tamo mosje Fransua — ali sam mogao da se uverim da se njegovo predosećanje u pogledu krvi od koje će da pocrveni kamenje na ulicama oko Pale-Roajala — pokazalo kao istinito: zna se da se skoro jedina bitka koja je obeležila te februarske dane desila na trgu koji je Pale-Roajal delio od Luvra.

I narednih dana nisam se našao sa mosje Fransua. — Prvi put sam ga video 17-og marta, — onog istog dana kad je ogromna gomila radnika išla ka varoškom sudu da protestuje pred privremenom vladom protiv poznate manifestacije takozvanih „medveđih kapa” (rashodovanih grenadira i dobrovoljaca nacionalne garde). Razmahujući rukama i široko koračajući, išao je on posred te gomile — pa je i pevao, i vikao. Opasao se bio crvenim pojasom a za šešir prikačio crvenu kokardu. — Oči nam se susretoše; ali on ne dade sebi izgled da me je poznao, mada mi se naročito svim licem bio okrenuo: Pogledaj me, veli. Da, ja sam to! — pa se razvika još žešće no dotle, preterano otvarajući tamna usta.

Drugi put sam ga primetio u pozorištu. — Rašel je pevala svojim grobovskim glasom Marseljezu; on je sedeo u parteru, tamo gde u običnim prilikama meću plaćene klakere. Tu, u pozorištu, on nije ni vikao ni pljeskao; nego, skrstivši ruke preko grudi, sa sumračnim izgledom gledao je pevačicu kad je ona, umotavajući se u nabore dignute zastave, pozivala građane — „na oružje! na prolivanje nečiste krvi!”

Ne mogu tačno reći da l’ sam ga video 15-og maja u masi sveta koji je išao pored Madlenine crkve da juriša na parlamenat. Ali nešto nalik na njegovo obličje ukaza mi se na trenutak u prednjim redovima — i teško te mi se baš njegov glas — njegov naročit, potmuo i silan glas — ne priču usred uzvika: Živela Poljska!

Ali zato, početkom juna, a naime: 4-og dana, mosje Fransua iznebuha „pretstade” preda mnom u onoj istoj kafani Pale-Roajal. — On mi se pokloni, čak mi i ruku pruži — (što pre nije činio) — ali sad ne sede za moj stočić, čisto stideći se svog konačno poabanog odela, svog izgužvanog šešira; a i osim toga njega je žderalo, — bar tako se meni učinilo, — nespokojno, uzrujano nestrpljenje. Lice mu

beše potavnilo, usne i obrazi su mu drhtali i trzali se čas na više, čas na niže; grozničavo zažarene mu oči jedva su se videle iza naočari, koje je on neprestano čitavom šakom doterivao i na nos dizao.

Ja sam ovog puta mogao da se uverim u ono što sam već i ranije podozrevao: stakla na njegovim naočarima bila su prosta stakla, i nikakve naočari nisu mu, u stvari, uopšte ni trebale: otud je on onako često gledao iznad njinih ivica.

— Te naočari su za njega bile kao neka maska.

Nemir, onaj naročit nemir skitača bez skloništa i bez kore hleba, bio je ispisan na svem njegovom biću. — Skoro prosjačka spoljašnost tog zagonetnog čoveka izazivala je moju nedoumicu. — Ako je on zbilja — policijski agent, što bi on onda bio tako bedan i dronjav? Ako pak nije agent — onda koji je vrag? — Kako čovek da razume njegovo držanje?

Ja počeh razgovor s njim o njegovim pretskazanjima.

— Da... da... — promrmlja on sa grozničavom žurbom, — sve je to prošasta stvar — de l’histoire ancienne. Nego, zar se vi ne spremate u vašu Rusiju? — Zar ćete vi i dalje ovde da ostanete?

— A što kao ne bih ostao?

— Hm. — Pa to ćete vi bolje znati. Nego... mi ćemo uskoro i da ratujemo s vama.

— S nama?

— Da, s vama, s Rusima. — Nama će uskoro slava biti potrebna, slava! Te je rat sa Rusijom neminovan.

— S Rusijom! A što ne s Nemačkom?

— Prvo s Rusijom... — Uostalom, to sve tek ima da dođe. — Vi ste mlad... pa ćete doživeti.

— A republika... (on odmahnu rukom). Svršeno je. C' est fichu!

— Nacionalne radionice! Nacionalne radionice! — uskliknu on sa iznenadnim nadahnućem. — Jeste l’ bili vi tamo? Jeste l’ ih videli? Jeste l’ videli kako... na kolicima zemlju s jednog mesta na drugo prenose! Eto otkuda će sve da pođe. — Ala će da bude krvi! krvi! — Čitavo more krvi! — i kakav je moj položaj! Sve predvideti, a ništa ne moći učiniti!! — Biti niko i ništa! Ništa! — Sve umom obuhvatati... (tu on raširi ruke sa landarajućim, isparaklisanim rukavima... no prsten na kažiprstu beše ipak još tu...) — i ništa ne postići. — (On stište pesnice.) — Čak ni kore hleba!... Sutrašnji izbori su takođe značajni,

— brže prihvati on, kao ne dajući sebi da se i dalje zadržava na iskazanom bolnom osećanju.

Mosje Fransua nazva mi po imenu poslanike koje će, po njegovim rečima, Parižani neizostavno izabrati. Reče mi broj, glasova, — okruglim ciframa, — koje će svaki od njih dobiti. Među imenima što ih mosje Fransua naređa, nalazilo se i ime Kosidijera, kome je on prvo mesto određivao.

— Zar kraj sveg 15-og maja? — zapitah ga ja.

— Vi, možda, računate da ja to govorim stoga što je on bio prefekt policije? — odvrati mi mosje Fransua sa gorkim osmehom, ali se opet strese, pa opet poče da govori o izborima. — I Luj Napoleon dospede u njegov spisak. — On će biti između poslednjih, „u repu” (à la queue) — primeti mosje Fransua; — al’ i to je dovoljno. Jer, penjući se po lestvicama, treba prvo preći poslednje prečage, ako ćeš da dospeš na prve...

Ja te iste večeri saopštih sva ta imena i cifre u kući A. I. Hercena. I vrlo dobro se sećam njegovog iznenađenja kad se sutradan sva ta pretskazanja mosje Fransua opet na dlaku zbiše.

— Pa otkud ti to sve znaš? — pitao me je ne jedanput Hercen.

Ja kazah izvor iz koga sam crpeo svoje znanje.

— Ah! Zar onaj hibrid! — uskliknu Hercen.

Ali da se vratim našem razgovoru u kafani.

Oko tog vremena, u broju imena što su stalno svima bila na ustima, često se stalo ponavljati ime Prudona. Ja ga pomenuh. — On je, prema mišljenju mosje Fransua, takođe stojao na spisku izabranih, dodušs, kao poslednji, što se, uostalom, takođe obistinilo. Ali se pokaza da njemu mosje Fransua nije pridavao nekog većeg značaja, isto kao ni Lamartinu, ni Ledri-Rolenu.

O svim tim licima on se odazvao sa omalovažavanjem: sa presenkom sažaljenja o Lamartinu, sa presenkom zluradosti o Prudonu, tom „sofisti u klompama” (ce sophiste en sabots). A Ledri-Rolena on čisto nazva: „Ce gros bêta de Ledru”, i neprestano se vraćao na nacionalne radionice.

Ceo taj naš razgovor, uostalom, nije trajao duže od četvrt časa. Mosje Fransua nikako i ne sede, i neprestano se osvrtao, baš kao da je izgledao nekoga. Ja mu, među ostalim, setivši se njegove kokarde, rekoh: pošto mi vi ipak izgledate da ste republikanac...

— Kakav sam vam ja republikanac! — prekide me on: — otkud vam to pade na pamet? To priliči piljarima (pour les épiciers). Oni još veruju u načela 1789 godine: sveopšte bratstvo, progres — a ja...

No tu naš mosje Fransua najednom umuknu, pa pogleda ustranu. I ja se osvrnuh. Nekakav starac, u bluzi, sa dugom belom bradom, davaše mu znake rukom. On mu se tako isto odazva, pa, ne dodavši ni reči više, pritrča mu, i oboje se izgubiše...

Posle tog sastanka u kafani, video sam mosje Fransua svega još triput. Jednom — izdaleka, u Luksemburškom parku. On stojaše kraj jednog bedno odevenog mladog devojčeta; ona ga je za nešto plačući molila, stiskivala ruke i podnosila ih usnama... A on ju je mrgodno odbijao, netrpljivo lupao nogom, pa, odgurnuvši je najedared laktom, natukao šešir na čelo i ostavio je. Ona otrča na drugu stranu, sva očajna.

Drugi naš sastanak bio je značajan. On se desio 13-og juna, onog istog dana kad se na trgu Sloge prvi put pojavila rulja bonapartista, na koju je Lamartin ukazao sa tribine parlamenta, i koju je uskoro redovna vojska rasterala. U jednom uglu što ga pravi zid Tilerijskog parka, ugledah jednog čoveka u šarenom kostimu šarlatana, koji je stojao na ručnim, dvokolnim kolicima, i razdavao brošure. Ja uzeh jednu: to beše biografija, prekomerno pohvalna, Luja Napoleona. Tog čoveka, Bretonca, sa ogromnim naviljkom duge, na više odbačene kose, viđao sam i ranije na bulevarima i trgovima predgrađa: tamo je on prodavao zubni eleksir, mast od reumatizma — razna sredstva što sve moguće boljke leče... Dok sam ja prelistavao uzetu brošuru, neko me lako darnu po ramenu. Mosje Fransua! — On se smejaše svim svojim bezubim ustima i ironički me je gledao preko okrajka svojih naočari.

— Počinje! Eto kad se počinje! — izgovori on, čudnovato se premeštajući s noge na nogu i tarući ruke. — Eto kad! A eto i njega — apostola, svenarodnog vesnika! Dopada l’ vam se on?

— Je l’ taj čupavi šarlatan? — uskliknuh ja. — Zar ta čuvida? — Pa vi se smejste nada mnom?

— Da, da, šarlatan! — odvrati mi mosjo Fransua. — Tako mu to sleduje. Neobična kosa, grivne na rukama, triko sa varaklaisanim šljokama... Sve je to tu potrebno! Treba s očiju zbuniti, poraziti uobrazilju! Legenda, štovani gospodine, legenda je potrebna!

Reklama! Scenska režija! Tu se ulični čovek najpre zaprepasti... a posle ceni i štuje! Veruje... veruje! A vi izvolite utuviti: prava stvar tek jakom počinje... I kad se prebrodi Crveno more (la mer rouge)...

No tu od trga Sloge nagrnu gomila koja je kao bez glave bežala ispred vojničkih bajoneta, pa nas rastavi.

Poslednji put sam video — opet izdaleka — mosje Fransua za vreme strašnih junskih dana. Na sebi je imao mundir nacionalnog gardiste iz unutrašnjosti — držao je pred sobom zapetu pušku — i ja sad nisam kadar da rečima prikažem kakvu je ledenu surovost izražavalo njegovo lice.

Od to doba se već nigde nisam video sa mosje Fransua.

Početkom 1850-te godine desilo se da sam dospeo u rusku crkvu, na svadbu jednog poznanika, — kad najednom, Bog zna kako i zašto, — baš kao da me nešto gurnu — ja počeh da mislim o mosje Fransua. Pomislih da, pošto su se druga njegova pretskazanja zbila, — da je on i u ovoj prilici mogao ispasti kao prorok: — da i njega, zbilja, nema više među živima.

Uostalom, nekoliko godina docnije, bio sam u prilici da se pouzdano uverim o njegovoj smrti. A naime: u jednom magazinu, za tezgom, ja primetih jednu žensku u kojoj sam, posle kraćeg kolebanja, poznao ono devojče što je onako gorko plakalo u Luksemburškom parku pred mosje Fransua. Odlučih se da je potsetim na tu scenu. Ona u prvi mah kao da je bila u nedoumici — ali čim je videla u čem je stvar — odmah pade u strašno uzbuđenje, preblede, pocrvene i zamoli me da ne ulazim u dalja raspitivanja.

— A vi mi bar recite je li živ taj gospodin ili nije?

Ženska se pažljivo zagleda u mene.

— On je umro smrću koju je i zasluživao...To je bio jedan zločest čovek. — Uostalom, — dodade ona, — on je bio i vrlo... vrlo nesrećan.

Više ništa od nje nisam mogao dokučiti — i ko je upravo bio mosje Fransua — ostade za mene zagonetka.

Postoje neke takve morske ptice koje se samo za vreme bure javljaju. — Englezi ih zovu stormy petrel. — One lete nisko u maglovitom tmastom vazduhu, iznad samih grebena razjarenih valova — i iščezavaju čim nastane lepo vreme.

NAŠI SU ME POSLALI!

— Epizoda iz junskih dana 1848-me god., u Parizu —

... Osvanu četvrti od čuvenih junskih dana 1848 godine, onih dana što su krvavim crtama zapisani na tablicama francuske povesnice.

Ja sam tada stanovao u danas već nestalom domu na uglu ulice Mira i Italijanskog bulevara. Od samog početka juna vazduh u Parizu kao da je na barut mirisao. Svako osećaše da je odlučan sudar neminovan; a posle sastanka delegata od strane nedavno raspuštenih nacionalnih radionica sa članom privremene vlade Mari, koji je u svom, njima upućenom govoru nerazmišljeno izgovorio reč: „robovi” (esclaves), što su oni shvatili kao ukor i uvredu, — posle tog sastanka već se sve pitanje sastojalo samo u tom: ne koliko dana, nego koliko je časova još ostajalo do tog neizbežnog sudara?

„Est-ce pour aujourd’hui?” (Hoće l’ danas?) — takvim su rečima poznanici svako jutro jedan drugog pozdravljali...

„Ça a commencé!” (počelo je!) — reče mi u petak izjutra, 23 juna, pralja, kad mi donese čisto rublje. Po njenom pričanju, velika barikada je bila podignuta preko celog bulevara, nedaleko od kapije Sen-Deni. Ja se odmah uputih onamo.

U prvi mah se ništa naročito nije opažalo. Iste gomile naroda pred kafanama i dućanima, isto kretanje fijakera i omnibusa. Lica su izgledala nešto življa, razgovori glasniji i — čudna stvar! — veseliji... I to je sve. Ali što sam dalje odmicao, sve se više fizionomija bulevara menjala. Kočije su se viđale sve ređe, omnibusi sasvim iščezoše; dućani, pa čak i kafane se na vrat na nos zatvarahu — ako već nisu bile zatvorene: sveta je na ulici bilo daleko manje.

No zato na svim domovima prozori behu pootvarani odozgo do dole. Na tim prozorima, a isto i na pragovima od vrata, tiskalo se mnoštvo lica, većinom žena, dece, služavki, dadilja, — i sav taj svet je ćeretao, smejao se, nije vikao, nego se dovikivao, osvrtao se, mahao rukama — baš kao da se spremao za neku pretstavu. Bezbrižna, praznična radoznalost obuzela beše svu tu gomilu.

Raznobojne trake, šalčići, čepci, bele, ružičaste, plave haljine mešale se i šarenile spram jarkog, letnjeg sunca, vijorile se i žuborile

na lakom letnjem vetriću — isto kao i lišće na posvuda zasađenim topolama — „drveću slobode”.

„Pa zar je mogućno da će se tu, ovoga časa, posle pet, posle deset minuta svet boriti, krv prolivati?” — pomislih ja. — „Ama nije mogućno! To se tu sad neka komedija odigrava... A o nekoj tragediji se ni misliti ne može... bar za sad.”

Ali gle; tamo napred, koso presecajući bulevar preko sve njegove širine, isprečila se neravna linija barikade — tri četir metra visine. Na samoj njenoj sredini, okružena drugim, trobojnim, zlatom izvezenim zastavama, jedna omanja crvena zastava lepršala je — desno, levo — svojim oštrim, zloslutim jezičkom. Nekoliko ljudi u bluzama videlo se iza gornje ivice navaljanog sivog kamenja.

Ja se primakoh bliže. Pred samom barikadom beše dosta prazno, pedesetak ljudi — ne više — vrljalo je tamo amo po kaldrmi. (Tada još nije bilo makadama po bulevarima.) Ljudi u bluzama i posmatrači koji pridolažahu, osmehivahu se jedni na druge. Jedan, potpasan belom vojničkom ešarpom, pružao je otčepljenu flašu i do polovine nasutu čašu, kao pozivajući ih da mu priđu i popiju; drugi, odmah do njega, sa dvocevkom puškom o ramenu, otegnuto je vikao: „Živele nacionalne radionice! Živela republika, demokratska i socijalna!”

Do njega je stojala jedna visoka, crnokosa ženska u prugastoj haljini, takođe potpasana ešarpom, sa zataknutim pištoljem. Samo ona se nije smejala i, kano utonula u misli, uprla beše pravo preda se svoje velike, zagasite oči.

Ja pređoh preko ulice na levo, pa zajedno sa petoricom, šestoricom takvih istih danguba-šetača kao i ja što sam bio, sklonih se uza sam zid kuće od koje poče da se lomi prava linija bulevara i u kojoj je radila — pa i danas radi — fabrika žuvensnih rukavica. Prozorske šalone na toj kući behu zatvorene. Ja još uvek nisam mogao da verujem, kraj svih očekivanja i slutnji minulih dana, da će stvar da dobije ozbiljan obrt.

Među tim, sve su se glasnije i bliže čuli bubnjevi. Već od ranog jutra, po svim ulicama razlegalo se ono naročito trokratno bubnjanje — le rappel, — ono bubnjanje kojim se nacionalna garda sazivala. I gle, polako se talasajući i otežući, kao duga crna glista, ukaza se, s leve strane bulevara, na kakvih dvesta koraka od barikade, kolona

građanske vojske. Kao tanki, blistavi šiljci blistahu se iznad nje bajoneti; nekoliko oficira jahali su na čelu nje. Kolona stiže do protivne strane bulevara, pa, zauzevši ga svega, okrenu se frontom prema barikadi i stade, neprestano rastući odzadi i sve više i više se zgušnjavajući.

Kraj sveg pridolaska tako znatne količine ljudi, oko nas se primetno oseti iznenadna tišina. Glasovi se sniziše, ređe i kraće se razlegao smeh; kao da neka koprena umota i zakloni sve zvuke. Između linije nacionalne garde i barikade iznenada se pokaza prazan prostor po kom se, ovlašno se vijoreći, kotrljahu dva tri omanja vihora prašine — i, obzirući se oko sebe, kaskalo je na tananim nožicama crnopego psetance.

Najednom, neznano otkud, spreda ili odzadi, odozgo ili odozdo, oštro zatrešta kratak, opor zvuk; on je više ličio na lupu teretno pale gvozdene ploče, nego na pucanj, i odmah za tim zvukom nasta strašna, beživotna tišina. Sve kao da obamre u nekom očekivanju, — kao da se i sam vazduh na otpor spremio... Kad najednom, tik iznad moje glave, nešto neizdržljivo-silno zatrešta i zareva — baš kao u trenutku rascepljeno ogromno platno... To su ustanici ispalili bili plotun kroz šalone prozora gornjeg sprata od njih zaposednute Žuvenove fabrike.

Moji susedi-šetači i ja odmah poletosmo duž bulevarskih domova (sećam se, još sam mogao da primetim na praznom prostoru ispred mene čoveka — „četvoronoške”; palu kapu sa crvenom kokardom, i crnopego psetance kako se unezvereno vrti u prašini) pa, dotrčavši do jedne omanje uličice, odmah upadosmo u nju. Nama se pridruži jedno dvadesetak drugih posmatrača, između kojih je jednom momčetu od kakvih dvadeset godina prostreljana stopala bila sva u krvi.

Pređosmo u drugu ulicu — ako se ne varam — u Rue de l’Echiquier. Na jednom njenom kraju videla se osniža barikada — i dečko od jedno dvanaest godina skakutaše po njenom grebenu, ludeći se i razmahujući turskom sabljom. Jedan gojazan nacionalni gardist, bled kao krpa, protrča ispred nas, spotičući se i ječeći na svakom koraku... iz rukava njegovog mundira kapala je na zemlju rujna krv.

Tragedija otpoče — i u njenu ozbiljnost sad se već nije moglo sumnjati, premda teško da je ma ko čak i u tom trenutku mogao slutiti do kakvih će ona razmera stići.

Ja nisam imao da se borim i bijem ni na ovoj ni na onoj strani; vratih se, dok sam čitav, kući.

*

Ceo taj dan prođe u neiskazanoj uznemirenosti. Beše zapara i omorina... Ja se nisam odmicao od Italijanskog bulevara, preplavljenog svakojakim svetom. — Širili su se najneverovatniji glasovi, neprestano smenjivani drugima, još fantastičnijima. Pred noć se jedno pokaza kao nesumnjivo: skoro cela polovina Pariza obrela se u vlasti pobunjenika. Barikade su kao iz zemlje na sve strane nicale — naročito s one strane Sene; vojske su zauzimale strategijske tačke; spremala se borba ne na život, no na smrt.

Idućeg dana, već od ranog jutra, izgled bulevara — i uopšte izgled Pariza, još nezauzetog od ustanika, — izmenio se bio, kao na zamah volšebne palice. Izađe naredba komandanta pariske vojske, Kavenjaka, koji je zabranjivao svake vrste kretanje, svaki saobraćaj na ulicama. — Nacionalne gardiste, pariski i oni iz unutrašnjosti, postrojeni po trotoarima, stražarili su i čuvali kuće po kojima su bili razmešteni. Regularne čete, pokretna nacionalna garda (garde mobile) bile su se. Stranci, žene, deca, bolesnici sedeli su po kućama, u kojima su se svi prozori morali držati otvoreni, da bi se tako sprečile zasede.

Ulice očas opusteše i izumreše. Tek u neke protutnji kakav poštanski omnibus ili lekarski fijaker, neprestano zadržavan od stražara, kojima on ima propusnicu da pokaže. Ili se sa potmulom tutnjavom proveze baterija upućena na mesto borbe, prođe odred vojnika, proleti na konju kakav ađutant ili dežurni. Nastaše strašni, mučni časovi; ko ih nije preživeo, taj ne može sastaviti sebi tačnog pojma o njima. — Francuzima je, naravno, bilo strašno i teško: oni su mogli misliti da se njihova otadžbina, da se sve društvo u paranparčad raspada. Ali duševni teret jednog stranca, osuđenog na prinudan nerad, bio je, ako ne strašniji, ali jamačno mučniji od njihovog očajanja i srdžbe.

Strašna pripeka i omara; izaći se iz kuće ne može; kroz otvorene prozore neprestano nas zapahnjuje vrela struja; na neko zanimanje, čitanje, pisanje — nemogućno je i pomisliti... Pet puta, deset puta u minutu razležu se puščani metci; neki put doleće puščani prasak, nejasna tutnjava bitke...

Na ulicama ni žive duše; vrele kocke kamene kaldrme žute se, uzavreo vazduh struji pod sunčanim zracima; trotoarom promiču unezverena lica, nepomična obličja nacionalnih gardista — i nijednog običnog životnog glasa ni java! Na sve strane prostrano i pusto — a ipak se osećaš pritešnjen, kao u grobu ili tamnici.

Posle dvanaest časova novi prizori: javljaju se nosila sa ranjenicima, s poginulima... Eno pronose čoveka sa sedom kosom, sa licem belim kao ono uzglavlje na kome on leži: — to je smrtno ranjeni narodni poslanik Šarbonel... Glave se bez reči obnažuju pred njim — ali on ne vidi te znake tužnoga priznanja i poštovanja: njegove su oči sklopljene! Eno ide gomila zarobljenika; njih sprovode nacionalne gardiste, sve mlada momčad, skoro deca. U njih se u prvo vreme nisu mnogo uzdali; no oni su se borili kao lavovi... Neki od njih nose na bajonetima okrvavljene kape svojih ubijenih drugova — ili cveće, koje im žene kroz prozore dobacuju.

„Vive la republique!” — kliču sa obe strane bulevara nacionalni gardisti, nekako neprirodno i setno otežući poslednji slog: — „Vive la mobi-iile!” Zarobljenici idu, ne dižući pogleda i pripijajući se jedan uz drugog, kao ovce: neuredna gomila, mračna lica, mnogi u ritama, bez kapa. Nekima su ruke svezane. A kanonada ne prestaje. Teška, jednolika tutnjava čisto stoji, ne miče se u visini. Ona se obesila nad Parizom zajedno sa omorinom i zadahom od pripeke... Pred veče, iz moje sobe, na četvrtom spratu, čuje se nešto novo, toj tutnjavi pridružuju se drugi oštri, mnogo bliži, kraći i čisto lepezasti plotuni... Kažu da to po kvartovima pobunjenike streljaju...

I u tom prolaze časovi za časovima, časovi za časovima... Nemogućno je zaspati, čak ni noću. Pokušaš da izađeš na bulevar, da prođeš makar do prve ulice, da nešto čuješ, ili onako — da se osvežiš... Odmah te zadržavaju, ispituju: ko si, odakle, gde stanuješ, zašto nisi u mundiru? I kad čuju da si stranac, s podozrenjem se zagledaju u tebe, zapovedno te vraćaju kući.

A jednom jedan nacionalni gardista iz unutrašnjosti (ti su bili najžešći) — taj me htede čak da uapsi — stoga što je na meni bio jutarnji sobnji kaput.

„Vi ste to obukli zato da se što lakše sporazumete (pactiser) s buntovnicima!” — prodra se on, kao pomahnitao. — Ko će vas znati: vi ste možda ruski agent — vi u džepu imate zlato, određeno na to da dajete hranu našim međusobicama (pour fromenter nos troubles)!”

Ja mu predložih da mi pregleda džepove... no to ga još većma raspali. Rusko zlato, ruski agenti, skupa sa mnogim drugim izmišljotinama i besmislicama, priviđali su se u te dane svim tim prekomerno uzbuđenim, zbunjenim, izgubljenim glavama...

Ponavljam: strašno je mučno bilo to vreme!

*

U takvom, može se reći, mučenju prođoše tri dana; osvanu četvrti (26 juni). Vesti sa bojišta dolazile su do nas dosta brzo, saopštavane od jednog lica drugom duž trotoara. Tako, na primer, mi smo već znali da je Panteon zauzet, da je cela leva obala Sene u rukama vojske, da su generala Brea ustanici puškarali, da je arhiepiskop Afr smrtno ranjen, da se drži samo još predgrađe Sv. Antonija.

Sećam se, čitali smo proklamaciju Kavenjaka, koji je još poslednji put apelovao na osećanje patriotizma, koje se ne gubi čak ni u najvećma ozlojeđenim srcima... Jedan dežurni, konjički oficir, iznenada prolete duž bulevara, pa, načinivši prstima desne ruke kružić u veličini jabuke, doviknu: „Eto kakvim nas metcima oni gađaju!..

U istoj kući gde sam ja stanovao i na tom istom stepeništu, stanovao je i poznati nemački pesnik Herveg, s kojim sam bio poznat. Ja sam često svraćao kod njega, da se koliko toliko razonodim... da se udaljim od samoga sebe, od bolnog tereta nerada i samoće.

Elem, sedim ja kod njega 26 juna izjutra, — on tek što beše doručkovao... Najednom ulazi momak sa preplašenim licem.

— No, šta je?

— Za vas, msje Herveg, nekakva bluza pita.

— Bluza? Kakva bluza?

— Čovek u bluzi, radnik, starac, traži građanina (le citoyen) Hervega. Je l' po volji da ga primite?

Ja i Herveg se pogledasmo.

— Primite ga, — reče on najzad.

Momak se udalji, ponavljajući kao za sebe: „čovek u bluzi!!” On se užasavao; a nije davno bilo, uskoro posle februarskih dana, kad se bluza smatrala kao najmodernije, najpristojnije i najmanje opasno odelo. To ne beše davno, kad sam ja na jednoj besplatnoj pretstavi u Théâtre Français, namenjenoj narodu, video, svojim očima video množinu najodabranijih gizdavaca t. zv. bomonda, koji su bili obukli bele i plave bluze, ispod kojih su malko čudnovato provirivali njihovi štirkani kragnovi i žabo-i. Ali druga vremena — druge naravi; u danima junske bitke bluza u Parizu postade znakom prokletstva, Kajinovim žigom, izazivala je osećanje užasa i srdžbe.

Momak se vrati — i sa nemom drhtavicom propusti ispred sebe čoveka koji je išao iza njega, — zbilja obučenog u bluzu, pohabanu, prljavu bluzu. Pantalone tog čoveka, njegove cipele bile su takođe kaljave i nisu se videle iz zakrpa, vrat mu je obmotavala crvena krpa — a glavu mu je pokrivao naviljak... naviljak crno-sede, čupave, preko obrva pale kose, Ispod tog povesma kose video se dug kukast nos, izvirivale su male, staračkí zapaljene i posuknule oči. Upali obrazi, bore po svem licu, duboke kao ožiljci, široka nakrivljena usta, nebrijano lice, pocrvenele prljave ruke, i ona naročita grba na leđima, koja svedoči o teretu neprestanog rada iznad čovečanske snage... Nije bilo sumnje: pred nama je stojao jedan između onih neizbrojnih trudbenika, argata, gladnih i neprosvećenih, kojih su prepuni slojevi civilizovanih društava.

— Ko je tu građanin Herveg? — zapita on promuklim glasom.

— Ja sam Herveg, — odgovori nemački pesnik, prilično zbunjen.

— Vi očekujete vašeg sina s njegovom dadiljom — iz Berlina?

— Da, tako je... A otkud vi to znate? On je trebao pre četiri dana da dođe... pa sam mislio...

— Vaš mali je doputovao sinoć; ali pošto je železnička stanica u Sen-Deni u rukama naših — (kod te reči kelner umalo što ne skoči od straha) pa je bilo nemogućno da dečka ovamo dostavimo, to su ga odveli kod jedne naše žene — evo, ovde je njegova adresa napisana — a naši mi rekoše da dođem do vas — da se ne brinete. I

dadilja je s detetom; stan je dobar — hraniće ih tamo oboje. Kad se sve svrši — vi malog možete uzeti — eto, po toj ceduljici. Zbogom ostajte, građanine.

Starac već pođe ka vratima.

— Čekajte, čekajte! — doviknu mu Hsrveg. — Kud se žurite?

Starac stade — ali nam se ne okrenu licem.

— Pa zar ste, — nastavi Herveg, — zar ste vi samo zato došli da me umirite, nepoznatog vam čoveka, zbog mog sina?

Starac diže svoju sagnutu glavu. — Da, naši su me poslali.

— Samo zbog toga?

— Da,

Herveg pljesnu rukama. — Ali za Boga... ja... ja, prosto, ne znam šta da kažem. Ja se čudim i divim kako ste uopšte mogli i doći dovde! Vas su, sigurno, na svakom raskršću zaustavljali.

— Da.

— Pitali vas kud idete, čega radi?

— Da. Neprestano su mi u ruke zagledali: ima l’ na njima traga od baruta. Ispade od nekud jedan oficir... taj mi je pretio da će me streljati.

Herveg se zaprepasti; hotelski momak takođe izbeči oči. „C’est trop fort!” — i nesvesnu šaputahu njegove pobledele usne.

— Zbogom ostajte, građanine, — razgovetno izgovori starac, kao odlučivši da ide. Herveg skoči pa ga zadrža.

— Ama stanite... pričekajte malo... dozvolite mi da vam se bar zahvalim...

On poče brzo da traži po džepovima.

Starac ga otkloni svojom širokom, nesavitljivom rukom: — Nemojte se uznemiravati, građanine: pare vam ja neću primiti.

— A vi mi bar dozvolite da vam dam doneti... makar doručak... ili čašu vina... šta bilo...

— Od toga se ne odričem, — prozbori starac posle kraćeg ćutanja. — Jer ja drugi dan već ništa okusio nisam.

Herveg odmah posla momka po doručak, a dotle zamoli svoga gosta da sedne. Ovaj se teretno spusti na stolicu, stavi oba dlana na kolena, pa se zagleda preda se...

Herveg poče da se raspituje... No starac odgovaraše nerado, nekim mrgodnim tonom: videlo se da je premoren. Inače on

nikakvog ni uzbuđenja nije osećao, niti straha, — nego je na sve na svetu odmahnuo bio rukom. A posle i razgovor sa buržujem nije se slagao sa njegovim pogledima na svet. No pri doručku on se malko razvedri. Isprva je željno, očigledno izgladneo, jeo i pio, a posle malo po malo pristade i u razgovor.

— Mi smo u februaru, — tako razmišljaše on, — obećali bili privremenoj vladi da ćemo čekati tri meseca; no oni eto prođoše, ta tri meseca, a beda i nevolja ostaše kako su i bili; još i gore. Privremena vlada nas je obmanula: obećala mnogo, a ništa nije sverovala. Ništa pod Bogom za nas radnike nije učinjeno. Pare što nam se zatekle pojeli smo, rada nema nikakvog, poslovi zastali. Eto šta je republika! I stoga se eto odlučismo — jer i onako smo na propast osuđeni bili.

— Ali dozvolite, — primeti mu Herveg: — kakvoj ste se vi mogli koristi nadati od takvog nesmišljenog ustanka?

— Pa rekoh vam: i tako smo videli da ćemo propasti. — On brižljivo obrisa usne, savi salfet, zahvali se i ustade.

— Zar idete?

— Pa da šta ću? Moram se vratiti našima.

— Ali će vas sad na povratku sigurno zadržati, pa, šta znate, mogu i da vas streljaju!

— Može biti. Pa šta onda? Dok sam živ, moram sam hleb za porodicu da nabavljam, a kako i otkud da ga dobavljam?! — A ako me ubiju, našu siročad naši ljudi ne ostavljaju bez pomoći i opskrbe. Zbogom ostajte, građanine!

— Pa recite mi makar vaše ime! Voleo bih da znam kako se zove onaj što je tako mnogo za mene učinio.

— Moje ime vam nikako nije potrebno da znate. A pravo da vam kažem, to što sam ja učinio, učinio sam ne za vas; nego naši su mi naredili. Zbogom ostajte!

*

I tako naš starac ode, isprаćen gostioničkim momkom.

Tora dana ustanak bi konačno ugušen. Čim je putovanje postalo slobodno, Herveg po ostavljenoj mu adresi iznađe onu ženu što mu je sinčića bila primila na čuvanje. Njen muž i sin bili su zarobljeni; drugi jedan sin joj beše poginuo na barikadi; sestrića joj streljaše.

I ona odbi ponuđeni joj novac; ali, ukazujući na dve devojčice što su trčale po sobi, kćeri ubijenog joj sina, prozbori: — Ako kad bilo budem morala moliti za ove male, nek ih se ovaj vaš mali spomene.

Dalja sudbina starca, što je dolazio kod Hervera, ostala nam je nepoznata. Ali nemogućno je bilo ne diviti se njegovom postupku, onoj skoro veličanstvenoj jednostavnosti s kojom ga je on izvršio. Njemu očevidno ni na pamet nije padalo da je on to nešto vanobično učinio, da je on tu sebe žrtvovao. Ali je tako isto nemogućno ne diviti se i onim ljudima koji su ga poslali, koji su u samoj vatri i žestini očajne borbe mogli još da sebi pretstave i da pomišljaju na duševnu muku i brigu nepoznatog im „buržuja”, pa se pobrinuli da ga umire. Slični im ljudi su, doduše, dvadeset dve godine docnije, palili Pariz i streljali taoce, ali ko makar malo poznaje srce čovečije — neće se zbuniti tim protivurečnostima.

1868.

POD GILJOTINOM

Januara meseca 1870 godine, nalazeći se u Parizu za trpezom jednog dobrog prijatelja, dobih od M. Dikana, poznatog pisca i stručnjaka na polju statistike Pariza, sasvim neočekivano poziv da prisustvujem pri giljotiniranju zvera zločinca Tropmana — pa čak i ne samo pri samom izvršenju kazni, nego mi je ponuđeno da me još i uključe u broj onih nekolikih privilegovanih lica kojima se odobrava pristup i u samu tamnicu.

I danas još nije zaboravljeno strahovito zločinstvo što ga je izvršio Tropman; ali u to vreme se Pariz toliko isto — ako ne još više — zanimao njime, njegovim pretstojećim giljotiniranjem, koliko i nedavnim imenovanjem lažno-parlamentarnog Olivijea, ili ubistvom Viktora Nuara, koji je poginuo od ruke docnije na sveopšte zaprepašćenje opravdanog princa Pjera Bonaparte.

U svim prozorima fotografskih radnji, papirnica, mogle su se gledati čitave zbirke fotografskih snimaka, koji su prikazivali tog mladog krvoloka sa velikim čelom, tamnim očima i podbulim usnama — „znamenitog” Pantenskog ubicu — (de l’illustre assassin de Pantin) — i već nekoliko večeri hiljade ljudi u bluzama skupljahu se u okolini Roketeke tamnice u očekivanju: hoće l’ se već jednom podići giljotina? — pa bi se tek oko ponoći razilazili.

Iznenađen pozivom M. Dikana, ja, mnogo ne razmišljajući, pristadoh, a kad sam tako već dao reč da ću doći na mesto označenog mi sastanka — kod statue princa Evgenija, na bulevaru istog imena, noću u 11 časova — ja već ne htedoh reč nazad uzimati. Lažan stid mi ne dade da to učinim... Jer kakav bih izgledao ja u njihovim očima, kad bi videli da sam kukavica? I kao kaznu samom sebi — a i za pouku drugima da najpre razmisle kad šta obećaju — hoću evo sad da ispričam sve što sam video i doživeo, nameran sam da ponovim u sećanju sve teške utiske te noći. Time možda neće biti zadovoljena samo pusta radoznalost čitaočeva: možda će čitalac izvući i neku korist iz mog pričanja.

Kod statue princa Evgenija već nas je čekala omanja gomilica ljudi. Među njima se nalazio i g-n Klod, poznati upravnik javne bezbednosti — (chef de la police de sûreté) kome me sad Dikan pretstavi. Ostali su bili, isto kao i ja, privilegovani posetioci, žurnalisti,

novinari, itd. Dikan mi reče da ćemo mi, verovatno, imati da onu noć bez sna provedemo u stanu komandanta, upravnika kaznenog zavoda.

Smrtna kazna nad osuđenicima se zimi vrši u sedam časova izjutra; ali treba biti na licu mesta pre ponoći — inače bi teško bilo kroz svetinu se progurati.

Od statue princa Evgenija do Roketske tamnice nema više od pola kilometra; no ja, zasad, ne primetih ništa vanobično. Naroda je po bulevarima bilo malo više no obično. Samo se možda jedno moglo primetiti: skoro svi ljudi su išli — a neki, naročito ženske, čak su i trčali — u jednom istom pravcu. Uz to, sve kafane i mehanice plamtile su svetiljkama, što takođe retko biva u udaljenim kvartovima Pariza, a naročito još u tako pozni čas.

Noć je bila ne maglovita, nego tamna, vlažna, bez kiše, hladna, bez mraza — prava januarska, francuska noć. G-n Klod objavi da je vreme da se polazi, te tako pođosmo. On je čuvao u svom držanju svu spokojnu odrešitost poslovnog čoveka, kod koga ovakvi događaji već ne izazivahu nikakva osećanja, osim jedne želje — da se što otkrpi od ovake žalosne dužnosti.

G-n Klod je čovek od svojih pedeset godina, srednjeg rasta, temeljan, plećat, sa okruglom, do kože ošišanom glavom, sa sićušnim, skoro minijaturnim crtama na licu. Samo čelo i podbradak i potiljak upadljivo su mu široki. Nepomerna energija oseća se u njegovom suvom i ravnomernom glasu, u njegovim bledim, zelenim očicama, u kratkim, jakim prstima, u muskuloznim nogama, u svim njegovim laganim, ali odlučnim pokretima.

On je, kažu, majstor svog dela, „laf” — i uliva velik strah svim lupežima i ubicama. Politički prestupnici ne spadaju u njegovu struku. Njegov drugar, g. Žasper, koga Dikan takođe mnogo hvali, ima izgled blagog, skoro sentimentalnog čoveka i finije manire. Izuzev ta dva gospodina i, možda, samog Dikana, svima je nama — il’ se meni to samo tako učinilo? — bilo unekoliko nezgodno i skoro stidno, ma da smo mi živo, baš kao da ćemo u lov, stupali jedan za drugim.

Što smo se više približavali apsani, sve je više sveta bivalo oko nas, mada prave navale još nije bilo. Ni uzvici se nisu razlegali, ni odveć glasni razgovori; videlo se da „pretstava” još nije počela.

Samo se ulična dečurlija već vitlala na sve strane. Turivši ruke u džepove od pantalona i natukavši štit od kape na nos, bazali su oni onim naročitim hodom „u raskorak” koji se valjda samo u Parizu može videti i koji se očas izmeni u najbržu jurnjavu i majmunske skokove.

— Evo ga... evo ga... to je on! — izgovori nekoliko glasova oko nas.

— Znate l’ šta? — reče mi najednom Dikan: — oni misle da ste vi ovdašnji dželat.

„Lep početak!” — pomislih ja. — Pariski dželat, monsieur de Paris — s kojim sam se ja te iste noći upoznao — isto je tako sed i iste visine kao i ja.

No evo, ukaza se dug, ne odveć širok prostor, opkoljen sa obe strane kasarnama sličnim zdanjima prljavog izgleda, glotne arhitekture: — to je Roketska terasa. S leve strane apsana u kojoj se drže mlađi zločinci (prison des jeunes détenus), desno — depo na smrt osuđenih (maison de dépôt pour les condamnés) ili Roketska tamnica.

Tu terasu su popreko presecali u četiri reda stavljeni vojnici; takva ista četiri reda stojala su dalje — na jedno dvesta koraka od prvih. Njih obično tu nema; ali ovoga puta je vlada, sa obzirom na „reputaciju” Tropmana i na stanje umova, uzbuđenih ubistvom Nuara, smatrala za potrebno da se ne ograniči samo na policiju, nego da pribegne i vanrednim merama.

Glavna kapija Roketske tamnice bila je tačno prema sredini praznog prostora, zauzetog vojnicima. Nekoliko policijskih narednika polako su hodali pred kapijom; jedan mlad, prilično gojazan oficir, u neobično bogato izvezenom kačketu, grubo nalete na našu grupu, što me odmah potseti na negdašnje prilike u mojoj otadžbini. Ali kad u nama upoznade „svoje ljude”, on se umiri...

Sa velikom opreznošću, kroz jedva malo otškrinuta vrata, pustiše nas u jednu omanju stražarnicu pored kapije — pa nas, posle prethodnog pregleda i ispita, odvedoše preko dva unutrašnja dvorišta — jedno veće, drugo manje, u stan komandantov.

Taj komandant, krupan i snažan čovek, visok, sa sedim brcima i espanjolkom, sa tipičnim licem francuskog pešadijskog oficira, orlovskim nosom, nepomičnim, grabljivim očima i majušnom

lubanjom — dočeka nas ljubazno i dobrodušno. Ali čak i mimo njegovu volju, po svakom njegovom gestu, po svakoj njegovoj reči, moralo se odmah primetiti da je to čovek pouzdan, slepo odani sluga koji se nikad ni časa neće pokolebati da izvrši ma kakvu zapovest svoga gospodara.

Uostalom, on je već dokazao na delu svoju usrdnost: u noći prevrata 2-og decembra, on je sa svojim bataljonom zauzeo štampariju lista „Monitera”.

Kao pravi džentlmen, on nam stavi na raspoloženje ceo svoj stan. Isti se nalazio na drugom spratu glavnog krila, i sastojao se iz četiri, pristojno nameštene sobe; u dvema između njih gorela je vatra u kaminu. Omanje psetance, sa ušinutom šapom i setnim izrazom lica, baš kao da je osećalo da je ono na robiji, šantucalo je, mašući repom, s jednog ćilima na drugi.

Nas je, tu mislim posetioca, bilo osmoro; lica nekih bila su mi poznata po fotografijama — (Sardu, Alber Volf). No ja nisam želeo ni s kim da se u razgovor upuštam. Svi se razmestismo po stolicama u sali. (Dikan beše otišao sa g. Klodom).

Samo se po sebi razume da je Tropman postao predmet razgovora i kao jedini centar svih pomisli. Komandant nam reče da je osuđenik od devet časova večera zaspao i spava snažnim snom; da on kanda predoseća sudbu svoje molbe o pomilovanju; da je molio njega, komandanta, da mu kaže istinu; da on neprestano onako isto uporno tvrdi da je imao „saradnika”, ali da im ime neće da kaže; i reče nam da će zločinac, verovatno, klonuti duhom u poslednjem času, ali da inače jede sa apetitom, a knjige ne čita, itd. itd.

Od svoje strane, neki između nas su iskazivali svoje mišljenje o tom da li se može pokloniti vera rečima zločinca koji se pokazao kao okoreo lažljivac; ponavljali su pojedinosti svirepog ubistva, pitali jedan drugog kakvog će mišljenja biti frenolozi o Tropmanovoj lubanji, pokretali i ovde pitanje o opravdanosti smrtne kazne uopšte... Ali sve to tako tromo, tako tupo, takvim opštim frazama da su i sami govornici gubili volju da taj razgovor produžuju. O nečem drugom govoriti bilo je nekako nezgodno... nemogućno, — nemogućno već iz samog respekta prema smrti — prema čoveku koji joj je bio namenjen.

Svima nama ovlada mučno i trajno nespokojstvo. Da kaže čovek da nam je bilo dugo vreme — ne, takvo što nije osećao niko, ali ovo setno i teretno osećanje bilo je sto puta gore od dugog vremena! Izgledaše nam da ovoj noći nikad kraja biti neće!

Što se mene tiče, ja sam osećao samo jedno: a naime to da nisam trebao da se nalazim ovde gde sam se nalazio, i da me tu nikakvi psihološki ni filozofski obziri ne izvinjavaju...

G-n Klod se vrati i ispriča nam da mu je poznati Žid umakao iz ruku, ali da on ne gubi nadu da će ga uhvatiti samo ako je još u životu. No tu se najednom razlegnu teška tutnjava točkova, i posle nekoliko minuta čusmo da je to — stigla giljotina. Mi svi potrčasmo napolje, na ulicu — baš kao da se nečem obradovasmo!

Pred samom kapijom stojahu masivna pokrivena kola, zapregnuta sa tri konja jedan za drugim; druga, dvokolna fura, omanja i sniska, koja je imala izgled duguljastog sanduka, zapregnuta jednim konjem, sklonila se bila malko u stranu. (Ta fura je bila određena, kao što smo posle doznali, da primi lešinu odmah posle giljotiniranja i da je odnese na groblje).

Nekoliko radnika u kratkim bluzama videlo se oko fura, a jedan visok čovek u okruglom šeširu, sa belom mašnom, u lakom paletou, prebačenom preko ramena, davao im je poluglasne naredbe... To beše dželat. Sve vlasti — komandant, g-n Klod, starešina kvarta, itd., već se behu skupili oko njega i pozdravljahu se s njim. „Ah! monsieur Indric! bonsoir, monsieur Indric!” čuli su se usklici. (Pravo njegovo ime je Hajdenrajh — Heidenreich; on je Alzašanin).

I naša mu grupa priđe; on očas postade naš centar. U obraćanju s njime, iskazivala se neka unekoliko napregnuta familijarnost: „Mi se, bajagi, vas ne gadimo, jer vi ste, brate, danas ipak važna osoba!”

Neki se između nas, verovatno zbog „šika”, čak i rukovaše s njim. — (Ruke su njegove lepe, vanredno bele). Ja se tu setih Puškinovih stihova:

Dželat…
Rukama belim igrajući se...

Sam monsieur Indric držao se vrlo jednostavno, ne bez osećanja patrijarhalnog dostojanstva. On kao da osećaše da je ove noći on u

našim očima drugo lice posle Tropmana, i kao neki njegov prvi ministar.

Radnici rasklopiše furu pa staše da vade iz nje sastavne delove giljotine koju će oni odmah tu da podignu — na dvadeset pet koraka od kapije:[39] Dva fenjera staše da se kreću tamo amo nisko iznad zemlje, osvetljujući jarkim, omanjim krugovima tesani kamen kaldrme.

Ja pogledah na sat... tek pola jedan! Vazduh još jače potamne i rashladi se. Sveta se već beše mnogo nakupilo, — i iza redova vojnika, koji su ivičili prazan prostor pred apsanom, poče da se diže dug i nejasan ljudski žagor.

Ja priđoh vojnicima: oni stojahu nepomično, malko zbijeni jedan uz drugog, čime poremetiše prvobitnu pravilnost redova. Lica im ne izražavahu ništa, osim dosade, dosade hladne i strpljivopokorne. Pa i ona lica što su se videla iza šlemova i uniformi vojnika, iza trorogih šešira i kaputa policijskih narednika, — lica ljudi u bluzama, radnika, — izražavahu skoro to isto, samo sa dodatkom nekakvog neodređenog osmeha.

Napred iza gomile koja se glomazno kretala i napred gurala, doletahu usklici: Ohé Tropmann! ohé Lambert! Fallait pas qu'y aille! — uzvici, pišteći zvižduci. Glasno su se čuli spor i svađa zbog mesta, kao zmijče zaleteo bi se iznad svetine odlomak nepristojne pesme — najednom bi izbio oštar smeh, koji bi odmah drugi prihvatili pa bi se gubio u gromovitom cerekanju.

„Prava stvar" se još nije počinjala; nisu se mogli čuti ni od sviju očekivani antidinastični uzvici, ni toliko poznato, preteće razleganje Marseljeze. — Ja se vratih u blizinu giljotine, koja je polako rasla. Nekakav gospodin, kudrav i preplanula lica, u mekom sivom šeširu, po svoj prilici advokat, stojao je do nje i besedio — oratorstvovao — jako i jednoliko klateći desnom rukom sa odvojenim kažiprstom odozgo na niže i čak klecajući kolenima od naprezanja. On uze da dokazuje nekoj dvojici trojici u do grla zakopčanim kaputima, da Tropman nije bio zlikovac-ubica — nego manijak. „Un maniaque! je vais vous le prouver! suivez mon raisonnement!" — ponavljao je on. „Son mobile n'était pas l'assassinat, mais un orgueil que je nommerais volontiers démesuré! Suivez mon raisonnement!"[40]

Gospoda u zimskom kaputu „pratila su njegovo razlaganje”, no, sudeći po njihovim fizionomijama, teško da ih je on ubeđivao; a jedan radnik koji je sedeo na giljotininom zaravanku čak ga je sa očiglednim prezirom posmatrao. Ja se vratih u stan komandantov.

Nekoliko naših „drugova” već se bilo tamo opet sakupilo. Ljubazni komandant ih je častio grejanim vinom. Počeo je opet razgovor o tome da li Tropman i dalje spava i šta on mora sad da oseća i da li dopire do njega ova vreva svetine i pored toga što je njegova ćelijica dosta udaljena od ulice, i t. d. Komandant nam pokaza čitavu hrpu pisama, adresovanih na njegovo, Tropmanovo, ime. On ih, po komandantovom tvrđenju, nije hteo da čita. Veliki deo tih pisama bio je prosta šala, mistifikacija; ali bilo ih je i ozbiljnih, u kojima su ga preklinjali da se pokaje i da sve prizna. Jedan metodistički pastor mu je poslao čitavu bogoslovsku raspravu na dvadeset pisanih strana. Bilo je i pisamaca od žena: u nekima od njih se nalazilo čak i cveće — bele rade, imortele.

Komandant nam reče da je Tropman već pokušao da izmoli od tamničkog apotekara otrov i da mu je zbog toga napisao pismo, koje je ovaj, naravno, odmah predao na nadležno mesto. Meni se činilo da naš uvaženi domaćin nije mogao sebi baš najbolje da objasni iz kakvog razloga smo se mi u tolikoj meri interesovali za takvu — po njegovom shvatanju — zlu i odvratnu životinju kao što je bio Tropman, — i teško te nije tu našu radoznalost pripisivao praznoglavosti svetskih, civilnih ljudi. Porazgovaravši tako neko vreme, mi se počesmo razilaziti po celom stanu — gde ko zna. U toku cele te noći skitali smo se, što kažu Francuzi, kao grešne duše, „comme des âmes en peine”; ulazili smo u sobe, sedali jedan po jedan na stolice u salonu, pogledali na časovnik, zevali, opet se spuštali niza stepenice u dvorište, na ulicu, vraćali se, i opet sedali...

Poneki bi pričali anegdote sa pikantnom sadržinom, saopštavali jedan drugom sitne lične vesti, površno diskutovali o politici, o pozorištu, o ubistvu Nuara. Neki su opet pokušavali da se šale i da izbacuju dosetke, no to im je sasvim slabo ispadalo za rukom — i izazivalo nekako neprijatan smeh, koji se odmah prekidao, i nekakvo neiskreno odobravanje.

Ja pronađoh u prvoj sobi neki minijaturan divančić, pa smestivši se nekako na njemu, pokušah da zaspim, ali, naravno, ne zaspah,

čak ni ne zadremah ni za jedan trenutak.

Galama gomile postajala je sve jača, sve gušća i neprekidnija. Oko tri časa izjutra, po rečima g. Kloda, — koji je ulazio, sedao na stolicu, tog istog trenutka počinjao da spava pa onda opet iščezavao, izazvan napolje od nekog svog potčinjenog činovnika, — sakupilo se bilo preko dvadeset pet hiljaca ljudi.

Mene je ta graja poražavala svojom sličnošću sa udaljenom hukom uzburkanog mora: takvo isto beskrajno Vagnerovsko crescendo, koje se ne povišava ravnomerno, nego sa mnogim otezanjem i talasanjem; oštre note ženskih i dečijih glasova nadmašale su kao sevanje munja sav taj ogromni žagor, u kome se videla gruba moć stihijske sile. Utiša se za trenutak, kao da se povuče u samu sebe, pa onda opet zabruji i počne da raste i da uzima maha, te već izgleda kao da će da eksplodira, kao da će sve da poruši — a onda se opet povlači i stišava, pa opet raste — i nigde joj kraja...

I šta samo izražava ta graja? mislio sam se ja... Nestrpljenje, radost, pakost?... Ne! ona nije izraz nijednog pojedinačnog čovečanskog osećanja... To je prosto žagor i graja stihije.

Oko tri časa izjutra ja izađoh, valjda po deseti put, na ulicu. Giljotina je bila gotova. Nejasno i ne toliko strašno koliko neobično, ocrtavala su se na tavnom nebu njena dva stuba, udaljena jedan od drugoga za tri četvrti aršina, i kosim sečivom koje ih je sastavljalo. Ja sam odnekud uobražavao da ti stubovi treba da su mnogo više jedan od drugog udaljeni; ta njihova blizina davala je svoj toj mašini nekakvu zlokobnu skladnost — skladnost dugog, radoznalo istegnutog, kao u labuda, vrata.

Osećanje odvratnosti izazivala je kod mene velika pletena kotarica, nalik na kufer, zagasito crvene boje. Znao sam da dželati u tu kotaricu bacaju vruć, još drhteći trup i otsečenu glavu...

Varoška konjička garda (garde municipale), koja kratko vreme pre toga dođe, razmesti se u vidu širokog polukruga ispred fasade apsane. Konji bi ovda onda hrzali, grizli žvale i odmahivali glavama. Kod svakoga od njih, između prednjih nogu, na kaldrmi, belile su se krupne kaplje pene. Konjanici su sumorno dremali pod svojim medveđim šubarama, navučenima do samih očiju.

Redovi vojnika, koji su presecali prazan prostor i zadržavali svetinu, otstupiše još dalje: pustog prostranstva pred apsanom beše sad već ne dvesta, no čitavih trista koraka.

Ja priđoh jednoj između tih linija, pa dugo posmatrah narod koji se iza nje tiskao: on je vikao zbilja stihijski, t. j. besmisleno. Kao da sad pred sobom gledam jednog u bluzi, momče od svojih dvadeset godina: on stojaše oborena pogleda i smešeći se, baš kao da bi razmišljao o nečem veselom i zanimljivom, pa najednom poče da zabacuje nazad glavu, da zija i viče, viče otegnuto, bez ikakvih reči, pa bi mu se lice opet saginjalo, i opet bi se smeškao.

Šta li se zbivalo u tom čoveku? Zašto, zašto li je on osuđivao sebe na mučno-besanu noć, na skoro osmočasovnu nepomičnost?

Moj sluh nikako nije mogao da uhvati neke odelite, razgovetne reči; samo bi se ovda-onda kroz neprestavnu, jednačitu tišmu i graju probijao oštar uzvik spekulanta-nosača koji je prodavao brošuru o Tropmanu, o njegovom životu, njegovom pogubljenju, pa čak i o „poslednjim mu rečima”... Ili bi opet negde počeli da se psuju, da ružno revu i urliču, ili žene da vrište... I Marseljezu sam tom prilikom čuo — ali nju je pevalo svega pet, šest ljudi, pa i to s prekidima. A Marseljeza dobija svoj pravi značaj tek kad je — hiljade pevaju.

— A bas (dole!) Pierre Bonaparte! — prodera se jedna snažna glasina... U... u... a... a... diže se oko njega graja i urnebes. Uzvici na jednom mestu najednom dobiše ritam polke: tik-tik-tik, ta-taktak! — na poznatu ariju: des lampions!

Težak zadah, neka uskisla para doletala je od te rulje: mnogo su vina popila bila sva ta tela; mnogo ih je i pijanih bilo. Nisu se uzalud mehanice crvenile kao crvene tačke na opštoj pozadini slike.

Od mutne noći postade mračna; nebo se sasvim natušti i pocrne. Na retkom drveću, koje se izdizalo kao nejasne utvore, mogle se videti neke omane mase: to se tamo ulični dečaci behu popeli, pa su zviždali i grajali kao ptice, sedeći u granju. Jedan između njih pade dole i kažu da se na smrt ugruvao, prelomivši sebi kičmu, ali je izazvao samo cerekanje, pa i to samo na časak.

Vraćajući se u naš stan i prolazeći pored giljotine, ja ugledah na njenom zaravanku dželata, opkoljenog gomilom radoznalaca. On je sad za njih izvodio „obrazac” ili „probu” — dovlačio je dasku za koju se pri pogubljenju osuđenik privezuje, i koja, kad pada, jednim

svojim krajem pada pravo na poluokrugao otvor između stubova; puštao je sekiru, koja je glomazno i glatko kao strela jurila dole, sa potmulom i zloslutnom škripom!...

Ja ne htedoh da gledam tu „probu”, to jest, ne popeh se na giljotinu: osećanje nekakvog mog, meni nepoznatog, pregrešenja, potajnog stida i srama, u meni ee neprestano pojačavalo... Možda baš tom osećanju moram da pripišem što mi se konji, koji behu upregnuti u fure i koji su mirno žvatali u zobnicama ovas pred kapijom apsane — što mi se ti konji sad učiniše jedini nevini stvorovi između svih nas...

Ja se opet zagnjurih u jedan ugao svog kanabeta, pa opet počeh da slušam žubor one morske plime...

Protivno onome što se obično misli i tvrdi, — poslednji trenutak očekivanja brže prohuji no prvi, a naročito brže no drugi ili treći... Tako se desilo i ovoga puta. Mi se svi mnogo začudismo kad nam rekoše da je šest časova već otkucalo, i da do trenutka pogubljenja preostaje još svega jedan čas.

U Tropmanovu ćeliju imali smo da uđemo ravno kroz pola časa: u pola sedam. Dremež i sanjivost nam najednom svima iščeze s lica. Ne znam šta su osećali drugi, no meni srce poče jako da se steže. Pojaviše se nova obličja: pop, nekakav omalen, sed čičica sa mršavim, zbrčkanim licem, promače u svom dugom, crnom mantorosu sa tračicom Počasne Legije, i u sniskom šeširu sa širokim obodom.

Komandant nam priredi nešto na formu doručka, une collation. U salonu, na jednom okruglom stolu, pojaviše se neke grdne šolje čokolade... Ja čak i ne priđoh toj časti, premda mi je ljubazni domaćin savetovao da se potkrepim, „jer jutarnji vazduh može da naškodi čoveku”. Ali jesti u ovakvom trenutku meni se učini odvratno. Kakva sad gozba i čašćenje, ako ko Boga zna! „Prava ja nemam!” ponavljao sam ja samom sebi valjda već stoti put te noći.

— A on neprestano spava? — zapitan jedan između nas, gutajući čokoladu (kad god bismo pominjali Tropmana, nikad ga ne bismo nazivali po imenu: drugog njega nije moglo biti).

— Spava, — odgovori komandant.

— Zar kraj sve ove strašne larme? (Larma se zbilja beše neobično pojačala i postala nekakvo promuklo rikanje. Taj strašni hor

već nije išao crescendo, nego je pobedonosno, veselo brujao).

— Pa njegova je ćelija čak tamo iza tri zida — odgovori komandant.

Klod, kome je komandant očevidno ostavljao glavnu ulogu, pogleda na sat pa reče: sedam i dvadeset; vreme je!

Mi tu jamačno svi u sebi uzdrhtasmo — ali, kao da ništa nije ni bilo, metnusmo šešire na glavu — pa se larmajući digosmo za našim vođom.

— Gde ćete vi danas ručati? — glasno zapita jedan novinar; ali to se pokaza već kao sasvim neprirodno.

Izađosmo u veliko apsansko dvorište; — i tu se u uglu s leve strane, pred poluzatvorenim vratima, izvrši nešto na formu prozivke; zatim nas uvedoše u jednu uzanu, visoku, sasvim praznu sobu sa jednim kožnim taburetom na sredini.

— Tu se vrši „toaleta osuđenoga” — la toilette du condamné — šapnu mi Dikan.

Nismo svi u tu sobu dospeli: sa komandantom, popom, g. Klodom i njegovim pomoćnikom — bilo nas je svega desetak ljudi. U toku dva ili tri minuta što smo ih u toj sobi proveli — (nekakva pismena formalnost imala je da se izvrši u taj mah) — pomisao da mi nikakvog prava nemamo da činimo ono što činimo; da, prisustvujući sa pretvornom važnošću pri ubijanju nama sličnog čovečanskog bića, mi izigravamo nekakvu nedozvoljeno gnusnu komediju, — ta pomisao mi poslednji put sevnu u glavi.

Čim se krenusmo dalje, isto onako uzastopce za g. Klodom, hodnikom, popločanim širokim cigljama i sa dva fenjera slabo osvetljenim hodnikom — ja već ništa nisam osećao, osim to da će evo sad... sad... ovog časa... ovog sekunda...

Brzo se uspesmo po dvema stepenicama na jedan drugi hodnik, pređosmo i njega, opet se spustismo po nekim uzanim, vijugavim stepenicama — pa se nađosmo pred nekim gvozdenim vratima...

Tu je...

Stražar pažljivo otključa vrata. Vrata se polako otvoriše — i mi svi lagano i ćuteći uđosmo u dosta prostranu sobu sa žutim zidovima, sa visokim prozorom sa rešetkom i izgužvanim krevetom na kome sad niko nije ležao... Jednačita svetlost velikog fenjera dosta jasno osvetljavaše sve predmete.

Ja sam stojao malko pozadi drugih i, sećam se, i nehotice sam žmirkao očima. Međutim, odmah ugledah, malko postrance preda mnom, jedno mlado crnokoso, crnooko lice, koje je sve nas, polako se okrećući s leva na desno, omeravalo nekakvim ogromnim okruglim pogledom.

To beše Tropman.

On se beše probudio pre našeg dolaska. Sad je stojao pred stolom na kom tek što beše napisao oproštajno (uostalom veoma neznačajno) pismo svojoj materi. G. Klod skide šešir pa mu priđe.

— Tropmane! — izgovori on svojim suvim, ne lasnim, ali bezapelacionim glasom. — Mi smo došli da vas izvestimo da vaša molba o pomilovanju nije uvažena, te da je čas iskupljenja nastao za vas.

Tropman obrati na njega svoje oči, ali onaj „ogromni” pogled sad beše iščezao iz njih; on gledaše spokojno, skoro sanjivo i ni reči ne progovori.

— Sinko! — potmulo uskliknu pop, pa mu priđe s druge strane: — Du courage!

Tropman pogleda na nj onako isto kao i na g. Kloda.

— Ja sam znao da on neće biti kukavica! — prozbori pouzdanim tonom g. Klod. — A sad, kad je izdržao taj prvi udar (le premier choc) — ja za njega stojim dobar. (Tako nastavnik, želeći da ohrabri učenika, unapred ga zove „junakom”).

— O, ja se ništa ne bojim! (Oh! je n’ai pas peur!) — progovori Tropman, opet se obraćajući g. Klodu: — Ništa se ja ne bojim.

Glas njegov — prijatan, mladićski bariton — bio je potpuno pribran. Pop dohvati iz džepa jednu omanju flašicu.

— Hoćete l’ da pijete malko vina, čedo moje?

— Hvala... nije mi potrebno, — odgovori mu Tropman, učtivo mu se poklonivši.

G-n Klod mu se opet obrati.

— Vi i dalje tvrdite da niste krivi za taj zločin zbog koga ste osuđeni?

— Ja nisam udarac, zadao! (Je n’ai pas frappé)!

— Ama... — htede da se umeša komandant.

— Ja im nisam udar zadao.

U poslednje vreme je Tropman, kao što je poznato, protivno svojim ranijim iskazima, uporno tvrdio da je on zbilja doveo na mesto pokolja porodicu Kink, ali da su ih ubijali njegovi ortaci, i da je čak i rana na njegovoj ruci došla otud što je hteo da odbrani jednu od onih devojčica. Uostalom, on se u toku parnice bio toliko prolagao kao možda malo zločinaca pre njega.

— I vi još uvek tvrdite da ste tu imali ortaka?

— Imao sam.

— A ne biste l' mogli da nam ih imenujete?

— Ne mogu... i neću. Neću.

Tu se Tropmanov glas diže, a lice mu letimice planu. Izgledalo je da će ljutito da plane...

— No, dobro, dobro... — brže izgovori g. Klod, kao dajući mu na znanje da ga je on to pitao samo zato da se formalnost ispuni, a da sad pretstoji druga stvar...

Tropman je sad imao da se svuče.

Dva stražara mu priđoše pa staše da mu skidaju njegov apsanski kamzol (camisol de force), vrsta bluze iz debele plavičaste tkanine, sa kaišima i pređicama pozadi, sa dugim, bezizlaznim — „slepim” — rukavima, od čijih krajeva idu jaki konopčići okolo bedara prema pojasu.

Tropman stade postrance, na dva koraka od mene. Ništa mi nije smetalo da mu na tenane razgledam lice. Ono bi se moglo nazvati lepim da ne beše neprijatno isturenih usana, koje su se jako isticale napred i naviše, kao levak — na zverski način. Iza tih usta videli su se škrbavi, retki, kao lepeza razmešteni zubi. Gusta, tamna, malko kudrava kosa, duge obrve, izrazite izbuljene oči, otvoreno, čisto čelo, pravilan nos sa omanjom grbinom, laki zavijutci crnih malja na bradi...

Kad biste se s takvom pojavom sreli negde ne u apsani, ne u ovakvim okolnostima — ona bi na vas jamačno učinila prijatan utisak. Stotinama takvih lica videćete među mladim fabričkim radnicima, vaspitanicima javnih ustanova, itd.

Stasa je Tropman bio osrednjeg, dečački-mršav, i pravilno razvijen. Izgledao mi je kao odrastao dečko, — on još nije ni imao punih dvadeset godina. Boja lica mu je bila sasvim prirodna, zdrava, malko rumena. Ni kad mi uđosmo, on ne poblede... Odmah se videlo

da je zbilja svu noć prespavao. Nije dizao oči i disao je ujednačeno i duboko kao čovek koji se pažljivo penje na brdo. Jedared, dvared on zatrese kosom, kao želeći da odagna nasrtljivu misao, zabaci glavu, brzo pogleda iznad sebe, i ispusti jedva čujan uzdah.

Izuzev te, skoro trenutne pokrete, ništa na njemu nije svedočilo... da ne kažem o strahu, nego čak ni o uzbuđenju ili uznemirenosti. Mi smo svi bili, bez sumnje, i bleđi i više uznemireni od njega. Kad mu izvadiše ruke iz slepih rukava bluze, on sa osmehom zadovoljstva pridržavaše spreda, na grudima, tu istu bluzu, dok su ga raskopčavali odzadi; tako rade mala deca kad ih svlače. Zatim on sam skide sa sebe košulju, obuče drugu, čistu, brižljivo zakopča ogrlicu... Čudnovato je bilo gledati okretne, slobodne pokrete tog golog tela, te gole udove na suroj pozadini apsanskog zida...

Zatim se on saže pa obu cipele, jako lupajući potpeticama i đonovima o pod i o zid, da mu stopale lakše i zgodnije uđu. Sve je to on izvodio odrešito, živo — skoro veselo — baš kao da smo mi svratili da ga zovemo u šetnju. On je ćutao — i mi smo ćutali, i samo smo se zgledali, i nehotice smičući ramenima od čuđenja. Sve je nas poražavala jednostavnost i običnost njegovih pokreta, koje su dolazile — kao i svako potpuno spokojno i prirodno ispoljavanje života — do lepote i gracije,

Jedan između našeg društva, koji se posle slučajno sreo sa mnom u toku dana, reče mi da se njemu, za sve vreme našeg boravka u Tropmanovoj ćeliji, neprestano činilo da mi nismo u 1870 godini — nego u 1794; da mi nismo prosti građani, no Jakobinci — i da vodimo na gubilište ne jednog vulgarnog ubicu — nego kakvog markiza legitimistu, — un ci-devant, un talon rouge, monsieur! —

Ljudi su opazili da na smrt osuđeni, kad im se saopšti presuda, ili padaju u potpunu bezosećajnost i čisto unapred umiru i trunu; ili se cifraju i junače; ili, najzad, padaju u očajanje, plaču, drhte, mole za milost... Tropman nije spadao ni u jednu od te tri vrste — i stoga je i samog g. Kloda zaprepastio.

Reći ću, uz reč, da je tada Tropman otkud počeo da kuka i zapomaže, moji živci ne bi izdržali, i ja bih bezobzirce pobegao. Ali pri pogledu na takvo spokojstvo, na takvu jednostavnost i čisto skromnost — sva osećanja u meni — osećanje odvratnosti prema zverskom ubici, prema nakazi i odljudu koji je rastrzao dečije vratove

dok su deca vikala: maman! maman! — osećanje sažaljenja, najzad, prema čoveku koga je smrt već čekala da ga proguta — iščezoše i utonuše u jednom: — u osećanju zaprepašćenosti.

Šta li je to održavalo tog Tropmana?

Da li to što on, iako se nije „pravio” ni izmotavao, ali je ipak odigravao svoju ulogu pred gledaocima, davao nam svoju poslednju pretstavu? Da li urođena neustrašivost; samoljublje, uobraženje, izazvano rečima g-na Kloda; oholost borbe koju je sad trebalo do kraja izdržati, — ili neko drugo, još neodgonetnuto osećanje... To je tajna koju je on sa sobom u grob odneo.

Neki su ljudi još i danas ubeđeni da Tropman nije bio umno potpuno čitav. (Pomenuo sam gore onog advokata u belom šeširu, koga, uostalom, noćne nisam video). Besciljnost, može se skoro reći: nesmislenost ubistva čitave porodice Kinka — u nekoj meri služi kao potvrda za to uverenje.

No evo, on je gotov sa svojim štifletnama — pa se ispravio, stresao: — evo, gotov sam! Opet su mu obukli apsansku bluzu. G. Klod nas zamoli sve da izađemo — i da ostavimo Tropmana nasamo sa popom. Ni dva minuta nismo čekali u hodniku, kad se već njegova omanja pojava sa pravo i smelo podignutom glavom opet pojavi među nama. Religiozno osećanje bilo je u njemu sasvim nerazvijeno, i on je, verovatno, izvršio poslednji obred ispovesti i pokajanja pred popom koji mu je — oprostio grehove, — samo kao pust obred.

Sva naša grupa, sa Tropmanom u sredini, odmah se pope na uzane, vijugave stepenice, niz koje smo pre četvrt časa silazili — i potonu u neprobojnoj pomrčini... Fenjer se ugasi na stepenicama. To beše strašan čas. Mi smo svi naglili naviše, čuo se ubrzan i grub topot naših nogu po pločama stepenica, tiskali smo se, gurali se ramenima, jednom između nas spade šešir, neko od zadi pakosno viknu: „Mais sacredieu! Upalite sveću! Posvetlite!” — a odmah tu, među nama, zajedno s nama, u pomrčini kao testo, — naša žrtva, naš plen... Taj nesretnik... I koje li je sad između nas što se ovde guramo i tiskamo — koje li je on? Da mu ne padne sad najednom napamet da se koristi ovom pomrčinom — pa da sa svim lukavstvom i odlučnošću očajanja — tumarne... ali kuda? Kud bilo, u kakav

udaljen ugao apsane — pa tamo makar čelom o zid! tako bi bar sam sa sobom svršio...

Ne znam da li su drugima pored mene dolazila u glavu takva „strahovanja”... Ali se pokaza i da su ona bila neopravdana. Cela naša grupa sa omanjim momčetom u sredini ispade iz udubljenja stepenica u hodnik. Tropman je sad već, konačno i očigledno, pripadao samo giljotini — i sad otpoče svečan hod — ka njoj...

Taj svečani hod mogao se nazvati begstvom. Tropman je išao ispred nas hitrim, krutim, skoro podskakujućim koracima; on se očigledno žurio — i mi smo se svi žurili za njim. Neki su čak istrčavali s desna i s leva, da mu još jednom pogledaju u lice. Tako prođosmo kroz hodnik, strčasmo niz još jedne stepene — Tropman je skakao sve preko dva stepena pa treći — pretrčasmo i drugi hodnik, preskočismo nekoliko basamaka, pa se, najzad, nađosmo u nekoj visokoj sobi samo sa jednim taburetom, koju sam već pominjao, i u kojoj se završuje „toaleta osuđenika”.

Uđosmo na jedna vrata — a iz suprotnih nam se vrata pojavi, dostojanstveno koračajući, u beloj mašni, i crnom odelu, ni uzmi, ni ostavi — kakav diplomata ili protestantski pastor — dželat. Odmah za njim uđe osniži, šiškav čičica u crnom redengotu, njegov prvi pomoćnik, dželat varoši Bove. Ta] čičica držaše u ruci jednu omanju kožnu torbicu.

Tropman zastade kod tabureta; svi se načetismo oko njega. Dželat i starčić-pomoćnik stadoše desno od njega; i pop stade s desna, malko napred; komandant i g. Klod s leva. Čičica otvori ključem torbicu, izvadi nekoliko grubo uštavljenih belih kaiša sa pređicama, dužih i kraćih; pa jedva nekako kleknuvši iza Tropmana, poče da mu sputava noge. Tropman slučajno stade na jedan od tih kaiša — čičica poče da ga trza, jedared dvared promrmlja: „pardon, monsieur!” pa gurnu, najzad, Tropmana za nožni list. Ovaj se odmah okrenu i, sa običnim svojim učtivim polupoklonom, ukloni nogu i oslobodi kaiš. Pop je međutim poluglasno čitao svoje molitve na francuskom jeziku iz jedne knjižice.

Sad priđoše još dva druga pomoćnika — hitro skidoše sa Tropmana bluzu, zabaciše mu ruke nazad, svezaše ih unakrst i omotaše, sputaše sve telo kaišima. Glavni dželat izdavaše naredbe, ukazujući čas ovde, čas onde prstom. Pokazalo se da na kaišima

nije bio probijen dovoljan broj rupica za pređine jezičke: onaj što je bušio te rupice računao je, jamačno, na nekog krupnijeg, gojaznog čoveka.

Starčić najpre stade da pretura i traži u torbi, zatim pročeprka po svim svojim džepovima — pa, pošto se dobro napipao, izvuče, najzad, iz jednog džepa omanje krivo šilo, kojim poče s naprezanjem da buši kaiše: njegovi nevešti, na posao nenaviknuti, od reumatizma otečeni prsti slabo su ga slušali — a i koža beše neka debela, nova. On provrti rupu, proba... jezičak ne prolazi; treba još bušiti. Pop jamačno vide da stvar nije kako treba, da se oteže, pa jedared, dvared pogledavši krišom preko ramena, poče da oteže reči molitveda čičica dobije vrsmena da savlada posao.

Najzad se završi i ta operacija, za vreme koje me je, otvoreno priznajem, hladan znoj probijao. Svi jezici od pređica uđoše kud je trebalo... Poče druga operacija. Zamoliše Tropmana da sedne na taburet pred kojim je dotle stojao — i sad onaj isti reumatični starčić priđe da ga — šiša! On izvadi neke male makazice, pa, uspijajući usnama, brižljivo otseče najpre ogrlicu Tropmanove košulje, one iste košulje koju je on maločas bio obukao i sa koje bi tako lako bilo oparati tu ogrlicu i ranije. No platno beše grubo, sve u naborima, pa se nije davalo dosta tupim oštricama. Glavni dželat pogleda i videlo se da je nezadovoljan: isečeno i otvoreno mesto oko vrata ne beše mu dovoljno prostrano, On ukaza rukom: reumatičar-starčić se opet lati posla — pa odvadi još prilično parče platna.

Vrh od leđa se sad razgoliti — ukazaše se pleća. Tropman lako smače ramenima: u sobi beše pohladno. Tada čičica poče da ga šiša. Stavivši svoju podbulu levu ruku na glavu Tropmanovu, koji se odmah pokorno saže, on poče da ga šiša desnom. Pramenje zagasito plave, oštre kose klizilo je niz ramena, padalo na pod; jedan pramen pade baš pred moju cipelu. Tropman je neprestano onako pokorno sagibao glavu; pop je još više otezao reči svojih molitava. Ja ne mogoh da odvojim pogled od tih, nevinom krvlju umrljanih ruku, koje su sad tako bespomoćno ležale jedna na drugoj — a naročito od tog finog, mladićskog vrata...

Moja uobrazilja je i nehotice povlačila povrh tog vrata poprečnu crtu... Eto tu će se, — mislio sam ja, — za nekoliko trenutaka, razdruzgavajući mu kičmene pršljenove, rasecajući mišiće i žile,

munjevitom brzinom zariti centu i po teška sekira... a telo se, rekao bi čovek, ničemu tome ne nada... ono je eto tako glatko, belo, zdravo...

I nehotice sam stavljao sebi pitanje: o čem li misli u ovom času ova tako pokorno sagnuta glava? Drži li se ona uporno i, što kažu, stisnuvši zube, jedne i iste misli: „neću vam se, vala, dati!” Prolaze li kroz nju kao vihor najraznovrsnije i, verovatno, samo neznačajnije uspomene iz prošlosti; izlazi l’ joj pred oči, sa kakvom bilo pretsmrtnom grimasom, koji između od njega zverski pobijenih članova porodice Kinka? Ili se ona, prostoj trudi da ni o čem ne misli, ta glava — i samo ponavlja samoj sebi: „ama sve ovo nije ništa; to ćemo mi samo tako... malo da pogledamo… pa će to tako ponavljati sve donde dok se smrt ne surva na nju — te već neće imati kud da skoči i pobegne...

A starčić je šišao i šišao... Kosa je, hvatana makazama, škriputala... Najzad se i ta operacija dovrši. Tropman brzo ustade, tresnu glavom... Obično se, u tom trenutku, oni osuđenici koji još mogu da govore obraćaju sa poslednjom molbom direktoru apsane, pominju svoje preostale dugove ili gotovinu, zahvaljuju se stražarima, mole da se dostavi rodbini poslednje pismo ili pramen kose, da se isporuči poslednji pozdrav... No Tropman očigledno nije bio neki običan osuđenik: on je prezirao slične „nežnosti”, te „ni bele” nije prozborio. On je ćutao i čekao. Baciše mu na ramena kratku reklu — dželat ga dohvati ispod lakta...

— Čujte, Tropmane — (Voyons, Troppmann!) — razlegnu se, usred grobne tišine, glas g-na Kloda: — Sada, za jedan minut, sve će biti svršeno. — Ostajete li vi i dalje pri svom iskazu (vous persistez?) da ste imali i ortaka?

— Da, gospodine, ostajem — (Oui, monsieur, je persiste), — odgovori Tropman sve onim istim prijatnim, čvrstim baritonom, pa se lako naže napred, kao učtivo se izvinjujući i čak sažaljevajući što ne može da odgovori inače.

— Eh bien! allons! — prozbori g-n Klod, i mi se svi krenusmo.

Izađosmo na apsansko veliko dvorište.

Bilo je bez jednog minuta sedam časova, no na nebu se jedva beše rasvanulo, i još uvek je ona ista tamna magla zalivala sav vazduh i skrivala konture predmeta. — Huka svetine beše nas

dohvatila kao neprekidan, nestrpljivo prodirući talas, čim smo bili prešli prag. Po popločanom dvorištu brzo se kretala — pravo prema kapiji — naša sad već razređena gomilica: neki između nas behu odustali, — a i ja, mada sam išao zajedno s drugima, ipak sam se neprestano držao po strani. Tropman je hitro tapkao nogama — okovi su mu smetali — i kakav mi se on tu učini malen, skoro kao dete!

Iznenada se pred nama polako, kao neko ždrelo, otvoriše oba krila od kapije, — i odjedanput, kao praćeno ogromnom vriskom obradovane svetine, koja ipak ugleda što je tako željno čekala, pogleda na nas čudovište giljotine sa dva svoja uzana crna stuba i gore odbačenom sekirom.

Mene najednom obuze jeza — jeza od koje mi se do povraćanja smučilo. Učini mi se da se nama ovamo i ta jeza ubacila kroz tu kapiju; — noge staše da mi klecaju. No ja još jednom pogledah na Tropmana. — On se iznenada skloni nazad, i glavu zabaci, i pokleknu, baš kao da ga je neko udario u grudi — „pa on će u nesvest pasti!” — šapnu nečiji glas kraj mene... No on kao da se pribra, pa čvrstim korakom pođe napred. Pored njega potrčaše na ulicu oni između nas koji su želeli da vide kako će glava da mu se skotrlja... Ja za to nisam imao hrabrosti; sa utrnutim srcem zastadoh kraj kapije...

Tu sad videh kako dželat najednom kao neka crna utvora iskrsnu s leve strane giljotininog terena. Ja ugledah kako se Tropman izdvoji od gomilice ljudi koji ostaše dole, pa se penje po stepenima (bilo ih je deset... čitavih deset stepena!) Videh kako zastade i okrenu se nazad. Čuh kako reče:

— Dites à monsieur Claude...[41]

Ja videh kako se on pojavi gore, kako se s leva i s desna dva čoveka kao orlušine iz oblaka survaše na njega, kako se on najednom stropošta glavom napred i kako se đonovi njegovi ritnuše...

No tu ja okrenuh glavu, ma počeh da čekam, a zemlja mi polako plinu pod nogama... I učini mi se da sam strašno mnogo čekao.[42] Ja još stigoh da primetim da se pri pojavi Tropmana graja svetine najednom čisto u klupče savi — i zavlada nema tišina... Preda mnom

stojaše žandar, mlad, rumen momak... Ja stigoh još da primetim kako se i on sa tupom zbunjenošću i užasom zagleda u mene... I stigoh čak da pomislim kako je eto ovaj vojnik, možda rodom iz kakvog tamo zabačenog seoceta, iz mirne i čestite porodice — a sad — gle kud je — i šta je dospeo da gleda!

Najzad se začu laka lupa, kao udar nekog drveta o drvo, — to pade gornji polukrug okovratnik a sa uzdužnim prorezom za prolaz sečiva, koji obuhvata vrat zločinčev i glavu mu drži nepomičnom... Zatim nešto najednom potmulo huknu i polete — i jauknu... Baš kao da se neka ogromna životinja ishraknula... Ja drugog, tačnijeg upoređenja naći ne mogu. Sve mi se pred očima zamuti...

Neko me uze pod ruku... Ja pogledah: to beše pomoćnik g-na Kloda, g. Žasper kome je, kao što sam posle doznao, moj prijatelj Dikan bio naredio da obrati pažnju na mene.

— Vi ste vrlo bledi... Hoćete l’ malo vode?

No ja mu se zahvalih, pa pođoh nazad na apsansko dvorište, koje mi sad dođe kao neko utočište od one strahote iza kapije.

Naše društvo se iskupi kod glavne straže kraj kapije da se oprosti sa komandantom i da očekne da se svetina malo raziđe. Tamo dođoh i ja — i doznadoh da, kad je već ležao na dasci, Tropman najednom grčevito odbaci glavu u stranu — tako da ona ne dospede u polukružni otvor — te su dželati bili primorani da je onamo za kosu uvuku, pri čem je on jednoga od njih, najglavnijeg, za prst ujeo; da su se odmah posle pogubljenja, u onaj mah kad se telo, bačeno u furgon, u galopu udaljavalo — dva čoveka, koristeći se prvim trenucima neizbežne zabune, probili kroz lanac vojske — pa podvukavše se pod giljotinu, počeli da umaču svoje maramice u krv što se prosula bila kroz otvore između dasaka...

No ja sam sve te razgovore kao kroz san slušao: osećao sam se sav iznemogao — i ne samo ja. Svi su izgledali duševno mrcvareni i iznemogli — premda je svima laknulo, baš kao da im se neki grdan teret s ramena svalio. No niko izmsđu nas, odlučno niko nije izgledao kao čovek koji uviđa i oseća da je on to sad prisustvovao izvršenju čina javnog pravosuđa: svako se trudio da u mislima okrene glavu i čisto da zbaci sa sebe odgovornost za to ubistvo.

Ja i Dikan se oprostismo od komandanta pa pođosmo kući. Čitava reka ljudskih stvorova, ljudi, žena, dece, valjala je mimo nas

svoje ružne i kaljave talase. Skoro svi su ćutali; samo što bi radnici u bluzama ovda onda jedan drugom dovikivali: „Ej, kud ćeš?” — „A kud ćeš ti?” — i što bi ulični mangupčići zviždanjem predusretali i ispraćali javne ženske.

I kakva su sve to bila. ispijena, mrgodna, pospana lica! Kakav izraz dosade, umora, nezadovoljenosti, jeda, nemoćnog, bespredmetnog jeda! Nego, pijanih sam video malo: ili su već stigli da ih sasvim uklone, ili su se i sami smirili. Svakidašnji, težatnički život primao je opet sav taj svet u svoje naručje, — i zašto, zarad kakvih osećanja su oni to sad na nekoliko časova izlazili iz njegovog, običnog životnog koloseka?

Strašno je i pomisliti šta tu u osnovi leži.

Odmakavši jedno dvesta koraka od apsane, naiđosmo na jedan nezauzet fijaker, sedosmo u njega i pođosmo.

Putem razmišljasmo ja i Dikan o onom što smo videli i o čem je on nedavno (u januarskoj svesci Revue des deux Mondes) izrekao tako značajne, tako ozbiljne reči. Razmišljali smo o nepotrebnom, o besmislenom varvarstvu čitave te srednjevekovne procedure, radi koje strašne muke, agonija zločinčeva moraju da se otežu i da traju čitavo pola časa (od 28 minuta posle 6 pa sve do 7 časova), besmislici i nakaznosti svega tog svlačenja, oblačenja, tog šišanja, tog putovanja po mnoštvu stepenica i hodnika...

Kojim pravom se sve to čini? Kako je mogućno trpiti svu tu odvratnu starudiju i rutinu? Pa i sama smrtna kazna — može li se i ona pravdati? Videli smo kakav utisak čini ona na narod: pa i samog tog, tobože poučnog prizora, uopšte tu i nema. Teško da je i hiljaditi deo prisutne gomile, ne više od pedeset, šezdeset ljudi, mogao, u polumraku ranog jutra, sa rastojanja od sto pedeset koraka, makar nešto videti. A ostali? Kakvu su, makar i najmanju korist, mogli oni izvući iz te pijane, pospane, neradne, razvratne noći?

Ja se tu setih mladog radnika u bluzi koji se bio besmisleno razderao, čije sam lice ja posmatrao u toku nekoliko minuta. Zar će se taj danas latiti svog posla kao izmenjen, preporođen čovek koji je jače no dosad omrzao porok i lenost? Pa i ja sam, najzad — šta sam i ja iz svega toga izneo? Osećanje i nehotične zaprepašćenosti pred ubicom, onom moralnom nakazom koji je znao da pokaže svoje preziranje smrti. Pa zar je takve utiske mogao želeti zakonodavac.?

O kakvoj se „moralnoj svrsi” može tu još pričati, posle tolikih opitom pojačanih oprovrgavanja?

Ali neću se upuštati u umovanja: ona bi me odveć daleko odvela. A i kome danas nije poznato da je pitanje o smrtnoj kazni jedno između pretstojećih, neodložnih pitanja, nad čijim se rešenjem muči savremeno čovečanstvo? Ja ću biti zadovoljan i oprostiću samom sebi svoju neumesnu radoznalost ako ovo moje pričanje pruži makar koliko razloga zastupnicima ukidanja smrtne kazni, ili, ako ništa, ono makar ukidanja njene javnosti.

Vajmar, 1870.

PEGAZ

Lovci često hoće da se hvale svojim kerovima i da preuznose njihove osobine: i to mu dođe kao neka vrsta samohvalisanja. Ali je nesumnjivo da se među psima, kao i među ljudima, dešavaju i dobre glave, i glupaci, darovitosti i nedarovitosti; dešavaju se neki put i geniji, čak i originali;[43] a raznovrsnost njihovih sposobnosti „fizičkih i umnih”, naravi, temperamenta, nije ništa manja od raznovrsnosti što je nalazimo i kod ljudskog roda.

Može se reći — i to bez nekog naročitog natezanja — da usled dugog sažiteljstva psa sa čovekom, koje potiče još iz preistorijskih vremena, — pas se zarazio njime — i u dobrom i u rđavom smislu reči: njegov, pseći, lični normalni sastav nesumnjivo je poremećen i izmenjen, — kao što mu je poremećena i izmenjena i sama spoljašnost. Pas je, u toku tog sažiteljstva, postao bolešljiviji, nervozniji, vek mu se skratio. No on je postao inteligentniji, upečatljiviji i smišljeniji; njegov se duševni vidik raširio.

Zavist, ljubomora — i sposobnost za prijateljstvo; vratolomna hrabrost, odanost do samopožrtvovanja — i sraman kukavičluk i neverstvo; podozrevanje, zlopamćenje — i dobrodušnost; lukavstvo i otvorenost — sve se te osobine ispoljavaju — i često sa poražavajućom jačinom — kod — od čoveka prevaspitanog — psa, koji daleko pre no konj zaslužuje naziv „najblagorodnijeg čovekovog osvojenja” — prema poznatom izrazu Bifonovom.

Nego dosta nek je filosofiranja: prelazim na same činjenice.

Ja sam, kao i svaki strastan lovac, imao mnogo raznih pasa, rđavih, dobrih, i izvrsnih — desio se jedan očigledno sumanut, koji je i završio svoj život skočivši kroz tavanski prozor sušionice, sa četvrtog sprata fabrike hartije. No najbolji, bez svake sumnje, pas koga sam ja ikada imao — bio je dugodlaki, crni sa žutim pegama ker, po imenu Pegaz, koga sam kupio u okolini Karlsrua od jednog lovačkog stražara (Jagdhüter) — za sto dvadeset guldena — oko osamdeset rubalja srebra. Docnije mi je nekoliko puta nuđena za nj i hiljada franaka.

Pegaz — (on je i danas živ, mada je proletos skoro najednom izgubio čulo mirisa, ogluvio, oćoravio i sasvim oronuo) — Pegaz je

krupan pas sa kudravom dlakom, sa čudno-lepom, ogromnom glavom, velikim kestenjastim očima i neobično pametnim i ponositim pogledom.

Rase nije sasvim čiste: on pretstavlja jednu smesu engleskog setera i nemačkog čobanskog psa: rep mu je debeo, prednje šape odveć mesnate, zadnje malko koštunjave. — Snagu je imao vanrednu, i bio je strašan ubojica: on ima na duši jamačno nekoliko psećih života. A već mačke da i ne pominjem!

Počeću njegovim nedostacima u lovu: njih nije bilo mnogo, i očas se mogu prebrojiti.

On se bojao vrućine, — i kad nije bilo u blizini vode, padao bi u ono stanje kad za psa kažu da „dakće”. Bio je malko težak i spor na iznalaženju; ali kako mu je njuh bio basnoslovan — ja ništa slično nikad ni čuo ni video nisam — to je on, ipak, nalazio divljač i brže i češće nego svaki drugi ker. Njegova bi stojka — zaseda — zaprepašćivala čoveka, i nikada, nikada taj nije prevario.

„Kad Pegaz stane — znači, divljač je tu” — bio je opšte primljen aksiom u mom lovačkom društvu. Ni za zečevima, ni za kakvom drugom divljači on se ne bi ni koraka zaletao. Ali, kako nije dobio pravilno, strogo, englesko vaspitanje, on bi, odmah za pucnjem, ne sačekavši zapovest, jurnuo da digne ubijenu divljač — nedostatak vrlo važan!

On bi po letu pticinom odmah poznao da je ranjena; i ako bi, zagledavši se za njom, pošao po nju, podigavši glavu nekako naročito, — to bi nam služilo kao pouzdan znak da će je naći i doneti. U potpunom razvitku njegovih sila i sposobnosti — ni jedna od ranjene divljači mu ne bi umakla: on je bio čudesan „retriver”,[44] kakav se samo zamisliti može.

Teško je izbrojiti koliko je tako on iznašao fazana, koji bi se, ranjeni, zavlačili u gusto trnje, a kojih su prepune sve nemačke šume, — šljuka koje bi pretrčale malo te ne po pola kilometra od mesta gde su ranjene pale, — zečeva, divokoza, lisica.

Dešavalo se da bi ga dovodili na trag — dva, tri, pa i čitavi četiri časa pošto je divljač bila ranjena: no dovoljno je bilo samo mu reći, ne podižući glas: such, verloren! (traži, izgubio sam!) — i on bi se odmah otpravljao lakim galopom najpre na jednu, zatim na drugu

stranu, a kad bi naišao na trag, strelimice, iz sve snage poleteo bi po njemu... Prođe jedan minut ili drugi... i već zec ili divokoza vrište pod njegovim zubima — gle, on već juri nazad s plenom u ustima.

Jednom, u hajci na zečeve, Pegaz izbaci takvu čudnu majstoriju da bih se ja danas jedva smeo odlučiti da vam je pričam kad se ne bih mogao pozvati na čitavo tuce svedoka.

Šumska hajka se završila; svi se lovci sastali na proplanku — na poljani pored šumskog okrajka.

— Ja sam baš tu maločas ranio zeca, — reče mi jedan između mojih drugara, pa mi se obrati sa običnom u takvim prilikama molbom: da uputimo Pegaza na zečji trag.

Moram primetiti da se na takve hajke, osim mog kera, prozvanog: „l'illustre Pégase" — „sjajni Pegaz" — nikoji drugi pas nije puštao. Jer psi u tim prilikama samo smetaju: sami se uzrujavaju a uznemiruju i svoje gazde — i još suviše svojim muvanjem plaše i razgone nam divljač. Jegeri-gonioci svoje kerove drže na konopcima.

Moj Pegaz, čim bi počela hajka pa bi se zaorili usklici, pretvarao bi se u kip, pažljivo se zagledao u šumsku čestu, jedva primetno čuljeći i opuštajući uši — čak bi prestajao i da diše. Divljač bi u takvoj prilici mogla da mu ispred same njuške proleti — on jedva ako bi mrdnuo kukom ili bi se obliznuo — i ništa više. Jednom zec pretrča bukvalno preko njegovih šapa... Pegaz se zadovolji samo tim što se načini kao da će da ga ugrize.

Vraćam se pričanju.

Ja mu otkomandovah: Such, verloren! — on odlete kao strela — a posle nekoliko trenutaka začusmo vrisku uhvaćenog zeca — i gle, već promiče šumom divna pojava moga psa — zaleteo se pravo prema meni. — (On nikom drugom ne bi davao svoj lov). — Najedanput, iznenada, na dvadeset koraka od mene, — on zastaje, ostavlja onog zeca na zemlju — i odjuri opet nazad!

Mi se svi pogledasmo, iznenađeni...

— Šta li mu to znači? — pitaju me: — što li vam to sad Pegaz nije doneo zeca? On to nikad nije činio!

Ja ni sam ne znadoh šta da im kažem — nisam znao šta da mislim — kad se najednom opet u šumi záču zečja vriska, a Pegaz opet promiče kroz šumsko zelenilo s drugim zecom u zubima!

Sveopšte, glasovito pljeskanje dočeka ga i pozdravi.

Samo lovci od zanata mogu oceniti kakav fini njuh, kakav um i moć kombinovanja mora imati jedno pseto koje je, sa tek što ubijenim, još vrućim zecom u zubima, kadro, u najvećem galopu, na dogledu svoga gospodara, osetiti i drugog zeca — i razumeti data nova vonja dolazi baš od tog drugog — a ne od onog zeca koga on drži u zubima!

Drugi put ga navedosmo na trag ranjene divokoze. Lovili smo na obali Rajne. — On dotrča do obale, polete desno, pa levo — i, po svoj prilici, ocenivši da divokoza, mada nije ostavila više traga, no nestati ipak nije mogla — skoči glavačke u vodu, prepliva rukavac Rajne — (Rajna se, kao što je poznato, spram velikog vojvodstva badenskog deli na mnoštvo rukavaca) — pa uspevši se na protivno, u divljoj lozi zaraslo ostrvce, zgrabi na njemu kozu.

Sećam se još jednog zimnjeg lova na samim vršinama Švarcvalda. — Na sve strane visoki smetovi snega, drveće obraslo ogromnim injem, gusta magla ispunila vazduh i prikriva konture predmeta. Moj sused ispali, — i kad mu ja, po svršetku hajke, priđoh, on mi reče da je ispalio bio na lisicu, i verovatno je ranio, jer je od bola uzmahnula repom.

Pustismo Pegaza na trag — i on se očas izgubi u sivoj magli što nas okružavaše. Prođe pet minuta, deset, četvrt časa... Naš Pegaz se ne vraća. — Očevidno je moj sused pogodio bio lisicu: jer kad divljač ne bi bila ranjena, ne bi Pegaz bio uzalud poslat, on bi se odmah vraćao.

Najzad se u daljini razleže potmuo lavež: kao da s drugog sveta do nas dolete. Mi se odmah digosmo u pravcu tog laveža: znali smo, kad Pegaz nije bio u mogućnosti da lov donese, on bi lajao nad njim. Rukovođeni usklicima njegovog basa koji se na mahove razlegahu, mi smo išli; — a išli smo kao bunovni, ne videći skoro ni kud nam noga staje. Dizali smo se uz brdo, spuštali se u dumače, propadajući do kolena u sneg, u vlažnoj i hladnoj magli. Staklene igle sipahu se na nas sa granja što smo ga potresali... To beše nekakav put iz čarobnih priča. — Svaki od nas izgledao je onom do sebe kao prizrak, kao utvora — a i sve oko nas imalo je čaroban izgled.

Najzad, nešto se zacrni ispred nas, na dnu jedne uzane dumače. To beše Pegaz. Čučnuvši, on beše otomboljio njušku — i, što kažu,

„natuštio se ko zla godina”. A pred samom njegovom njuškom, u uzanoj i teskobnoj jami, između dve ploče granita, ležala je mrtva lisica. Ona se beše zavukla tamo pre no što je izdahnula — a Pegaz nije bio u stanju da je otud izvuče. I stoga nas je izvestio lavežom.

On je nad desnim okom imao jedan nezarastao ožiljak od duboke rane: tu mu je ranu zadala lisica koju je jednom našao još živu, šest časova posle toga kako je na nju metak bio ispaljen — i sa kojom je on stupio bio u boj na život i na smrt.

Sećam se još jednog slučaja. — Bio sam pozvat u lov u Ofenburg, varoš koja leži nedaleko od vojvodstva badenskog. — Taj lov je priređivalo čitavo društvo sportsmena iz Pariza: divljači je tu, naročito fazana, bila tušta i tma. — Ja, naravno, povedoh sa sobom i Pegaza. Bilo nas je do petnaest lovaca. Mnogi su između njih imali izvrsne, većinom engleske čistokrvne kerove.

Prelazeći s jedne hajke na drugu, mi se razredismo u liniju na drumu duž šume; levo od nas dalo se ogromno, prazno polje. Na sredini tog polja — na jedno pet stotina koraka od nas — dizala se omanja hrpa krompira. Najednom moj Pegaz diže glavu, povede nosom po vetru pa pođe odmerenim jednačitim korakom pravo na onu gomilu sasušene krtoline vreže.

Ja stadoh pa pozvah gospodu lovce da pođu za mojim psom — jer „tu mora da nešto ima”: Međutim priskočiše i drugi psi, staše se vrtiti i okljuvati oko Pegaza, njušiti zemlju, osvrtati se — ali ništa ne osetiše; a on, nimalo se ne zbunjujući, pođe dalje „kao po kanapu”.

— Tu mora da se negde kakav zec zavukao, — primeti mi jedan Parižanin.

No ja, po izgledu, po svem držanju Pegazovom, videh da to neće biti zec, pa opet pozvah gospodu lovce da pođu za njim.

— Pa naši psi ništa ne osećaju, — odgovoriše mi oni u jedan glas: — mora da se vaš prevario. — (U Ofenburgu tada još nisu znali ko je Pegaz).

Ja oćutah; zapeh obarač, pođoh za Pegazom, koji bi se tek ovda onda postrance obrnuo prema meni — i dođoh najzad do hrpe vreže od krompira. Lovci, ma da ne pođoše za mnom, ipak svi zastaše pa se iz daleka zagledaše prema meni.

— E, Pegaze brajko, ako tu sad ništa ne bude, hoćemo se grdno nas dvojica obrukati!...

No u istom tom trenutku se čitavo jato mužjakafazana sa oglušujućim zveketom vinu u vazduh — i ja, na veliku svoju radost, oborih dvojicu, što kod mene nije bio svagda slučaj, jer sam vam ja tek osrednji lovac.

— Eto vam, — pomislih ja, — gospodo, Parizlije, vaših čistokrvnih pasa!

Sa ubijenim fazanima u rukama vratih se drugarima... Komplimenti se osuše i na Pegaza i na mene. Na mom licu se, verovatno, moglo čitati zadovoljstvo; a Pegaz — ni luk jeo, ni luk mirisao! Čak se nije ni skromnim pravio!

Bez preuveličavanja mogu reći da je Pegaz redovno, svaki put, osetio šljuke na sto, pa i na dvesta koraka. I kraj sveg svog malko polenjeg traganja, kako se smišljeno on posla laćao: odjednom reći: iskusan, oproban strateg! Nikad on ne bi vukao njušku po zemlji, prostački njuškajući i gurajući nosom. On je dejstvovao gornjim čulom, dans le grand style, la grande manière, — što vele Francuzi.

Meni obično skoro da ne bi bilo potrebno ni s mesta se micati; samo stanem pa ga gledam kako izrađuje svoj posao. Uživao sam da idem u lov s nekim ko još nije znao Pegaza; ni pola časa ne bi proticalo, a već bi se mogli čuti usklici: „ala je ovo, brate, pas! Ta ovo je — profesor, a ne pas!”

Razumevao bi me od pola reči; već sam pogled bi mu bio dovoljan. Neobično je bio pametan i razborit. U tome što je jednom, zaostavši za mnom, otišao u Karlsrue, gde sam provodio zimu, pa se već posle četiri časa našao u Baden-Badenu, u starom stanu, — u tom još ničeg neobičnog nema; ali sledeći slučaj pokazuje kakva je to glava bila.

U okolini Baden-Badena pojavi se nekako besno pseto i nekoga ujede; odmah izađe od policije naredba: svima psima bez izuzetka da se na njušku nataknu korpe. U Nemačkoj se takve naredbe izvršuju najtačnije, te se i moj Pegaz nađe s njuškom u korpi. Njemu to, naravno, beše neprijatno do krajnosti; on mi se neprestano žalio — t. j. sedao pred mene — pa bi čas zalajao, čas bi mi pružao šapu... ali se ništa nije moglo učiniti, valjalo se pokoriti.

Kad, u jedan mah, ulazi mi moja gazdarica u sobu pa mi priča da je sinoć Pegaz, koristivši se jednim trenutkom slobode — zatrpao svoju korpu! — Ja u prvi mah ne htedoh da joj verujem; ali posle

nekoliko časaka utrča mi moja gazdarica opet u sobu pa me šapatom zove da brže za njom pođem

Izlazim na trem i šta imam da vidim? Moj vam se Pegaz sa svojom korpom u zubima šunja kradom preko dvorišta, kao na vrhovima od prstiju, pa, zavukavši se u šupu, počinje da razgrebava i kopa šapama u uglu zemlju — i brižljivo zakopava u njoj svoju korpu! Nije bilo sumnje da je on zamišljao da će se na taj način na svagda kurtalisati mrskog mu okova!

Kao skoro i svi psi, on očima nije mogao da vidi prosjake i rđavo odevena lica — (decu i žene on nikad ne bi dirao) — a što je najglavnije: on nikoga ne bi pustio da ma šta iz kuće odnese. Dovoljno je bilo samo da vidi breme na ramenu ili u ruci, pa da to odmah izazove njegovo podozrenje — a tada teško li pantalonama osumnjičenog čoveka — i, na kraju krajeva, — teško li mom novčaniku!

Jednom tako čujem strašan lom i larmu u svom vrtu. Izlazim — i vidim — iza kapijice — čoveka rđavo odevenog, s pocepanim delom toalete koji se u štampi ne imenuje, a pred kapijicom Pegaz u stavu pobednika. Čovek se gorko žalio na Pegaza i vikao je... no zidari koji su radili na drugoj strani ulice rekoše mi da je taj isti čovek uzbrao u vrtu jabuku s drveta — i tek je tada Pegaz na nj kidisao.

Naravi je bio — nije vajde kriti — surove i džandrljive; ali meni je bio odan vanredno, do nežnosti.

Mati Pegazova je bila u svoje vreme znamenitost — i tako isto prekomerno surova; čak se ni svom gazdi nije umiljavala. — Braća mu i sestre takođe su se odlikovali svojim talentima; ali se iz mnogcbrojnog njegovog potomstva nijedan čak ni iz daleka nije mogao s njime meriti.

Prošle (1870) godine, on je bio još izvrstan, premda bi brzo počeo da sustaje; no ove godine ga najednom sve izneveri. — Ja bih skoro rekao da se kod njega pojavilo nešto na formu razmekšanja mozga. Čak ga i um ostavi — a ne može se reći da je odveć mator: — ima mu svega devet godina.

Žalost beše videti tog zbilja velikog psa kako se najednom pretvorio u idiota. U lovu bi čas počeo da besmisleno iznalazi, to jest trčao bi napred u pravoj liniji, obesivši rep i, oborivši glavu, — čas bi

najednom zastajao i zagledao se u mene napregnuto i tupo, kao da bi hteo da me pita šta sad on treba da radi...

Šta se učini od onako bistrog, živog i sposobnog psa!

Sic transit gloria mundi!

On još živi kod mene kao penzionar, ali to već nije onaj stari Pegaz — to je bedna razvalina!

Oprostio sam se s njim ne bez tuge i sete.

— Zbogom mi ostaj, — pomislih u sebi, — moj nesravnjeni psu! Neću te nikad zaboraviti, niti ću već ikada takvog prijatelja steći!

Nego, teško da ću ikada više ići u lov.

Pariz, decembra 1871.

PREPELICA

Bilo mi je deset godina kad mi se desilo to što ću vam odmah ispričati.

To je bilo leti. Ja sam tada živeo sa ocem na jednom salašu, u južnoj Rusiji. Okolo salaša pružala se na nekoliko vrsta sama stepska mesta. Ni šume ni reke u blizini. Omanje provalije, obrasle žbunjem, ovde onde, kao duge zelene zmije, presecahu ravnu stepu. Po dnu tih provalija strujahu potočići; ponegde, pod samom strmeni, mogla se videti mala vrela, sa vodom čistom kao suza; k njima su vodile izgažene putanjice — a pored vode, na vlažnom ralu, ukrštahu se tragovi ptica i sitnog zverinja. Njima je dobra voda potrebna isto kao i ljudima.

Otac moj bio je strastan lovac; i čim samo ne bi bio zauzet ekonomijom, a vreme se desilo lepo, on bi uzeo pušku, prebacio lovačku torbu, pozvao svog starog Trezora pa pošao da lovi jarebice i prepelice. Za zečeve je slabo mario, ostavljajući ih lovcima sa psima. Druge divljači ne beše u nas, van što bi s jeseni naletale šumske šljuke. No prepelica i jarebica beše mnogo, naročito jarebica. Po okrajcima provalija nalazile bi se svaki čas raskopane gomilice sitne prašine, mestanca gde su one čeprkale. Stari Trezor bi onaj čas načuljio uši, pri čem bi mu rep drhtao, a koža se na čelu skupljala u bore. Očevo bi lice bledelo — i on bi pažljivo odapinjao oroz.

Više puta bi i mene sobom poveo... Veliko uživanje beše to za mene! Nogavice od pantalona zaturao bih u sare od čizama, poljsku bocu bih obesio o rame — i dolazio sâm sebi kao pravi lovac! Znoj je curio s mene kao voda, sitni šljunčići zavlačili mi se u čizme; no ja ne osećah umora i ne zaostajah za ocem. A kada bi se razlegao pucanj i pala ptica, ja bih svaki put potskočio, pa bih čak i kliknuo — tako mi je milo bilo!

Ranjena ptica mučila se i udarala krilima bilo u travi, bilo u zubima Trezorovim — s nje je tekla krv, a meni je ipak bilo milo, i nikakvog sažaljenja nisam osećao. Šta li ne bih ja tada dao, da mogu i sam pucati iz puške, i ubijati jarebice i prepelice! No otac mi reče da pre dvadesete moje godine ne smem pušku u ruke uzeti; a

pušku će mi, govoraše, dati jednocevku i smeću pucati samo na ševe.

Tih ševa beše u našim mestima velika množina; u lepe sunčane dane viju ih se čitava jata pod jasnim nebom, dižu se sve više i više, i zvone kao sitna zvoncad. Ja gledam na njih kao na svoj budući plen, i gađao sam prema njima palicom koju sam, mesto puške, nosio o ramenu. Njih je vrlo lako pogoditi kad na dva tri aršina od zemlje lebde u vazduhu i trepte, pre no što će tek najednom da se u travu zagnjure.

Koji put, daleko u polju, na strnjikama ili po povrtnjacima strčala bi droplje. Eto, — pomislio bih ja više puta, tako što veliko da mi je da ubijem, pa ma posle toga živ ne bio! Ukazivao sam na njih ocu; no on bi mi svaki put govorio da je droplja ptica vrlo oprezna te da čoveka ne pušta sebi blizu. No ipak, i on pokuša jednom da se prikrade jednoj usamljenoj droplji, držeći da je ranjena i da je zaostala iza svog jata.

Otac zapovedi Trezoru da pođe za njim — a meni da ostanem gde sam. Napuni pušku fišekom, još jednom se okrete Trezoru, čak mu i pripreti, šapatom mu komandova „arjer! arjer!”, zguri se skoro do zemlje pa pođe, ne pravo k droplji, no postrance. Trezor se, istina, ne beše zgurio, ali je i on koračao vrlo čudnovato: u raskorak — i rep podavio, i jednu usnu zagrizao.

Ja ne mogoh srcu odoleti, te pođoh skoro puzeći za ocem i Trezorom. No droplja nas ne pusti ni na trista koraka; prvo potrča, zatim razmahnu krilima pa polete. Otac ispali i samo što pogleda za njom... Trezor iskoči napred, pa i on pogleda. Pogledah i ja... i bi mi tako krivo! Što, rekoh, da ne počeka samo malo! Zrno bi je zacelo dohvatilo.

Tako jednom pođemo ja i otac u lov — pred sam Petrovdan. U to vreme mlade jarebice su još male, otac ne htede da puca na njih, nego pođe u sitno hrastovo žbunje, pored ržanog polja, gde je svakad bivalo prepelica. Onde ne beše zgodno kositi, te je trava ostajala dugo netaknuta. Cveća je onuda raslo mnogo: grahorice, orlovih nokata, spomenka i poljskog karanfila. — Kad bih sa sestrom ili sa sobaricom prolazio onuda, nabrao bih ga svaki put po čitav naramak; no kad sam išao sa ocem, cveće nisam brao: taj posao mi se činio pravog lovca nedostojan...

U jedan mah Trezor načulji uši; otac viknu: „Drž!” a ispred same njuške Trezorove iskoči prepelica pa polete. Ali polete nekako vrlo čudnovato: premetala se, vrtela se, padala na zemlju — kao da je ranjena i da joj je krilo slomijeno. Trezor se nagna za njom koliko su ga noge nosile.. on to ne bi činio kad bi ptica letela kao što treba. Otac čak nemade kad ni da ispali: bojao se da sačma i psa ne dohvati.

I najednom vidim: Trezor skoči — i cap! Uhvati prepelicu, donese je i dade ocu. Otac je uze, položi je na dlan, trbuhom na više.

Ja priskočih.

— Šta je to? — pitam oca. — Da nije bila ranjena?

— Ne, — odgovori mi otac, — nije bila ranjena, nego je morala tu negde imati gnezdo sa mladuncima, pa se navalice pretvorila daje ranjena, kako bi pas mogao misliti da će je lako moći uhvatiti...

— A što ona to radi? — pitah ja.

— Pa zato da odvede psa od svojih malih. Posle bi ona bolje poletela. Nego, ovoga puta nije dobro izračunala; i suviše se pretvorila, — te je eto Trezor uhvatio.

— Dakle nije ranjena? — zapitah ja opet.

— Nije... ali ni živa neće ostati... Mora da ju Je Trezor malo jače zubom davnuo.

Ja se primakoh bliže k prepelici. Ona ležaše nepomično na očevom dlanu — glavica joj se bila obesila — i gledaše sa strane na mene svojim sivim okom. — I meni je najednom bi tako žao! Učini mi se, ona sad gleda u mene pa misli: „Zašto ja sad moram da umrem? — Zašto? Ta ja sam vršila svoju dužnost: male svoje htela sam da spasem, da odvedem psa dalje — i eto sam stradala! Teško meni! Teško meni! To nije pravo! Nije pravo to!”

— Tata, — rekoh ja, — pa možda ona i neće umreti..

I htedoh da pogladim prepelicu po glavi. No otac mi reče: — Ne! Eto vidi; sad će joj se nožice otegnuti, sva će da zatrepti, i sklopiće joj se oči.

Tako i bi. Tek što se sklopiše njene oči — ja se zaplakah.

— Šta ti je? — zapita me otac i prsnu u smeh.

— Žao mi je, — rekoh mu ja. — Ona je vršila svoju dužnost, a nju ubili! To nije pravo!

— Ona je htela da nas prevari, — odgovori mi otac. — Ali Trezor ju je nadmudrio.

— Pogani Trezor! — pomislih ja...

A i sam otac učini mi se u taj par da nije dobar. Kakve tu ima prevare? To je ljubav prema svojoj dečici — a ne prevara! Kad je njoj naređeno da se pretvara, da spasava svoju decu — onda — Trezor nije trebao da je hvata! Otac htede da baci prepelicu u torbu, no ja je izmolih od njega, položih je pažljivo na oba dlana, stadoh disati na nju... ne bi l' se probudila. Ali ona se ne micaše.

— Uzalud, sinko, — reče otac, — ne povrati je već u život! Vidiš kako joj se glava klati.

Ja je polagano zadigoh za kljunić; no tek što je pustih — glavica opet klonu.

— A tebi žao? — zapita me otac.

— A ko će sad njene male hraniti? — zapitah ja oca.

Otac se zagleda u mene.

— Ne boj se, — veli, — ishraniće ih mužjak, njihov otac. Nego, čekaj: Trezor opet čulji uši... Da ne bude na gnezdo naišao? Dabogme da je gnezdo.

I doista... u travi, dva koraka od Trezorove njuške, jedno uz drugo, ležahu četiri ptičeta; šćućurili se jedno uz drugo, ispružili šijice — pa svi brzo, brzo, u isti mah dahću... kao da drhte! A izraslo im već i perje; paperja već nema na njima — samo repovi što su im još kratki.

— Tata, tata! — viknuh ja iz sveg glasa, — vrati Trezora, jer će i njih podaviti!

Otac odazva Trezora, pa sklonivši se malko u stranu, sede pod žbun da doručkuje. Ja ostadoh kod gnezda i ne htedoh doručkovati. Izvadim čist rubac, metnem na nj prepelicu...

„Pogledajte, sirotani, evo vam matere! Ona se žrtvovala za vas!”

Ptičići kao i pre disahu brzo, svim telom. Zatim priđoh k ocu.

— Hoćeš li mi pokloniti tu prepelicu? — zapitah ga.

— Drage volje. A šta ćeš sa njom?

— Hoću da je sahranim!

— Da je sahraniš?!

— Da, pored njenog gnezdanceta. Daj mi tvoj nož; hoću da joj malu raku iskopam.

Otac se začudi.

— Da joj deca na grob dolaze? — zapita on.

— Ne, — odgovorio ja; — no tako.. Hoću. Njoj će biti laka zemlja, kad tu pored svoga gnezda bude ležala.

Otac ništa ne reče; izvadi i dade mi svoj nož. Ja odmah iskopam jamicu; poljubim prepelicu u grudi, položim je u jamicu — i zaspem zemljom. Zatim onim istim nožem otsečem dve grančice, zgulim im koru, ukrstim jednu preko druge, prevežem travom vlasuljom, pa zabodem čelo maloga grobića.

Malo posle pođosmo ja i otac dalje; no ja se neprestano osvrtah... Krst je bio beo — i mogao se izdaleka videti. A te noći usnih ovakav san: ja sam kao na nebu; pa šta vidim? Na jednom omanjem oblačku sedi moja prepelica, samo sva bela kao onaj krstić. A na glavi joj mali zlatan venčić; i kao to joj je nagrada što je život svoj za dečicu položila.

Posle jedno pet dana dođemo ja i otac opet na ono isto mesto. — Ja nađoh grobak po krstu, koji, i ako je bio požuteo, još ne beše pao. — Nego gnezdance beše prazno, ni traga od ptičića... Otac me uveri da ih je odveo stari, njihov otac; i kad je, na nekoliko koraka od onog mesta, izleteo ispod žbuna stari prepelac, on ga ne htede da gađa... A ja pomislih: „Ne! Dobar je moj otac!”

Nego evo šta je čudnovato: od onoga dana izgubi se sva moja strast za lov, i ja već ne pomišljah na ono vreme kad će mi otac pušku pokloniti! Međutim, kad sam odrastao, počeh i ja pucati na ptice i na divljač; no pravim lovcem nigda ne postadoh. A evo šta me je još odučilo.

Jednom smo išli na tetrebove ja i jedan moj lovački drugar. Naiđemo na leglo. Ženka iskoči, mi ispalismo i pogodismo je; ali ona ne pade, no polete dalje, zajedno sa mladim tetrebićima. Ja već htedoh da pođem za njima, ali mi drugar reče: „Bolje da sednemo ovde, pa da ih primamimo... u trenutku će svi biti ovde”.

Drugar je moj znao vanredno da zviždi kao što tetrebovi zvižde. Sedosmo; on poče zviždati. — I zbilja: u prvi mah se odazva jedan mladunac, zatim drugi, i najednom čujemo: sama matorka kvoca, ali nežno tako, i blisko. Ja digoh glavu i vidim: kroz isprepletane stabljike u travi ona ide k nama, hiti, hiti, a sve joj grudi u krvi ogrezle! Materinsko srce nije moglo da izdrži! I tu ja sam sebi dođoh

takav zločinac!... Ustadoh i pljesnuh rukom o ruku. Tetrebica odmah odlete — a mladi se ućutaše. Drugar se moj razljuti; on me držaše za budalu... „Pokvario si, — veli, — sav lov!”

No meni od toga dana bi sve teže i teže da ubijam, i krv da prolevam...

O SLAVUJIMA

Šiljem vam, ljubazni i veoma štovani Sergije Timofeiću, kao ljubitelju i znalcu svakovrsnog lova, ovu priču o slavujima, o njihovom pevanju, negovanju, o načinu na koji se hvataju i ostalom, — koje sam zabeležio po pričanju jednog starog i veštog lovca koji živi na dvoru svog vlastelina. Gledao sam da zadržim, da očuvam sve njegove izraze, pa i sam sklop govora.

Kao najbolji slavuji smatrani su oduvek kurski slavuji; ali od nekog vremena oni su nešto ološali, te se danas kao najbolji smatraju slavuji što ih hvataju tamo oko Berdičeva, na samoj granici. Tamo, na jedno petnaest vrsta iza samog Berdičeva, ima jedna šuma koju tamo zovu Trejačka; e pa tamo se nalaze vanredni slavuji.

Vreme kad se oni hvataju, početak je maja. Oni se nalaze uglavnom u borovničinom žbunju, i u sitnogorici, i u močvarama, u šumi zaraslima. Močvarski slavuji su najskuplji. Oni doleću na tri, četiri dana pred Đurđevdan, ali u prvo vreme pevaju tiho, dok tek početkom maja ne stanu na snagu pa se sasvim raspevaju.

Njih ćeš po pevanju naći kad se rasvanjuje, a isto i preko cele noći, ali je najbolje dok još nije svanulo. Neki put moram svu dragu noć u ritu da presedim. Jednom tako s mojim drugarom umalo što se nisam smrznuo u močvari: preko noć steže neka opasna golomrazica, a kad jutro osvanu, na vodi se uhvati podebeo led; a ja imao na sebi samo lake letnje haljine. Ostao sam živ samo tako što sam se zgurio bio između dva panja, skinuo haljinu, pokrio se njom preko glave, pa sam tako pod njom disao sebi na grudi. Ceo dan sam sutra drhtao od zime i cvokotao zubima.

Hvatati slavuja nije tako teška stvar: treba mu prvo po pevanju uvardati gde se nalazi, zatim šušnjar ispod džbuna dobro raščistiti, razapeti mrežu i za nju ženku privezati — za obe nožice, a ti se moraš dobro sakriti pa u dudučić pomalo zviždati: ima takav jedan dudučić, na formu pištaljke. A zamčica se mala načini od mreže, sa dve završne alkice. Jedna se od njih za zemlju pričvrsti, a drugu treba tek ovlaš namestiti pa je vrpcom privezati.

Kad slavuj odozgo kod ženke sleti, treba samo trgnuti onu vrpcu, zamčica se odmah zatvori.

Neki slavuj je vrlo pohotljiv i žustar, pa čim oseti ženku, on kao strela poleti na nju. A neki je opet oprezan: prvo se malko spusti, pa zagleda je l’ njegova ono ženka. Te obazrive je zgodnije mrežom hvatati. Mreža se isplete za jedno pet hvati. Nju prebaciš preko žbuna ili suvih grančica, a prebaciti treba samo ovlašno, da ne bude zategnuto. Pa čim se slavuj spusti, ustaneš i poteraš ga u mrežu; leti stalno pri zemlji, pa se najzad zaplete u tvoju mrežu.

Mrežom se može loviti i bez ženke, samo s dudučićem. Čim uhvatiš slavuja, odmah mu krilca na vrhovima zaveži končićem, da ih ne lomi, i smesti ga što pre u skrinjicu — to se pravi takav sandučić, plitak, i od gore i od dole platnom prevučen.

Uhvaćene slavuje treba hraniti mravljim jajcima — pomanje pa počešće. Oni se brzo priviknu, pa počnu da zoblju. Neće smetati ako među jajcima ima i živih mravi: no neki močvarski slavuj ni ne zna šta su to mravlja jajca — nikad ih nije video, — ali kad su tu s jajima izmešani živi mravi počnu da prenose ona jajca — to ga raspali — pa počne i on da ih kljuca.

Naši slavuji ovde[45] nisu nikakvi: pevaju rđavo, ništa im čovek ne može razumeti: sva svoja kolenca pomešaju — brkaju, mnogo galame, brzaju. A osim toga, i to im je još rđava navika: učini ovako: tru! — pa tek najedared iskrene: vi! — cikne kao da ga je ko vrelom vodom opario... To im je najružnija osobina. Prosto pljuneš pa ideš dalje. Sto puta me je tako i naljutio.

Dobar slavuj mora da peva razgovetno, da ne meša svoja kolenca. Ta kolenca — to mu dođe kao razne njegove pesme, ili komadi od pesme. A evo vam kakvih sve tih kolenaca ima:

Prvo: Puljkanje — toje ono: pulj, pulj, pulj, pulj...

Drugo: Klicanje — kli, kli, kli, kao žuna.

Tpehe: Sačma — to ispada, otprilike, kao kad. bi najednom sačmu na zemlju prosuo.

Četvrto: Kotrljanje — prrrrrr...

Peto: Plenkanje — skoro sasvim razgovetno se čuje: plen, plen, plen.

Šesto: Vilenjakov duduk — onako otegnuto: ho-ho-ho-ho-ho, a zatim kratko: tu!

Sedmo: Kukavičin prelet. Najređa pesma. Ja sam je svega dvaput u životu čuo — i to oba puta u timskom okrugu. Kukavica kad poleće, tako otprilike viče. To vam je jak, zvonak zvižduk.

Osmo: Gusanče. Ga-ga-ga-ga. Maloarhangelskim slavujima to kolence dobro ispada.

Deveto: Čigrina zvrka: Kao čigra — to vam je takva jedna ptica, nalik na ševu, — ili kao što imaju one dečije armuničice, — takav neki okrugao fijuk: fjuijuijuijuiju...

Deseto: Zalet — to je ono: tii-vit, nežno, kao pliska. To u stvari i nije neka naročita njihova pesma, nego slavuji time obično počinju svoju pesmu. Kod dobrog notalnog slavuja to ispada još i ovako: počne — tii-vit... pa onda: tuk! — To se zove odboj. Zatim opet: tii-vit... tuk! tuk! Sad dva odboja — i to sasvim uzastopce, tako mu bolje izlazi. Treći put: tii-vit — pa kad tek najednom počne da biljiše... s... s..kao sačma ili kotrljanje — jedva se čovek na nogama održi — prosto te opeče!

Takav slavuj se zove „sa udarom”, ili sa odbojem. Kod dobrog slavuja svako kolence dođe dugačko, razgovetno, jako. Što razgovetnije, to je duže. Rđav se žuri: svršio kolence, naglo ga presekao, pa brže bolje drugo. Budala bio, budala i ostao. Ali dobar — neće! On pametno peva, pravilno. Uhvati, da kažeš, jedno kolence da ga šara, pa ga neće ostaviti dok ga kako treba ne dogna, makar svisnuo. A poneko kolence je kao neka obrtaljka, na dugačko; pusti, na priliku, kolence ili sačmu — pa se najpre čisto spušta, pa posle opet vine u vis, baš kao da zaošija nešto oko sebe, kao kad se karučni točak obrće — ne znam kako bih vam inače kazao.

Jednog sam takvog slušao kod bakalina u Mcensku, Šiškova — e to je bio slavuj! U Petrogradu je posle za hiljadu dvesta rubalja prodat.

Po lovačkim opažanjima, dobrog slavuja je po samom njegovom izgledu teško razlikovati od rđavog. Mnogi ne mogu čak ni mužjaka i ženku da razlikuju. Poneka ženka je na oko još ličnija nego i sam mužjak. A koji je mlad, koji li star — to može lako da se raspozna. Jer kod mladog, kad mu razgrneš krila, vide se na perju tačkice, a i sav je on ugasitiji od matorog — a matori više dođe siv.

Slavuja treba izabrati kome su oči krupne, kljun debeo, i da je prsat, i visok na nogama. A onaj slavuj što je prodat za hiljadu

dvesta rubalja, taj je bio srednjeg rasta. Njega je Šiškov, negde oko Kurska, kupio za tričava dva groša!

Ako je slavuj na dobroj nezi, može ti i čitavih pet zima da prezimi. Zimi ga treba hraniti malim žutim bubicama ili sušenim mravijim jajcima. Samo ova jajca ne treba uzimati gde su četinari, nego gde je belogorica, jer slavuj od smole dobije zatvor.

Krletku sa slavujem ne treba vešati iznad prozora, nego nasred sobe, ispod same tavanice, a strop u samoj krletci da bude mekan, od sukna ili od platna.

Na njih nailaze i razne bolesti: počnu tek najedared da kijaju. To je vrlo loša bolest. Ako je po neki i preboli — iduće zime će da ti ugine. Ja sam pokušavao i burmutom hranu da im posipam — i to im je dosta pomagalo.

Sa pesmom počinju već od Božića — pa i ranije, najpre sasvim lagano; od velikog posta, u martu mesecu, već punim glasom, a pred Petrovdan prestaju. Obično počinju sa plenkanjem... toliko žalostivo, nežno: plen... plen.. sasvim tiho — a ipak mu se pesma po celoj sobi ori. Tako prijatno zvuči, kao stakleni zvončići, u dušu te darne! Makar koliko dugo da ih slušam — uvek me takne u srce, samo mi tek nešto prostruji po snazi, kosa mi se na glavi kreće. Pomislim: sad će mi i suze udariti — i zbilja, hoće i one da navru. Iziđem napolje, malo otplačem, pričekam malo.

Mlade slavuje najbolje je uzimati u Petrov post. Treba uvardati gde stari nose hranu. Po neki put po tri, četiri sata, pa i čitavo pola dana presedim, ali mesto im pronađem. Gnezdo viju pri zemlji — od suhe trave i listića. Biva ih petoro u jednom gnezdu, a nekad i manje. Uzmeš one mladunce pa ih metneš u mrežu — odmah se i matori uhvate. Stare moraš uhvatiti da hrane one mladunce. Smestiš svu tu porodičicu u krletku, naspeš im mravijih jajaca, a i živih mravi im ubaciš. Stari odmah počnu da hrane mlade. Krletku treba obesiti, a kad mladi počnu sami da zoblju, onda stare treba odvojiti.

Mladunci, koje iz gnezda izvadiš u Petrov post, kočoperni su i rano počinju da pevaju. Mladunce treba uzimati koji su od dugačkog, grlatog slavuja. U krletci se oni ne plode.

Slavuj u slobodi prestaje da peva čim izvede mlade, a oko Petrova dne menja perje. Otpeva u letu jedno kolence — i toliko.

Neprestano samo zviždi. A peva samo kad stoji na grani; u letu, kad juri za ženkom, samo ćurliče.

Krletku sa mladima dobro je obesiti pored starih — da se uče. Treba ih namestiti sasvim naporedo. I tu sad treba motriti: ako mladunac, dok stari peva, ćuti i ne mrda, ne kočoperi se, nego sluša — od njega će biti nešto — za dve nedelje, ne više, biće gotov; a koji ne ćuti, nego brže bolje i on za starim nešto čavrlja — taj će jedva i nagodinu propevati, pa i to je sumnjivo.

Poneki ljubitelji krišom donose mlade u kapi, u kafanu gde ima dobar slavuj; poruče tamo čaj ili pivo, a mladunci se za to vreme uče. Zato je bolje da mladi, čim dođu u krletku, imaju starog pevača u blizini.

Najveći ljubitelji slavuja su — trgovci: oni za dobrog slavuja ni hiljadu rubalja ne žale. Meni su bjeljevski trgovci davali dvesta rubalja i pomoćnika — a i konj je bio njihov. Slali su me u Berdičev. Tražili su od mene da im donesem dva para najboljih slavuja, a sve ostale što pohvatam, makar ih bilo i pedeset pari, ostavljali su meni.

Ja sam u to vreme imao jednog drugara; bio je prosto lud za slavujima. S njime sam često zajedno putovao. Vid mu je bio oslabio — i to mu je dosta smetalo. Jednom je tako pod Lebedjanjem čuo jednog neobično retkog slavuja. Dođe kod mene i priča mi — a od strasti i želje da ga uhvati, sav drhti čovek! Krenem ja da ga hvatam — a bio je na jednoj visokoj jasici. Naposletku ipak se spusti, moj drug ga natera u mrežu; slavuj ulete u mrežu — i zakači se. Drugar poče da ga hvata — ruke su mu se očevidno bile sve tresle — a moj ti mu slavuj samo šmurnu između nogu — zviznu, zapeva i odlete. Zaplaka se moj drugar! On mi se posle kleo, uveravao me da je potpuno osetio kako mu je neko slavuja silom oteo iz ruku. Šta ćeš mu! Šta ti ne biva na svetu! Poče opet da ga mami — ali ništa od toga! Nije ni onaj toliko lud: uplašio se, očigledno, pa ućutao. Onaj moj drug je posle čitavih deset dana tragao za njim, da ga uhvati. Pa šta mislite? Ama ni da je pisnuo — nestalo ga, i toliko. A moj drug samo što nije šenuo pameću; — jedva sam ga kući dovukao. Uzme na kapu o zemlju tresne, pa kad počne pesnicama u glavu da se lupa... Ili tek najednom prestane pa počne da viče: „Raku mi kopajte — hoću pod zemlju da idem — tamo mi je i mesto, slepcu Božijem, šeprtljanu sakatome”...

Eto dokle ta strast čoveka može da dovede!

Dešava se da lovci hoće jedan od drugog dobre slavuje da preotmu, jedan od drugog pre da iziđu na lovište. Svugde je potrebno lukavstvo; ali i bez sreće se ništa ne može stvoriti. Dešava se da ti tvog slavuja vradžbinom na drugo mesto odmame; protiv toga samo molitva pomaže. Ja sam se tako jednom sit nastrahovao. Sedim ja tako noću u šumi, osluškujem slavuje, a noć se desila mračna kao testo... Kad mi se najednom tek učini da se to u stvari ne ori slavujska pesma... i nešto baš kao da prema meni ide. Dođe mi nekako hladno oko srca, prosto ne mogu da vam opišem... Ja skočim sa zemlje, pa beži odatle, koliko me noge nose!

Što se tiče seljaka — oni nikad ne smetaju: njima je to svejedno; još ti se i potsmevaju ponekad. Seljak ti je grubi grmalj: njemu je svejedno — a slavuj, a zeba. To i nije za njegovu pamet. Njegov je posao da ore, i sa snašom na peći da se izležava.

A sad sam vam sve ispričao...

PERGAMSKE ISKOPINE
— Pismo u redakciju „Vjesnika Evrope” —

... Odvojte mi, dragi uredniče, koju stranu vašeg časopisa, da bih zajedno sa vašim čitaocima mogao ponova osećati onaj duboki utisak što su ga učinili na mene, prilikom nedavnog mog prolaska kroz Berlin, mramorni visoki reljefi (horeljefi) iz najbolje epohe atičkog vajarstva (III-ćeg stoleća pre H. R.) — pronađeni u Pergamu (ne u drevnoj Troji) — u prestonici jedne omanje maloazijske države, koju su prvo pokorili bili, kao i vaskoliki grčki svet, Rimljani, a posle je do tla upropastila najezda Vandala.

Postajanje tih ho-reljefa, koje je podigao neko iz vladarske dinastije Atala, a koje su stari smatrali kao jedno između svetskih čudesa, nije bilo, dabogme, nepoznato naučnicima, a nemačkim naučnicima naročito. Ti reljefi se pominju u očuvanom spisu jednog inače dosta neznatnog pisca II-og stoleća. Ali čast pronalaska tih velelepnih spomenika pripada nemačkom konsulu u Smirni, Humanu, a zasluga, ili, pre, srećna kupovina samih spomenika, pala je u deo pruskoj vladi, uz energičnu saradnju nemačkog prestolonaslednika.

Cela je stvar izvođena vrlo vešto i tajno. Na vreme su bili poslati inžinjeri i stručni profesori, — blagovremeno je kupljena dotična parcela zemlje u blizini seoceta Bergama, pod kojom su se krila sva ta neocenjiva blaga. Sam sultanov ferman na ustupanje u svojinu pronađenih mramora, a ne samo na fotografske snimke s njih (kao što je to grčka vlada učinila), bio je takođe srećno i takođe blagovremeno dobiven, te je najzad Pruska — za ništavnih 130,000 maraka — obezbedila sebi takvu tekovinu, koja će joj, naravno, doneti više slave nego osvojenje i samog Alzas-Lorena, a koje će joj, možemo slobodno reći, biti i — sigurnije...

Ti ho-reljefi sačinjavali su upravo fronton ili friz ogromnog oltara, posvećenog Zevsu i Paladi (figure za jedan i po put nadvišuju čovečanski uzrast), koji je stojao pred dvorom ili hramom Atala. Oni su nađeni na dosta neznatnoj dubini — pa, premda su polupani i izdrobljeni na delove (svih odelitih parčadi skupljeno je preko 9.000 — doduše, poneka parčad iznose čitav kvadratan metar pa i više), — no glavne figure, pa čak i grupe, očuvane su, i mramor nije

pretrpeo one razorne uticaje otvorenog vazduha i ostalih nasilja od kojih su onako stradali ostatci Partenona.

Svi ti odlomci bili su pažljivo iznumerisani, poslagani na dve lađe — i dovezeni iz Male Azije u Trst (dve druge lađe su još na putu, sa ostatcima od četiri kolosalne statue i arhitektonskih delova), a zatim su železnicom otpravljeni u Berlin.

Sad oni zauzimaju nekoliko sala u Muzeju, na čijem patosu su razmešteni, pa se malo po malo sklapaju i sastavljaju u svom prvobitnom poretku, pod nadzorom komisije profesora i s pomoću čitave zadruge veštih italijanskih modelera.

Srećom, glavne grupe su manje od ostalih stradale, — i publika, kojoj se dozvoljava da ih jedan put nedeljno, sa visine omanjih skela, posmatra, može već sad da stvori sebi pojam kakav će veleban prizor pretstavljati ti ho-reljefi kad se sklopljeni i vertikalno uzdignuti, u naročito za njih udešenoj zgradi, prikažu zadivljenim pogledima današnjih naraštaja u svoj svojoj dvotisućletnoj, ili da kažemo još više: u svojoj vekovečnoj lepoti.

Ti reljefi (mnoga tela su toliko reljefna da se sasvim izdvajaju od svoje pozadine, koja se skoro jedva dotiče njihovih udova), — ti reljefi prikazuju bitku bogova s titanima, ili džinovima-sinovima Geje (Zemlje).

Ne mogu, odmah ovde, da ne primetim: kakva je to sreća morala biti za jedan narod da ima takve, poetične, pune religioznog smisla legende, kao što su ih imali stari Jelini, — te aristokrate roda čovečanskog.

Pobeda nesumnjiva, konačna, na strani je bogova, na strani svetlosti, lepote i razuma. Ali mračne, divlje zemaljske sile još im se odupiru — i bitka nije završena. Na sredini celog frontona Zevs (Jupiter) gromonosnim oružjem, u vidu izvrnutog skiptra, ubija giganta, koji pada strmoglavce, leđima prema gledaocu, u bezdan. S druge strane uzleće još jedan gigant, sa razjarenim licem — očevidno glavni borac, — pa, napregnuvši poslednju svoju snagu, ističe takve konture mišića i grudi od kojih bi i sam Mikel Andželo pao u ushićenje...

Nad Zevsom lebdi boginja Pobede, šireći svoja orlovska krila, i visoko izdiže palmu triumfa. Bog sunca, Apolon, u dugom, lakom hitonu, kroz koji se jasno ukazuju njegovi božanstveni, mladački

udovi, juri na svojim kočijama, a voze ga dva vilovna konja, koji su tako isto besmrtni kao i on sam. Prethodi mu Eoe (Aurora, Zora), sedeći postrance — bokom — na drugom hatu, u zakopčanoj na grudima talasavoj odeći, pa, obrnuvši se svome bogu, zove ga k sebi zamahom obnažene ruke. I konj pod njom — čisto nesvesno — obrće glavu nazad. Pod točkovima Apolonovih kola umire razdruzgani gigant — i rečima je nemogućno izraziti onaj dirljivi i umilni izraz kojim naletajuća smrt ozarava njegove iznemogle i klonule crte. Već sama njegova klonula, opuštena, takođe umiruća ruka — pravo je čudo umetnosti, — put u Berlin isplatio bi se čoveku već samo tim da makar samo to, tu jednu tvorevinu vidi, i njom se naslađuje.

Zatim, Palada (Minerva), jednom rukom zgrabivši krilatog giganta za kosu, i vukući ga po zemlji, baca dugo koplje drugom, na više ispruženom, unazad odbačenom rukom, dok njena zmija, zmija Paladina, umotavši se i grčevito prionuvši oko savladanog giganta, upija se u njega zubima.

Uzgred napominjem da se skoro kod svih giganata noge završuju zmijskim telima, — ne repovima, no baš telima, čije glave takođe uzimaju učešća u borbi. Zevsovi orlovi ih rastrzaju, — ostala je još čitava samo jedna zmijinja široka, razjapljena čeljust, dohvaćena orlujskom kandžom.

A tamo, Cibela (Demeter), mati bogova, juri na lavu, čiji je prednji deo, na žalost, propao (mnogo su mramora varvari sažegli pekući kreč). Čovečija noga grčevito se upire u trbuh lavu i svojom poražavajućom realnom istinom služi kao protivnost drugoj, idealno-prekrasnoj nozi, koja je morala pripadati nekom bogu koji je pobedonosno stao na mrtvog giganta.

Bah-Dioniz, Dijana-Artemida, Hefest-Vulkan — takođe su u broju boraca-pobednika. Ima ih još i drugih, zasad još bezimenih bogova, nimfi, satira. Svih tih obličja biće do četrdeset, i sva su ona viša od čovečanskog rasta!

Gorostasna je figura Geje (Zemlje), majke giganata. Izazvana pogibijom svojih sinova, ona se do pola trupa, do pojasa, diže iz tla... Niži deo njen je — odvaljen, razlupan (Zevsova i Paladina glava su, na žalost, takođe propale), ali kakva se veličanstvena i beskrajna tuga razleće od njenog čela, očiju, obrva, od sve njene kolosalne

glave — to treba videti... rečima je to nemogućno ni iz daleka nagovestiti.

Sva ta — čas sjajna, čas stravična, živa, mrtva obličja, koja triumfuju i ginu, svi ti savijutci ljušturastih zmijskih koluta, ta raširena krila, ti orlovi, ti hatovi, oružje, štitovi, te uzvijorene odeće, te palme i ta tela, najlepša čovečanska tela u svim položajima, do nemogućnosti smelim, harmoničnim kao muzika, — svi ti najraznorazniji izrazi lica, zavojito-slobodni pokreti udova, to likovanje gneva, i očaj, i veselost božanstvena, i božanstvena surovost — sve to nebo, i sva ta zemlja — ta to je vasiona, vascela vasiona, pred čijim vam se otkrovenjem zimogroz ushićenja i strasnog strahopoštovanja i nehotice po svim žilama razigra.

I evo šta još: pri pogledu na sva ta neobuzdano smela čuda, šta bi? — kud li se dedoše svi od nas primljeni pojmovi o jelinskoj skulpturi, o njenoj sgrogosti, nepomernoj prisebnosti, o njenoj uzdržanosti u granicama svoje posebne umetnosti, jednom reči: o njenom klasicizmu, — svi ti pojmovi, koje su nam, kao nesumnjivu istinu, predavali naši nastavnici, teoretičari, estetičari, sva naša škola i nauka?

Doduše, nama su, povodom, naprimer, Laokoona, ili Gladijatora na samrti, najzad farneskog Bika, pričali da se i u starinskoj umetnosti osećalo nešto što se mnogo kasnije nazivalo romantizmom ili realizmom; pominjali su nam rodosku školu vajarstva, čak i pergamsku školu. Ali bi nam tu odmah primećivali da sve te tvorevine nose na sebi već neke znake pada koji dolazi, na primer, u farneskom Biku do rokoko.

Raspravljali su o granicama slikarstva i vajarstva i o narušavanju tih granica. Ali kakav može biti razgovor o padu kad stanemo pred ovu „Bitku bogova sa gigantima”, koja i po dobu svog porekla spada u najbolju epohu grčke skulpture — u prvo stoleće posle Fidije? A i kako da podvedeš tu „Bitku” pod ma kakvu rubriku?

Naravno, „realizam”, — ako ćemo već da ostanemo pri toj reči — realizam nekih pojedinosti „Bitke” je poražavajući. Tamo ćete naći obuću, nabore na tkaninama, presjaivanje vitica, čak čuperke dlake nad konjskim kopitama, čije presenke ne nadmašuju nn najnoviji italijanski skulptori, a znamo kakvi su oni za takve stvari majstori!

Naravno, „romantizam”, u smislu slobode pokreta tela, stavova, samog sižea, dobio bi u ustima nekog francuskog pedanta naziv razbarušenog — „échevelé”; ali svi ti realni detalji iščezavaju u opštem celinskom utisku — sva ta burna sloboda romantizma toliko je prožeta najvišim poretkom i jasnim izvođenjem visoko umetničke, idealne misli, da svima nama epigonima ne ostaje ništa drugo no sagnuti glavu i učiti, — učiti iznova, prestrojivši iz temelja sve što smo dosad smatrali za osnovnu istinu svojih pogleda i zaključaka.

Ponavljam, ova „Bitka bogova” je, zbilja, otkrovenje, i kad se, — doduše, ne ranije nego kroz godinu, dve dana, — izdigne, najzad, pred nama taj „oltar”, — svi umetnici, svi istinski ljubitelji lepote moraće doći da mu se poklone...

Ja sam samo mimogred pomenuo one hiljade manjih odlomaka što su takođe ležali na podu sale, i koji postupno dolaze, prema mogućnosti, svaki na svoje mesto. Idući pored njih, čovek neprestano biva poražavan — čas nekim divnim ramenom, čas nekim delom ruke ili noge, čas opet parčetom tunike, ili prosto arhitektonskim ukrasom...

Među ostalim, tamo se nalazi i jedna omanja, potpuno očuvana ženska glava iz rujnog mramora, koja i po razmerima ne odgovara ni jednoj boginji...

Zaboravih reći da su sa strana ovog ogromnog oltara postojali bareljefi, manje veličine i plići... A pomenuta divna glava u tolikoj nam meri, po svom izrazu, izgleda savremena, da, boga mi, i nehotice pomisliš da je ona i Hajnea čitala, i zna Šumana...

Nego, dosta! Dozvoliću sebi da dodam još jednu reč. Izlazeći iz muzeja, ja pomislih u sebi:

„Kako sam srećan što nisam umro ne doživevši do ovih poslednjih utisaka — što sam sve ovo video!”

Uveren sam da će i drugi to isto pomisliti kad provedu čas-dva u posmatranju pergamskih mramora, „Bitke bogova sa gigantima”.

Petrograd, 18 marta 1880 god.

POŽAR NA MORU

To beše maja meseca 1838 godine. Našao sam se zajedno s množinom drugih putnika na parobrodu „Nikolaj I”, koji je saobraćao između Petrograda i Libeka. Pošto su u to vreme železnice još slabo bile razvijene, to bi svi putnici izabrali morski put. Iz istog uzroka mnogi bi između njih uzimali sa sobom svoje sopstvene kočije, da na njima produže svoj put po Nemačkoj, Francuskoj, itd.

Mi smo na lađi, dobro se sećam, imali čitavih dvadeset osam takvih vlasteoskih ekipaža. Nas, putnika, bilo je oko dvesta osamdeset, računajući u tom broju i dvadesetoro dece. Ja sam tada bio veoma mlad i, kako na ovom putu nisam patio od morske bolesti, bio sam veoma zabavljen svim tim novim utiscima. Na brodu je bilo nekoliko dama, neobično lepih ili dosta lepih — većina između njih, na žalost, nije danas u životu.

Moja me je majka sada prvc put pustila na put samog, te sam morao da joj obećam da ću se na putu pametno vladati i, što je najglavnije, da se karata ni dotaći neću... Kad tamo, a ono baš to poslednje obećanje i bilo je narušeno prvim.

Te iste večeri skupilo nas se bilo mnogo putnika u zajedničkoj kajiti, — pored ostalih, tu se nalazilo i nekoliko kartaša, dobro poznatih u Petrogradu. Oni bi svako veče držali bank, i zlato, koje se u to doba ređe viđalo nego danas, neprestano je zveckalo.

Jedan između te gospode, primetivši da ja stojim stalno u strani, pa ne znajući uzroka tome, nekako sasvim iznenada ponudi me da i ja uzmem učešća u njihovoj igri. Kad mu ja, sa naivnošću svojih devetnaest godina, objasnih uzrok svog uzdržavanja, — on prsnu u smeh, pa, okrenuvši se svom društvu, doviknu im kako je našao veliku retkost: mladog čoveka koji još nikad karata nije dodirnuo, i koji je baš usled toga predodređen da ima ogromnu, nečuvenu sreću: pravu sreću naivčina!...

Ja sad ne bih mogao objasniti kako se to desilo, ali posle deset minuta ja sam već sedeo za kartaškim stolom, sa šakama punima karata, imajući osiguran deo u igri — pa sam se kartao, smelo i vratolomno...

I moram priznati da stara poslovica nije slagala. Pare su mi priticale potocima; dve hrpe zlata dizale se na stolu sa obe strane

mojih drhtavih i u znoju ogrezlih ruku. Kockar, koji me je bio domamio za sto, ne prestajaše da me i dalje hrabri i potstiče... Ako ću istinu da govorim, ja sam već mislio da ću da se obogatim!...

Kad najednom, vrata se od kajite širom otvoriše, u nju upade jedna sva unezverena dama, pa nam obamirućim glasom doviknu: „Požar!” — i obnesvesla pade na divan. To izazva veoma jako uzbuđenje; niko ne ostade na mestu; zlato, srebro, banknote zakotrljaše se i razleteše na sve strane, a mi svi poletesmo napolje.

Kako mi to ranije nismo primetili dim koji se već kupio i zgušnjavao i u kajiti? Ja to nikako ne razumem! Stepenice se nisu videle od dima. Tamno crveno rumenilo kao od zapaljenog kamenog uglja buktalo je ovde onde. U trenutku oka svi se nađosmo na palubi. Dva široka stuba dima, pomešana sa plamenom, dizahu se sa obe strane dimnjaka i uz katarke. Otpoče najstrašnija zabuna i lom koji već i ne prestajahu. Nered i gungula kakvi se ne daju zamisliti: osećalo se da je očajno osećanje samoodržanja obuzelo bilo sva ta čovečanska bića, a među njima mene prvog.

Sećam se da sam zgrabio za ruku jednog matroza, pa mu obećao deset hiljada rubalja od strane moje majke, ako bi mogao da me spase. Mornar, koji, naravno, nije mogao da moje reči primi kao ozbiljne, ote se od mene. Nego ja ni sam nisam navaljivao, uviđajući da u onom što ja govorim nema zdravog smisla. Uostalom, njega, zdravog smisla, nije bilo više ni u svem onom što sam gledao oko sebe.

Potpuna je istina da ništa nije ravno tragičnosti brodoloma ili požara na moru, osim njihove — komičnosti. Na primer: jedan bogat vlastelin, prestravljen, puzio je po podu, preterano se klanjajući do zemlje. A kada je silna voda, koju su ubacivali u otvore pregrada za ugalj, na časak oslabila bila žestinu požara, on ustade i izdiže se koliko je dug, pa se razvika gromovitim glasom:

„Nevernici! Zar ste mogli i pomisliti da će nas naš Bog, ruski Bog, ostaviti!”

Ali u istom trenutku plamen suknu i zalete se još jače, i „mnogoverni” jadnik opet pade pa četvoronoške opet poče da klanja, da lupa glavom o zemlju.

Nekakav đeneral sa mrgodno očajnim pogledom neprestano je vikao: „Odmah treba poslati kurira caru! Slali su mu pre kurira kad je

izbila pobuna u vojnim naseobinama, gde sam i ja bio, da, lično, te je to spaslo makar nekoliko nas!”

Drugi vlastelin, s kišobranom u rukama, najednom se ostrvi pa poče da probada jedan bedan portret koji se onde desio, a bio je rađen masnim bojama i vezan za svoj stativ. Krajem od kišobrana on načini na platnu pet rupa: na mestima gde su bile oči, nos, usta i uši. To kvarenje pratio je usklicima: „Na što sve to sad?” — A ta slika ne beše njegova!

Jedan gojazan gospodin, sav u suzama, nalik na nemačkog pivara, neprestano je kukao plačnim glasom: „Kapetane! — Kapetane”!... A kad ga kapetan, izgubivši strpljenje, dokopa za vrat pa mu podviknu: „No? Ja sam kapetan, pa šta hoćete?” — debeljko se zagleda u njega kao ubijen, pa poče opet da kuka: „Kapetane!”

Međutim taj nam je kapetan svima život spasao. Pre svega time što je u poslednjem času, kad se još moglo nekako dospeti do mašine, izmenio pravac našeg broda, koji bi, da je i dalje brodio u svom prvobitnom pravcu na Libek, mesto da naglo i jako skrene ka obali, neizostavno izgoreo pre no što bi ušao u pristanište; a drugo još i tim što je zapovedio matrozima da isuču svoje kame pa da bez milosti odmah kolju svakog ko bi pokušao da se dotakne jednog od dvaju preostalih čamaca. (Svi ostali čamci behu propali u more pa se tamo ispreturali, usled neveštine putnika koji su hteli da ih spuste na morsku pučinu).

Matrozi, većim delom Danci, sa svojim energičnim i hladnim licima i malo te ne krvavim odbleskom plamena na oštricama noževa, ulevali su čoveku i nehotičan strah. Bio je dosta jak vetar; on se još i pojača od požara, koji je besnio na dobroj trećini broda. Ja moram da priznam, makar šta tu inače pomislila muška polovina roda ljudskog, da su ženske ovom prilikom pokazale više muškosti nego i sami muškarci. Blede kao smrt, zatekla ih je noć u posteljama (mesto svakog odela preko njih su bili prebačeni samo jorgani), i ma kako da ja već tada nisam ni u što verovao, no one mi se učiniše pravi anđeli koji su sišli s neba da nas postide i da nam hrabrosti uliju.

Nego bilo je i muških koji su se junački držali. Sećam se naročito jednog, g. Davidova, našeg bivšeg poslanika u Kopenhagenu: on beše skinuo cipele, mašnu i kaput, koji je vezao rukavima preko

grudi, pa, sedeći na debelom zategnutom užetu, mlatao je nogama, mirno pušeći svoju cigaru i mereći pogledom svakoga između nas redom, sa izrazom potsmešljivog žaljenja.

Što se mene tiče, ja sam našao utočište na spoljašnjim basamcima, gde sam se namestio na jednoj između poslednjih prečaga. Sav ukočen i onemeo od one strahote, zagledao sam se bio u crvenu penu koja je klokotala ispod mene, i čiji su mi brizgovi bili sve lice isprskali, pa sam govorio sam sebi: „Eto, dakle, gde ću da poginem u svojoj devetnaestoj godini!" — Stoga što sam se bio čvrsto odlučio da je bolje da se utopim no da izgorim. Plamen je kao neki svod iznad mene suktao, i ja sam vrlo razgovetno razlikovao njegovo huktanje od revanja talasa.

Nedaleko od mene, na istim stepenicama, sedela je jedna mala bakica, po svoj prilici kuvarica jedne između porodica što su putovale za Evropu. Sakrivši glavu u ruke, ona kao da se molila Bogu, — kad najednom diže glavu prema meni, pa, da li stoga što joj se učinilo da je na mom licu pročitala očajnu rešenost, ili iz nekog drugog uzroka, — tek ona mene dokopa za ruku, pa mi skoro molbenim glasom reče:

„Ne, gospodine, niko nije vlastan nad svojim životom, — pa niste ni vi gospodar od njega, kao što i niko drugi nije. Kako Bog naredi, tako nek se i zbude, — jer to (na što ste se vi sad rešili) značilo bi dići ruku na sebe, a za to biste na onom svetu bili pokarani".

Ja do tog trenutka nisam imao nikakve volje za samoubistvo, ali u ovaj mah, zbog nečega nalik na hvalisanje, potpuno neobjašnjivog u mom tadašnjem položaju, ja se dva ili triput učinih kao da zbilja hoću da izvršim nameru koju je stara pretpostavljala kod mene, — i svaki put bi sirota stara skočila prema meni da spreči ono što bi, po njenom shvatanju, bio greh i zločin.

Najzad, ja osetih da je to sramno i stidno, te prestadoh. Jer zbilja, ima li to nekog smisla izigravati komediju u času smrti, o kojoj sam ja u tom trenutku mislio da mi preti i da je neminovna?

Uostalom, ja u onaj mah nisam imao ni kad da dajem sebi računa o onoj čudnovatosti osećanja, niti da se ushićavam odsustvom sebičnosti te jadne žene, stoga što huktanje požara nad našim glavama udvostruči svoju žestinu. Ho, u samom tom trenutku, glas

koji je zvečao kao bakar — glas našeg spasioca — zaori se nad nama:

„Šta radite vi tamo, nesrećnici? Zar ne vidite da ćete propasti tu! Brže hajdete za mnom!”

I očas, ne znajući ni ko nas to zove, ni kuda treba da idemo, i starica i ja skočismo, kao vitoperom podgurnuti, pa pojurismo kroz oblak dima uzastopce za jednim matrozom u plavoj bluzi, koji se ispred nas peo uz lestve od konopca.

Ne znajući zašto, i ja počeh da se penjem za njim. Ja mislim: da se on u tom času bacio u vodu ili da je uopšte učinio šta bilo sasvim neobično, ja bih slepo za njim pošao. Popevši se na dva ili na tri stupnja, matroz teretno skoči na vrh jednih kočija čiji je donji deo već goreo. Ja skočih za njim i čuh kako i starica za mnom skoči. Zatim s tog prvog sprata matroz skoči na drugi, pa na treći, ja neprestano za njim — dok se tako najzad ne obretosmo na brodskom kljunu.

Skoro svi putnici se behu tu skupili. Matrozi, pod nadzorom kapetana, spuštahu u more jedan od dva naša čamca — srećom najveći. Preko druge ivice broda ja ugledah požarom jarko osvetljene strme obalske padine koje se spuštaju prema Libeku. Bile su još dobre dve vrste do tih padina. Ja nisam znao plivati, — mesto na kom smo mi naseli bili na prud (nismo ni primetili kako se to desilo) bilo je po svoj prilici plitko, no talasi su bili vrlo veliki. Pa ipak, čim sam ugledao stenje, mnome ovlada uverenost da sam spasen — i, na veliko iznenađenje lica što behu oko mene, ja nekoliko puta potskočih i viknuh: „ura!”

Ja ne htedoh da prilazim bliže onome mestu gde se gomila tiskala te da se proguram do lestvice koja je vodila ka velikom čamcu, — tamo beše i suviše mnogo žena, staraca, dece; no ja, od onoga časa kako sam bio ugledao ono stenje, nisam se već ni žurio: bio sam uveren da sam spasen. Sa čuđenjem primetih da se skoro ni na jednom detetu nije opažao strah, nekoja od njih bi čak i zaspala u naručju svojih majki. Nijedno dete nije poginulo.

Usred gomile putnika ja videh onog visokog generala; s njegovog odela pljuštala je voda; on stojaše nepomično, oslanjajući se na u vis ispravljena klupu, koju tek što beše s njenog mesta otkinuo. Neko mi reče da je taj general, u prvom trenutku prestravljenosti, grubo odgurnuo jednu ženu koja je htela da pre njega skoči u jedan od onih

prvih čamaca što su se posle neumešnošću i krivicom putnika preturile i izvrnule.

Jedan od brodske posluge zgrabi ga oberučke pa ga silom odbaci nazad, na brod, a stari vojnik, postiđen zbog svog kukavičluka, zakle se u tom času da će sa broda sići samo poslednji, posle kapitena. On beše visoka rasta, bled, sa krvavim ulubljenjem na čelu, i gledao je oko sebe pogledom skrušenim, kao da bi molio za oproštaj...

U taj mah ja se približih levoj ivici broda, te ugledah naš manji čamac kako se talasi igraju njim kao sitnom dečjom igračkom. Dva matroza na njemu znacima pozivahu putnike da učine rizičan skok — no to nije bilo lako: „Nikolaj I” beše gorostasan linijski brod, pa je trebalo pasti tamo vrlo vešto, da se čamac, ne preturi.

No ja se, najzad, ipak odlučih: prvo što stadoh na lengerski lanac koji se protezao spolja duž lađe, i htedoh već da skočim, kad se najednom neka debela, teška i mekana masa surva na mene. To mi se jedna ženska beše ukleštila oko vrata, pa nepomično obisnu o meni.

Priznajem, prva moja pomisao i želja behu da nasilno prebacim njene ruke preko moje glave, pa da se tako oslobodim od te mase. Srećom, ja se ne odazvah toj želji. Taj njen nalet umalo što nas oboje ne zbaci u more, no, srećom, odmah tu, pred mojim nosom, klatio se, viseći bog zna otkud, kraj jednog užeta, za koji se ja, ljutit i očajak, uhvatih jednom rukom, ogulivši sebi kožu do krvi... Zatim, pogledav ispod sebe, videh da se ja i moje breme nalazimo pravo nad čamcem i... sad šta mi Bog da! Ja klisnuh dole... Čamac prasnu i zaškripa na svim sastavcima...

— Bravo, mladiću! — viknuše matrozi.

Ja spustih svoje breme — žena beše u nesvesti — na dno čamca, i odmah digoh pogled prema brodskoj palubi, gde ugledah mnoštvo glava, naročito ženskih, kako se grozničavo tiskaju oko ivice.

— Skačite! — doviknuh ja, pružajući ruke prema njima.

U tom trenutku, uspeh mog smelog pokušaja, uverenost da sam sad van svake opasnosti od ognja, davahu mi neku neiskazanu silu i odvažnost, i ja uhvatih jedine tri ženske koje se behu odlučile da skoče u moj čamac, — uhvatih ih tako lako kao što se u berbi jabuke

hvataju. Primetiti moram da bi svaka od tih dama oštro vrisnula u onom trenutku kad se bacala s lađe, a, našavši se dole, padale bi u nesvest.

Jedan gospodin, verovatno izbezumljen od straha, umalo što nije ubio jednu od tih jadnica, bacivši neku tešku šatulu koja se razbila padajući u naš čamac, i pokazala se kao neki skupocen neseser.

Ne pitajući sebe imam li ja prava da raspolažem njome, ja je odmah poklonih dvojici matroza, koji tako isto, bez ikakvog snebivanja, primiše poklon.

Mi sad odmah počesmo da veslamo iz petnih žila, praćeni vapajima: „Vraćajte se brže! Pošljite nam čamac nazad!”

I stoga, čim smo naišli na plićak, ne dublji od aršina, morali smo da izlazimo. Sitna, hladna kišica sipila je već čitav čas, bez ikakvog dejstva na požar, ali mi na njoj do kože pokisosmo.

Najzad stigosmo nekako do one željene obale, Koja je u stvari bila jedna ogromna bara žitkog i lepljivog mulja, gde su noge upadale do više kolena.

Naš se čamac brzo udalji, pa, isto onako kao i veliki čamac, poče da strelja između broda i obale. Nije mnogo putnika život izgubilo, svega osmoro: jedan je pao u pregradu za ugalj; drugi se utopio, stoga što je poneo sobom sav svoj novac. Ovaj poslednji, čije ime ja jedva da sam znao, igrao je sa mnom šaha skoro ceo dan, i u igri se bio toliko ostrvio da je knez Valkovski, koji je pratio našu igru, najzad uskliknuo: „Mislio bi čovek da vi igrate kao da se tu sad o životu i smrti radi!”

Što se tiče prtljaga, on je sav propao, isto kao i kočije.

U broju dama što su se spasle od propasti, bila je jedna gospođa Johimova, vrlo mila i lepa, ali vezana za svoje četiri kćeri i njihove dadilje; stoga je ona i ostala ostavljena na obali, bosa, sa jedva koliko toliko ogrnutim ramenima.

Ja sam smatrao za potrebno da odigram ljubaznog kavaljera, što me je stalo mog kaputa, koji sam dotle bio nekako sačuvao; pored kaputa ustupih joj i svoj šal i cipele. Osim toga, seljak s kolima, zapregnutima sa dva konja, po koga sam bio otrčao gore na stenje i koga sam poslao bio nalred, ne nađe za potrebno da me sačeka, nego ode u Libek sa svima mojim saputnicima, te tako ja ostah sam,

skoro go, do kože pokisao, na dogledu mora, gde je naš brod polako dogorevao.

Ja navlaš kažem „dogorevao”, jer nikad ne bih mogao verovati da jedna onaka „mašinčina” tako u času može da bude uništena. To ne beše sad ništa drugo no jedna široka zapaljena plamteća grdosija, nepomična na moru, izbrazdana crnim konturama dimnjaka i katarki, a oko koje su, truntavim i ravnodušnim letom, kao strele, proletali galebovi — zatim veliki tavan pepela, išaran širokim krivim linijama povrh talasa, sad već manje uzburkanih.

„I samo to? — pomislih ja: — i zar je sav naš život samo čupak pepela koji se na vetru razleće?”

Na sreću filozofa, koji je već cvokotao zubima od zime, naiđe jedan drugi rabadžija pa me poveze. On uze za to — dva dukata, ali me zato umota u svoju debelu kabanicu, i otpeva mi dve meklenburške pesme, koje mi se prilično dopadoše.

Te tako ja nekako dopeljah pred zoru do Libeka. Tu se nađoh sa svojim u nesreći drugovima, te otplovismo u Hamburg. Tamo nas dočekaše dvadeset hiljada rubalja u srebru, koje nam je preko svog ađutanta poslao bio car Nikolaj, koji se baš tada nalazio na prolazu u Berlinu. Svi se muškarci skupiše, pa jednoglasno odlučiše da se novac taj ustupi ženskima. Nama je to bilo tim lakše učiniti što je u ona vremena svaki Rus, kad dođe u Nemačku, imao neograničen kredit. Danas već nije tako.

Matroz, kome sam ja za svoje spasenje ponaobećavao neizmerne sume u ime moje matere, javi mi se te zaiska da ispunim što sam obećao. No kako ja nisam bio sasvim siguran da li je to zbilja onaj isti, a i osim toga, kako on ni prstom nije bio makao da me spase, ja mu ponudih jedan talir, koji on — sa zahvalnošću strpa u džep.

Što se tiče one jadne starice-kuvarice koja se tako starala za spas moje duše, nju više nikad nisam video, no za nju se već pouzdano može reći da je — izgorela ona, ili se utopila, — njeno mesto neizostavno bilo već spremljeno u raju.

Bužival, 17 juna 1883.

LIČNA VLASTEOSKA KANCELARIJA
— Odlomak iz neizdatog romana —

... Soba u koju je ušla Glafira Ivanovna i u kojoj bi ona svakodnevno provodila po dva časa i više, zvala se „Lična Vlasteoska kancelarija”, za razliku od „Glavne Baštinske kancelarije”, koja se nalazila u zasebnoj dvorišnoj zgradi, u „krilu”, do konjušnice.

U „Ličnoj Vlasteoskoj kancelariji” stalno je zasedavao vlasteokin sekretar, Levon Ivanov, ili, kako ga je Glafira Ivanovna zvala, Leon. (Njega su kao dečka naučili da govori francuski, i on se dosta lako na francuskom jeziku izražavao). Međutim, Glafira Ivanovna u kancelariji s njim nikad drukčije ne bi: govorila osim ruski).

Osim tog Levona, svako jutro bi u „Ličnu kancelariju” dolazili glavni prikaščik i seoski starosta sa referatima. Često bi nailazio i sam Vasilije Vasiljević — i niko više. Svi pak poslovi oko imanja, oko plaćanja, kupovine i prodaje — vršili su se u „Baštinskoj kancelariji”, koja je usled toga bila uvek dupkom puna sveta. Od rane zore pa do noći tiskali su se u njoj, stojali ili sedeli razni prepisači, činovnici iz okružne samouprave — zemstva — seljaci, svoji i susedski, koji su dolazili i odlazili, seoski kmetovi, policajcidesetari, i t. d.

Ta Baštinska kancelarija nije se mogla pohvaliti ni čistoćom ni prijatnim mirisom. — Dešavalo se neki put da su sveće u njoj gorele plavim plamenom, kao u podrumu ili u domaćem kupatilu. — Lična pak kancelarija odlikovala se i redom i čistoćom: to beše poveća svetla soba, sa tri prozora: kod jednog od njih nalazio se sekretarov sto, pokriven zelenim suknom.

Duž zidova poređani su bili ormani od jasenovine; na samoj sredini, na naročito udešenom uzvišenju, stojao je pisaći sto od orahovine; iza tog pisaćeg stola, na širokoj i mekoj naslonjači, sedela bi sama vlasteoka. Druga naslonjača, takođe dosta udobna, stojala je malko dalje i sniže — za Vasilija Vasiljevića.

Odmah sproću vlasteoskog pisaćeg stola, visio je na zidu portret nekog napudrovanog starca u ljubičastom francuskom kaftanu sa patvorenim dijamantskim dugmadima, — poznatog negda ekonoma i domaćina, strica Glafire Ivanovne, od koga je ona i nasledila današnje svoje imanje i koga je ona sebi istakla bila kao primer i ugled.

U Ličnoj kancelariji došla behu na rad sa vlasteokom tri čoveka. — Jedan između njih, sekretar Levon ili Leon, mlad, plavokos čovek, sa klonulim pogledom i sušičavom bojom lica, stojao je pred svojim stolom i prelistavao neku svesku. Drugi, glavni poslovođa, Kintilijan, čovek od pedeset i koju godinu — sede kose i crnih, nakostrešenih obrva, sa licem mrgodnim i podmuklim — nepomično se bio zagledao u pod, skrstivši ruke preko grudi. — Treći najzad, seoski kmet, Pavle, lepotan, sa crnom kao smola bradom, svežim obrazima, velikim belim čelom i veselim sjajnim pogledom — ležerno se bio naslonio na dovratak. Mada je odelo na njemu bilo i seljačko, i trgovačko — mada je bio pustio bradu — on seljak nije bio. Glafira Ivanovna ga je od dvorskog roba-seljaka unapredila za seoskog kmeta i nadzornika. Pod njegovom upravom stojalo je — zasad — jedno selo Vavedensko — ono isto selo u kom je i gospođa mu živela, — no uticaj njegov rastao je naglo, iz dana u dan. Pažnja vlasteokina i pokloni obasipali su ga stalno; — brzo je napredovao, — na veliki jed Kintilijana, koji je sam, pre nepune dve godine, raznim podvalama izbacio sa položaja svog prethodnika — i „zastupio” na njegovo mesto.

Ta tri čoveka, do samog dolaska gospođe im, Glafire Ivanovne, nisu jedan s drugim razgovarali; samo što je Pavle zapitao Levona da li je zabeležio i baštenske radove; Levon mu klimnu glavom. A kad najzad vlasteoka uđe, njih se sva trojica kao prošci ispraviše i duboko joj se pokloniše; Kintilijan i Pavle premestiše ruke iza leđa — Levon se lako odupre o sto.

Glafira Ivanovna, ćuteći i ponajlak, pope se na postolje, odmače malko naslonjaču, sede, dotera se, pa davši sebi brižan izgled, malko poćuta. Najzad, obrativši se Levonu, načini zapovedan pokret rukom i reče: „Počinji!”

Levon dohvati svesku sa stola, prevrnu nekoliko listova, nakašlja se, pa poče tananim, malko unjkavim glasićem:

„12 jula 1842 godine. — Poljski i ostali radovi.

Jučerašnji dan, jula 11-og, u utornik — dan vlasteoski. — Seljaci sela Vavedenskog — svega 134 doma — zauzeti su bili senokosom kod sledećih letnjikovaca...

— Šta mi to čitaš? — oštro ga prekide gospođa.

— Poljske i ostale radove, kao što ste izvoleli narediti... Njima mi je naređeno da počinjem, — izgovori Levon.

— To mi danas nije potrebno.

Levon spusti svesku.

— Jesu l’ dobiveni juče izveštaji iz sela?

— Dobijena su tri — iz Lisicina, iz Gagina, iz Kirilova.

— Čitaj raport iz Lisicina.

— Zapovedate li ceo raport, ili izvod?

— Raport.

I tu Glafira Ivanovna zazvecka brojanicama.

Neprijatno je uticalo to zveckanje na prisutne.

— Svaki je između njih znao, kad gospođa zvekće brojanicama, da tada nikakvom dobru ne treba se nadati: ispašće kakvo bilo čudo. Lica im se istegoše; čak Pavle, koji je za sve vreme kao soko gledao u svoju gospođu, čak i on zadrža malko svoje smeškanje.

Levon uze sa stola ispisan list hartije, pa poće opet onim istim tananim glaskom:

„Raport Jevstignjeja Sjemjonova, Lisicinskog kmeta.

„Tačka 1. Na imanju Njenog Visokoblagorodstva Glafire Ivanovne Gagine, Lisicine-Kondratove takođe, po milosti Božijoj postojava sve srećno i blagopolučno.

„Tačka 2-ga. — Jučerašnjeg datuma…

Tu Glafira Ivanovna opet prekide čitača. — Ne čitaj mi sve... Vidi samo šta o pčelinjaku piše...

Levon brže prelete očima ceo raport. — On o pčelinjaku ne izvešćava, — izgovori on najzad.

— Divota! — viknu Glafira Ivanovna, a brojanice joj još žešće zazvektaše. — Krasan kmet — gde ga samo nađoste! To si ga valjda ti za starešinu postavio, — nastavi ona, okrenuvši se Kintilijanu. — (Lisicinskog kmeta postavio je bio još Nikifor, no Kintilijan nađe sad za bolje da oćuti). — Dati mu najstrožiji ukor, sa naročitom napomenom.

Levon joj se pokloni i zabeleži sebi u knjizi reč-dve pisaljkom.

Nasta ćutanje.

— Zapovedate li da čitam dalje? — pokorno zapita Levon.

Vlasteoka mu ništa ne odgovori, nego je i dalje brojanicama zveckala. — Levon zagladi kosu na glavi pa obori pogled. — Sve u

sobi kao da obamre... Samo se moglo čuti tužno zundaranje velike plave muve koja se uzalud udarala o okno. — Daj sad „Gospođine primedbe”, — progovori najzad Glafira Ivanovna, prenuvši se iz zamišljenosti. — Pročitaj mi ono što sam ti juče u pero kazivala.

Levon izvuče iz fioke svog stola plavu knjlžicu sa natpisom na koricama: „Gospođine primedbe”, — otvori je pa poče da čita:

„Ponedeonik, 11-og jula.

„Prvo. — Sa dvorskim mužicima hoću da učinim drugi raspored: hoću da od dvorskih načinim naselja kolonistâ; a moji kolonisti će raditi razne poslove, domaće i druge. Sazidaću im kuće od cigalja, podići ću fabrike, kako krojačke, tako i za čipke, — tkačnicu i belionicu, pa ću da ih dovedem do tog stupnja, da će se za Vavedenske fabrike u svoj Rusiji znati; a nepotrebne mužike ću prodati, ili ću ih razmestiti po raznim selima. — Starešina mojih kolonista je Kuprijan Sjemjonov”. — Tu Levon zastade.

— Kakva je uz to načinjena napomena? — zapita vlasteoka.

„Uzeto na razmišljanje. A odnosno Kuprijana — izvršeno”.

Vlasteoka poćuta. — Dalje!

„Drugo: — Turčina nikad i nikud od stoke ne puštati; ali ipak tako da nikad on ne bude starešinom nad stokom, nego da se prosto naziva:

— Turčin, i pastir”. — Beleška: izvršeno.

„Treće: — skupila sam moje vlasteoske krave da ih pregledam... Ih! ih! — No, zar su to neke krave! A što ne bih i ja imala krave koje bi davale i po petnaest oka, kao što je govorio portir. — Je réglerai tout cela, je réglerai. — Dobaviću kakvog Švajcarca, Tirolca, koji se razumeva u ovcama, uzeću Livlantkinju, Nemicu, Poljkinju. — Ah, kad li će se sve to dogoditi: — o Kukovu dne”? — Napomena: — napomene nema.

— Nema napomene? — zapita Glafira Ivanovna.

— A ja ću da ti kažem kakva tu treba napomena da se doda. — Piši tamo: — i tu Glafira Ivanovna poče da diktuje Levonu: „Sve će se to ostvariti i neizostavno izvršiti, kad samo jednom budem imala čestitog upravnika — a ne ovog Vasilija Vasiljevića — razume se! Ne treba meni takav, nek ide s milim bogom”. — A sad dalje.

Levon stavi posle: „s milim bogom” — veliki „usklik”, pa poče dalje da čita:

„Četvrto: Zapitati svakog dvorskog mužika na sledeći način: a kakav si ti godišnji prihod dao — kakva je bila tvoja služba i pomoć — i koliko je zbog tebe troška bilo — a? — Pa prema njegovom odgovoru tako postupiti da dvorski mužik donosi ili prihod ili kakvo uživanje; — inače ga i ne držati”. — Napomena: veza sa tačkom prvom.

— Kako to sa tačkom prvom? — viknu gospođa.

— Pa — i tamo se o ovim dvorskima mužicima govori, — odvrati joj Levon.

— Pa šta onda ako se govori! — Ovde je rečeno: zapitati svakog dvorskog — a tamo je napisano o dvorskima uopšte. — Jeste l’ pitali makar jednog dvorskog, onako kako sam naredila?

— Nismo, — promrmlja zbunjeni sekretar.

— A ja te pitam — što niste pitali?

Niko joj ništa ne odgovori.

Lice Glafire Ivanovne se natušti. — Pa dokle ću se ja ovako s vama mučiti? — nastavi ona. — Dokle ćete se vi tako o moje naredbe oglušivati!

— Pa Napomene ne sastavljam ja, — progovori drhtavim glasom Levon: — nego eto — oni. — On ukaza na poslovođu i kmeta. — Ja samo zapisujem.

— Znam ja da ne sastavljaš ti. — „Veza sa tačkom prvom”! Znam ja zašto su oni to stavili: sa tačkom prvom! Ja bih eto i tebe, na primer, zapitala, — dodade Glafira Ivanovna, iznenada se okrenuvši Kintilijanu: — šta ti mene staješ sa tvojom porodicom — koliko ode na tebe raznog dobra — a kakvu ja za to od tebe korist vidim? Ili, da kažem, neko uživanje? — A već i da ne govorim, koliko ti tu ispod ruke u svoj džep mećeš!

Kintilijan samo što usta stisnu.

— Da se izvrši moja naredba. Odmah, još danas da se izvrši! — I početi odmah od njega, — prozbori gospođa, ukazujući na Kintilijana. — Kad se već nazvao poslovođa, nek on prvi da i primer drugima... a sad nastavi!

„Peto: — Ja sam nestrpljiva da kupim... Da ne zaboravim da se nađem i razgovorim sa... Ovde su stavljena tri krsta, — dodade Levon, spustivši malko glas. — „On je, čini mi se, baš taj čovek koga sam tražila”. Tu ste vi izvoleli zapovediti da stavim: Notu-Bene.

— Dobro, znam... nastavljaj.

„Šesto: — „Kazati materama glumica puštenih u varoš na godišnju otplatu, da im pišu i savetuju ih da se što pre sasvim otkupe: inače će vas gospođa vratiti opet u selo i dati vam motiku u šake. — Na ovo vas mi, od svoje strane, unapred upozorujemo”. — Napomena: materama glumica saopšteno”.

„Sedmo. — Hoću da dokažem Vasiliju Vasiljeviću da ja i bez njega mogu, — baš kao da ga i nema na svetu. — Ja ću i sama, sama, sama. — Inače će mi sve ići naopako kao i dosad. Pa bolje neka je i moje rđavo, nego njegovo dobro; neću više da znam za njega”.

— Dosta! — uskliknu Glafira Ivanovna. — Našto o svemu tome samo pričati — treba već jednom i dejstvovati...

I tu Glafira Ivanovna utonu u razmišljanje, tek ovda-onda podrhtavajući usnama i zveckajući brojanicama.

— Kintilijane Andrejev! — uskliknu ona najzad.

Starac se trže.

— Gospođo!

— Možeš li ti meni kazati koliko ja godišnje plaćam Hipotekarnoj Banci?

— Četrnaest hiljada rubalja srebra i... još nešto, — odmah joj odgovori Kintilijan.

— A koliki je ceo dug?

— Oko dvesta hiljada.

— „Oko”! I još nešto! — Kakav ti je to odgovor? „Oko”? — Zar sam ja tebe zato postavila za glavnog prikaščika da mi odgovaraš sa tim tvojim „oko”?!

— Ako zapovedate, mogu odmah u spise da pogledam pa da vam tačan izveštaj pretstavim, — odvrati joj starac.

— Tako važne stvari treba u svako doba da znaš napamet — a ne da mi svaki čas po spisima istražuješ! To je sve nered... Kad li ću ja, Bože, sa svim ovim neredom raskrstiti? — A ove godine ništa nismo platili?

— Ništa. U zaostatku smo... dve hiljade četiri stotine trideset rubalja s kopejkama, — požuri se da doda Kintilijan.

— Pa to ću ja onda imati još i kaznu da plaćam?

— Treba pretpostaviti.

— A zašto Hipotekarna Banka nije isplaćena? Zar nije bilo para?
— Para je bilo, ali su na druge rashode otišle.
— A na kakve to?
— Pa na izdržavanje vašeg vlasteoskog doma, na kupovinu stoke; to Vasilije Vasiljević zna; oni su tu naređivali.
Glafira Ivanovna planu:
— Opet Vasilije Vasiljević! Na vrh glave ste mi se popeli s vašim Vasilijem Vasiljevićem! — Dokle ću vam već govoriti da mi više ni imena njegovog ne pominjete! Naročito ovde, u ličnoj mojoj kancelariji, — neću više da čujem za njega, za vašeg Vasilija Vasiljevića!
I tu Glafira Ivanovna ustade pa se raz’oda po sobi.
— Sedi pa piši, — prozbori ona najednom, zastavši pored sekretara. — A vas dvojica slušajte.
Levon brže sede za sto, uze dugo pero, umoči samo vrh od njega u mastilo, pa nakrivi glavu na levu stranu.
„Gospođin plan”... — poče Glafira Ivanovna. — Levonovo pero poče da cvrči po hartiji. — Celo imanje podeliti na četiri dela:
„Prvi da se nazove udovička deonica ili zasebina, i da se odredi na izdržavanje Gospođe Vlasteoke i njenog doma.
„Drugi deo — nazvati dužničkom deonicom pa iz njega isplaćivati interes na dugove. — Jesi l’ napisao? — zapita vlasteoka.
— Na dugove, — ponovi sekretar.
„Treći deo — nazvati deonicom dečijom, pa ga opredeliti na izdržavanje Dmitrija Petrovića.
„Četvrto, najzad, nazvati delom agronomskim i ekonomskim, i prihode od njega upotrebljavati na razna usavršavaa u gazdinstvu.
— Gazdinstvu, — ponovi sekretar.
Vlasteoka se okrenu Kintilijanu i Pavlu. — Jeste l’ čuli? — zapita ih.
— Čuli smo, — iodgovoriše oni u jedan glas.
Sekretar ustade.
— A sad dajte ovamo akta što treba da potpisujem.
Kintilijan već pođe prozoru po safijanski crven portfelj s kojim je došao bio iz Baštinske kancelarije, no Glafira Ivanovna ga zadrži usklikom: — Ah! — Memorijal! Pa ja sam zaboravila Memorijal!

Kintilijan se vrati na pređašnje mesto, a gospođa izvadi iz džepa svoju beležnicu. — I, da ne zaboravim, — poče ona još i ne pogledavši u nju — hoću da znam ko mi je u Bapkovu u tamošnjem vlasteoskom domu pokućar? Da ne bude Nikita Crnogaća?

— On — on, — dobaci Kintilijan.

— Da ne bude Nikita Crnogaća pokućar ni u Bapkovskom Vlasteoskom domu — niti igde. Umro je on!

Kmet, sekretar i poslovođa — svi troje i nehotice digoše glave.

— Za mene je on umro. — Ja sam primetila da u kom mi selu on živi, tamo mi neizostavno izbija požar. Kad je on u Lisicinu služio, tamo mi je kuća u dvorištu do tla izgorela. — Uklonite ga sa dužnosti pokućara, pa ga otpravite u koje otkupničko selo.

— Razumem, — odgovori Kintilijan.

— A sad da vidimo Memorijal.

Vlasteoka otvori beležnicu pa pročita glasno: „Pečat”. — Da! Treba odmah naručiti u Tuli pečat sa figurom koja pretstavlja vreme, i sa natpisom: „Opravdaće” — a ta reč da bude izrezana razgovetno. — To tebi predajem, Pavle.

— Biće tačno izvršeno, — veselo joj odvrati Pavle.

— Videla sam, — dodade Glafira Ivanovna, ljubazno ga pogledavši: — ti si već počeo selo u red da dovodiš: staze i putanje su počišćene. — Hvala ti.

Pavle joj se duboko pokloni.

— Trudićemo se, gospođo-majko, — izgovori on.

— Lepo, lepo.

— A sad drugo: — „Ovas i seno”. — Onomad mi je dolazio sused Ivan Jeremjeić — zadržao se čitava dva časa — i da mi je znati ko ga je zvao da mi dolazi? — Za njegove konje izdata je jamačno koja oka ovsa — a već sena su pred konje i čitave mrežage bačene! — To je strašno! Pitam vas sad, ko time upravlja?

— Vratar, — prozbori Kintilijan.

— Ne lupaj koješta! Kakav vratar! Nije to vratarova dužnost! Vratar se brine o domu, a ne o konjušnici.

— Ovas i seno izdaje starešina konjušnice, — popravi se prikaščik.

— A ko je taj?

— Ipat sarač.

— Ti dakle na Ipatu ovas i seno ostavljaš!... Tako važna rubrika u rukama onakog zevzeka! A kog vraga ti onda radiš? Recimo, ti sam konjski furaž ne možeš meriti — ali ti ipak moraš znati koliko se čega izdaje. — Nikifor takvu pogrešku ne bi učinio. — Očigledno je da ću morati i konjušnice Pavlu pod komandu dati. — Zbilja, — dodade vlasteoka, okrenuvši se Pavlu: — u koje je selo Nikifor oteran?

— U Valuhino.

— U Valuhino... Potseti me na njega danas, Levone.

— A sad treće: „Pitati zašto je poslat Aljoška, a ne Feđka?” — Da; hoću da čujem zašto po mamzel u Moskvu nije poslat Aljoša, kao što je bilo naređeno, nego ste poslali izlapelog starca Fjodora?

— Aleksije je bio potreban u stolarnici.

— Kad vam ja što naredim — imate da izvršite, a ne da mudrujete. — Jesi l’ t i to izmenio moju zapovest?

— Nisam ja.

— A da ko je?

Kintilijan se zbuni i ne odgovori.

— Čuješ šta te pitam: ko je?

Kintilijan već zausti — ali zape. Pegleda u gospođu... — Vasilije Vasiljević su izvoleli narediti, — izgovori on brzo.

— Opet! — uskliknu Glafira Ivanovna. — Opet Vasilije Vasiljević! O, ta to je i suviše! Svuda, na svakom koraku taj nesretni Vasilije Vasiljević. S tim treba raskrstiti! To živ čovek ne može izdržati!...

I tu Glafira Ivanovna jako zazvoni u zvonce.

Uđe Trkunida.

— Odmah da ideš k Vasiliju Vasiljeviću pa da mu kažeš da mi odmah, ovog časa, dođe. I kaži Agrafeni da mi čašu vode donese.

— Razumem! — uskliknu Trkunica pa iščeze.

— A vi, — nastavi gospođa, — odlazite sad svi napolje. Akta ću ja posle potpisati.

I Glafira Ivanovna poče opet da hoda po sobi.

— I koji vas vrag natera, Kintilijane Andreiću, da je opet na Vasilija Vasiljevića potsećate! — primeti kmet Pavle prikaščiku, izlazeći iz predsoblja.

— Ama to je uvek tako! — ljutito se odazva starac pa odmahnu rukom. — Takva nam je karta danas ispala!...

— A one kopejke ste vešto izbacili, — reče kmet smeškajući se.

— A i vi ste krasan... sa vašim pečatom... — i tu se Kintilijan uputi u Baštinsku kancelariju.

— A kud ćete vi? — zapita Pavle Levona.

— Ja ću u svoju sobu, da otspavam. Strašno sam se umorio.

Pavle ostade sam, zamisli se na časak, dade sebi surov, starešinski izgled, pa, široko mlatajući stisnutim pesnicama, pođe u voćnjak.

Trkunica međutim dotrča u naročiti dom u kom je stanovao Vasilije Vasiljević, pa utrčavši u njegov kabinet, izgovori sav zaduvan: — izvol'te kod gospođe.

Vasilije Vasiljević taman je dovršavao treću šolju čaja sa skorupom. Pustivši mlaz duvanskog dima iz usta, prinosio je nasutu šolju ustima, kad najednom dečko upade. On odmah ostavi šolju na sto, pa, nakostrešivši obrve, sa usplahirenim izgledom zapita Trkunicu: — je l' me gospođa traži?

— Na službi. Naredili su da vam kažem da ovog stika... izvolite.

— A gde je ona?

— U kancelariji.

Vasilije Vasiljević poćuta malo pa se najednom diže.

— Hej, Juška! — viknu on: — da se oblačim, kaput i mašnu!

Služitelj donese Vasiliju Vasiljeviću da se obuče. On se očešlja pred ogledalom, zakopča kaput najpre na desnu stranu, pa ga posle nanovo zakopča na levu, natače šešir i izađe na ulazne stepene.

— A zbog čega? — zapita on, ne osvrćući se, Trkunicu koji ga je pratio: — je li tamo... da se nije nešto?...

— Pa jeste, kanda, — značajno mu odgovori okačenjak dečko.

— Ljuti se? — izgovori Vasilije Vasiljević, još više spustivši glas.

— Mnogo su ljuti, — odazva se Trkunica.

— Gospode Bože! — prošapta Vasilije Vasiljević, opipavši se rukom po grudima, uzdahnu jedanput, dvaput pa se uputi otežanim koracima preko zadnjeg ulaza u „Ličnu kancelariju”, gde ga je, otpijajući gutljaj po gutljaj vodu iz čaše što ju je donela Agrafena, čekala Glafira Ivanovna.

---

[1] Ja sam bio na obe te pretstave, — i, iskreno priznajem, nisam razumeo značenje onoga što se pod mojim očima događalo. Na „Revizoru” sam se, ako ništa, ali bar sit

nasmejao, kao i sva publika. A na „Životu za cara” ja sam osećao prosto dosadu. Istina, glas Vorobjeve, kojom sam se ja nedavno pre toga ushićavao na „Semiramidi”, ove večeri je već malko bio popustio, a g-đa Stepanova (Antonida) natprirodno je podvriskivala... No muziku Glinkinu sam ipak trebao i morao razumeti.

[2] O tom raspoloženju publike, uopšte o toj epohi, govoriću potanje u sledećem etidu: „V. G. Beljinski”.

[3] Cenzorska brisanja dolazila su do kaprisa, do šegačenja sa književnicima... Ja sam dugo čuvao korekturni list, na kome je cenzor Kutirin izbrisao reči: „Ta je devojka bila kao cvet”, pa ih zamenio sledećim (i neprestano onim istim crvenim mastilom): „Ta je devojka ličila na divnu ružu”.

[4] Slučaj sa Dekabristima 1825 godine. — Prim. prev.

[5] Puškin. — Prim. prev.

[6] „Arzemas” — prijateljski krug viđenijih ruskih književnika — trajao od 1815 do 1818 god. Među njegovim članovima bili su Žukovski, Baćuškov, knez Vjazemski, Puškin itd. Glavna svrha te družine bila je odbrana novog književnog pravca i jezika, zasnovanih reformatorskom delatnošću Karamzina. — Prim. prev.

[7] Stih Nekrasova. — Prim. prev.

[8] Mnogo je zabune i posla izazvala tada čuvena izreka Heglova: „Što je razumno — to je stvarno, a što je stvarno, to je i razumno”. S prvom polovinom te izreke svi su bili saglasni, ali kako da se razume i prihvati ova druga? Pa zar, naopako, da se sve što je tada postojalo u Rusiji — zar sve to da se prizna za razumno? Razmišljali, pretresali, i najzad rešiše: druga polovina izreke da se ne dozvoli. No da se našao neko pa da je došapnuo tim mladim filozofima da Hegl sve što postoji ne priznaje za stvarno, — uštedilo bi se mnogo umnih napora i mučnih prepiraka; oni bi videli da je ta znamenita formula, kao i mnoge druge, prosta tautologija, i da ona u stvari znači samo to da „opium facit dormire, quare est in eo virtus dormitiva”, t.j. opium uspavljuje stoga što se u njemu nalazi snotvorna sila (Molijer).

[9] Vidi njegove oglede o Merlinskom, Baratinskom, Zagoskinu, itd.

[10] U pismu N. V. Gogolju 1847, kada se taj veliki ruski satirik, izdavši svoju poznatu „Prepisku sa prijateljima”, iznenada odrekao celokupne svoje ranije književne delatnosti, javno sebe osudio zbog svoje kritike i osude društvenih i državnnh prilika, iznesenih poglavito u „Revizoru” i „Mrtvim Dušama”, i izjavio da otsada sav svoj život posvećuje izučavanju Hrista i uvođenju njegovog učenja u život posredstvom svojih budućih književnih tvorevina. Odzivajući se na tu Gogoljevu knjigu, Beljinski je, osim članaka u svom časopisu, u jednom oštrom neštampanom pismu, upućenom Gogolju, iskazao javno svoje opoziciono mišljenje o socijalnom, ekonomskom i političkom stanju tadašnje Rusije... „Rusija vidi, — pisao je Beljinski Gogolju, — svoj spas ne u vašem misticizmu, ne u pijetizmu, nego u uspesima civilizacije, prosvete, čoveštva; u probuđenju u narodu osećanja čovečanskog dostojalstva i ponosa, koji su već toliko vekova izgubljeni u blatu i đubretu. Rusiji su potrebna prava i zakoni, saobrazni sa zdravim smislom i pravičnošću, i po mogućstvu strogo izvođenje njihovo. A mesto toga, Rusija danas pretstavlja sobom užasne prizore gde ljudi prodaju ljude kao stoku, nemajući za to ni toliko opravdanja kojim se lukavo koriste amerikanski plantatori tvrdeći da „Crnac nije čovek”...

[11] Ta imena, koja se ja tada ne odvažih pomenuti, dolaze danas na usta svakome čitaocu — imena Marlinskog, Kukoljnika, Zagoskina, Benediktova, slikara Brjulova, glumca Karatigina i dr.

[12] Ljermontova, Gogolja, Beljinskog. — Prim. prev.

[13] Beljinski bi često među prijateljima čitao pesmu Lava Puškina, pesnikovog brata, „Petar Veliki", pa bi sa naročitim osećanjem recitovao stihove u kojima je naš reformator-vladar prikazan bio kako vuče

Povorku prenerаženih pokolenja
Snažnom rukom za sobom.

[14] Treba samo pročitati njegove članke o Puškinu, o Gogolju, o Koljcovu, a naročito njegove članke o narodnim pesmama i bilinama. Kad se pri tom ima na umu slabost i nedostatak tadanjih filoloških i arheoloških podataka, — pomenuti članci Beljinskoga prosto poražavaju čitaoca dubokim i živim shvatanjem narodnog duha i narodnog stvaralaštva.

[15] Dobio sam od A. D. Galahova pismo povodom mog članka o Beljinskom, koji se, kao što je poznato, pojavio u „Vesniku Evrope". Iznosim ovde jedan odlomak iz toga pisma. U njemu uvaženi autor, čije mišljenje u stvari istorije književnosti i kritike uživa zaslužen značaj i ugled, unekoliko popunjava moje poglede:

„… Što se tiče kakvih bilo grešaka u književnim ocenama ili činjenicama, nisam kod vas naišao ni na jednu. Mogu vas samo upozoriti na jednu, po mome shvatanju, netačnost. Vi kažete da Beljinski, ceneći umetnost kao zasebnu, potpuno prirodnu i zakonitu sferu duhovne delatnosti čovekove, nije bio poklonik teorije „umetnosti radi same umetnosti", a za dokaz uzimate njegov sud o Puškinovoj pesmi: „Ljudski ološ".

„Meni se čini da to nije sasvim tako, bar u hronološkom smislu ne. Sud taj pripada vremenu vašeg poznanstva s Beljinskim. Do toga vremena (do 1843), on je već sarađivao u „Molvi" i „Teleskopu", u „Nabljudatelju" i u „Otačastvenim Zapisima". Iz nekih kritičkih članaka njegovih koji su tu ugledali sveta (naročito u „Nabljudatelju") vidi se da je on priznavao opravdanost znamenite formule: „umetnosti je svrha — sama umetnost". Da zašto je i napao onako silno na Mencela (u „Otačastvenim Zapisima") ako ne stoga što je Mencel u svojoj „Istoriji nemačke književnosti" ovu poslednju potčinjavao svrhama koje leže van književne oblasti: tražio od nje da služi političkim, građanskim i ostalim obzirima, te je s te tačke posmatranja napadao Getea, a veličao Šilera? Sećam se da mi je Beljinski jednom, kad sam ga posetio, sa iskrenim patosom pokazivao na zidu portrete Hegla i Getea, kao najviših pretstavnika čiste misli i čiste umetnosti".

Zatim A. D. Galahov, za potvrdu svojih reči, navodi jedno mesto iz nedavno objavljenog spisa A. Stankjeviča: „T. N. Granovski".

Biće da sam ja zbilja izrekao netačnosti. Jer, kad sam se ja upoznao sa Beljinskim, njegova mišljenja su bila tačno onaka kako sam ih ovde prikazao: on ih je izmenio bio kratko vreme pre toga. Politička struja poče da vri i radi u njemu jače.

[16] A. N. Pipin, u poznatoj svojoj biografiji Beljinskoga, osporava moj pogled na ono što sam ja u temperamentu Beljinskoga nazvao nepolitičkim — i vidi u njegovoj „uzdržanosti" samo neizbežan ustupak naročitim uslovima onoga vremena.

Ja sam gotov da se složim sa uvaženim naučnikom: veoma je verovatno da je ocena g. Pipina te strane karaktera našeg velikog kritičara tačnija od moje, čega radi i smatram za dužnost da se objasnim pred čitaocima. Onaj „oganj" koji sam ja pomenuo nigda se nije gasio u njemu, premda nije svagda mogao ni smeo da izbije na površinu.

[17] Naročitim „humorom” odlikovao se pri sličnim sastancima cenzor F., onaj isti što je imao običaj da kaže: „Ama molim vas, ja sva slova poostavljam, samo duh poubijam”. — Meni jednom reče, zagledavši mi se pakosno u oči: — „Vi hoćete da ja ne brišem; ali razmislite, ako ja ne budem brisao, izgubiću 3000 rubalja godišnje plate, a kad brišem, koga će za to glava zaboleti? Kako da ne brišem — Bog s vama!”

[18] Još jedan primer kako se Beljinski držao prema samome sebi. Pri odlasku iz Pariza dadoše mu pratioca koji ga je imao da otprati do Berlina. No u samom poslednjem času iskrsnu nekakav nesporazum, i Beljinski pođe sam. „Zamislite sebi moj položaj, — pisaše on jednom prijatelju u Pariz; — na belgijskoj granici me nešto pitaju, a ja ništa ne razumem, samo trepćem očima. Srećom, doseti se načelnik stanice da sam ja glup do svetosti — pa me propusti čovek”.

[19] Još jedan napor, i ja sam slobodan! (Bajron).

[20] Ovde će kanda biti reč o pesniku Nekrasovu, koji je bio saizdavač ili izdavač jednog časopisa u kom je glavnu ulogu imao Beljinski, a gde se sa njim, kraj svih njegovih velikih zasluga za taj list, ružno postupilo. — Prim. prev.

[21] Znamenit moskovski glumac, nenadmašan prikazivač gradonačelnika u Gogoljevom „Revizoru”. — Prim. prev.

[22] T. j. Moskva, a ne Maskvä. — Prim. prev.

[23] Jeste, mi smo robovi; ali robovi večito nezadovoljni.

[24] „Moskovske Vjedomosti”, 1852 g., 13 marta, br. 32.

[25] Povodom tog članka (o njemu je još tada neko sasvim opravdano rekao da nema bogatog trgovca o čijoj smrti se listovi ne bi s većom toplotom odazvali) — sećam se ovog slučaja: Jedna dama iz najviših krugova u Petrogradu nalazila je da ja onu kaznu na koju sam zbog ovog članka bio osuđen — nisam zaslužio — i da je ona, u svakom slučaju, odveć stroga, nečovečna... Jednom reči, ona me je vatreno branila. „Ali vi ne znate, — upozori je neko: — pa on u svom članku Gogolja naziva velikim čovekom!” — Ama ne može biti! — „Uveravam vas”. — A! ako je tako, onda ništa ne govorim: je regrette, mais je comprends qu’on ait dû sévir. (Žao mi je, ali kad je tako, onda mogu da razumem da se tu moralo najstrožije postupiti).

[26] Kao vaspitač tadašnjeg naslednika prestola, budućeg cara Aleksandra II, pesnik Žukovski je stanovao u carskom Zimnjem Dvorcu. — Prim. prev.

[27] „I rastavši se sa životnim nemirom, I čempresovim šumarkom zaklonjen”...

[28] Dozvoliću sebi da navedem sledeći odlomak iz mog dnevnika: „30-og jula, nedelja. Pre podrug časa dovršio sam, najzad, svoj roman... Ne znam kakav će biti uspeh. — „Savremenik” će me, verovatno, zasuti preziranjem zbog Bazarova — i neće hteti da veruje da sam ja, za sve vreme pisanja, osećao prema njemu i nehotičnu naklonost i simpatiju”...

[29] U broju mnoštva dokaza moje „zluradosti protiv omladine”, jedan kritičar je naveo i tu činjenicu što sam ja doveo Bazarova da izgubi pri kartanju sa ocem Aleksijem. „Prosto ne zna, — kaže taj kritičar, — čim bi ga samo mogao zajesti i poniziti! Ne zna, veli, čak ni da se karta!” Ali nema ni mrve sumnje, kad bih ja tamo izneo da je Bazarov dobio na kartama, da

bi taj isti vajni kritičar sa triumfom uskliknuo: „Zar to nije očigledna stvar! — Pisac hoće da nam da razumeti da je Bazarov varalica-kockar!”

[30] Inostranci nikako ne mogu da razumeju nepoštedna optuživanja što se protiv mene dižu zbog Bazarova. „Ocevi i deca” su bili nekoliko puta prevedeni na nemački jezik. Evo šta piše jedan kritičar, ocenjujući poslednji prevod koji se pojavio u Rigi (Vossische Zeitung, Donnerstag, d. 10 Juni, zweite Beilage. Seite 3): „Es bleibt für den unbefangenen... Leser schlechthin unbergreiflich wie sich gerade die radicale Jugend Russlands über diesen geistigen Vertreter ihrer Richtung (Bazaroff), ihrer Überzeugungen und Bestrebungen, wie ihn Turgenjew zeichnete, in eine Wut hinein erhitzen konnte, die sie den Dichter gleichsam in die Acht erklären und mit jeder Schmähung überhäufen liess. Man sollte denken jeder moderne Radicale könne nur mit froher Genugtuung in einer so stolzen Gestalt, von solcher Wucht des Charakters, solcher gründlichen Freiheit von allem Kleinlichen, ‘Trivialen, Faulen, Schlaffen und Lügenhaften, — sein und seiner Parteigenossen typisches Porträt dargestellt sehn”. —

To jest:

„Za nepredubeđenog... čitaoca ostaje potpuno nepojmljivo kako je to mogla radikalna omladina, zbog takvog pretstavnika njenih uverenja i težnja, kakvim je Bazarova naslikao Turgenjev, pasti u takvu jarost da je na pisca bacila formalnu anatemu i zasula ga svim mogućim napadima? Pre bi se moglo pretpostaviti da će svaki najnoviji radikalac sa osećanjem radosne zadovoljenosti priznati kao tačan svoj sopstveni i svojih jednomišljenika portret u tako ponosnom obličju, obdarenom sa takvom snagom karaktera, sa takvom potpunom nezavisnošću, od svega sitnog, vulgarnog i lažnog”.

[31] Nadam se da g. Katkov neće zažaliti na mene što ću ovde navesti neka mesta iz pisma što mi ga je u te dane pisao: — „Ako baš i niste Bazarova nagradili apoteozom, obožavanjem”, — pisaše mi on, — „ipak čovek mora da prizna da je on kod vas nekako slučajno dospeo na vrlo visoko postolje. On zbilja prosto davi, baca u zasenak sve što je oko njega. Sve je pred njim ili starudija, ili slabo i zeleno. Je li takav utisak trebalo želeti? U pripovesti se oseća da je pisac hteo da okarakteriše načelo njemu malo simpatično, ali kao da se kolebao pri izboru tona, pa mu se — tom načelu — i nesvesno pokorio. Oseća se nešto neslobodno u držanju autorovom prema junaku povesti, nekakvo nezgodno osećanje i — moranje. Pisac pred njim kao da se zbunjuje: i ne voli ga, ali još više ga se boji!” Dalje g. Katkov žali što ja nisam udesio da se lepotica Odincova ironički drži prema Bazarovu itd. — i sve u takvom tonu! Očevidno da jedan od zaverenika nije bio mnogo zadovoljan radom onog drugog.

[32] Tj. — Nek propadnu naša imena, samo nek opšta stvar bude spasena!

[33] „Spuštajte ruku (bolje ja to ne znam prevesti) unutra, u dubinu čovečanskog života! Svako živi njime, malo njih ga znaju, i gde god ga uhvatiš — svud je zanimljiv”!

[34] Slavenofilstvo, naravno, ne možemo koreti zbog neobrazovanosti, ali da se stvori umetnički rezultat, potrebno je — govoreći najnovijim jezikom — ukupno dejstvo mnogih činilaca. Činilac koji nedostaje slavenofilima je — sloboda; drugima nedostaje obrazovanost, trećima — talenat, itd.

[35] Ako su to ruže — nemajte brige — cvetaće!

[36] Cela poslovica glasi: „Nek je tu valov, i nešto u valovu, a svinje će se već naći”. — Prim. prev.

[37] Mesto pravilnoga: Памолчим лучше! — Bolje će biti, da ćutimo. — Prim. prev.

[38] Prijateljica i izaslanica Luj Napoleona. — Prim. prev.

[39] Upućujem čitaoce koji bi želeli da se upoznaju ne samo sa svima pojedinostima „ekzekucije” — izvršenja smrtne kazne — nego i sa svim što joj prethodi, — na izvrstan članak M. Dikana: La prison de la Roquette — u Revue des deux mondes, № 1. 1870.

[40] Manijak! Ja ću vam to dokazati! Pratite moje razlaganje!... Njegov pokretač nije bilo ubistvo, nego oholost, koju ću ja rado nazvati ogromnom. Pratite moje razlaganje — Prim. prev.

[41] Ja nisam dobro čuo kraj rečenice. Njegove reči su bile: Dites à m-r Claude que je persiste, t.j. recite mu da ja i dalje ostajem pri svome: da sam imao ortake. Tropman nije hteo da liši sebe te poslednje radosti, poslednjeg zadovoljenja: da ostavi žaoku sumnje i prekora u svesti svojih sudija i publike.

[42] U stvari, od tog trenutka kad je Tropman stupio nogom na prvi basamak giljotine, do tog magnovenja kad su njegov trup bacili u pripremljenu kotaricu, prošlo je bilo svega dvadeset sekunada.

[43] U proleće 1871-ve godine ja sam video u Londonu, u jednom cirkusu, psa koji je igrao ulogu klovna, pajaca; taj pas je očevidno bio obdaren komičkim humorom.

[44] Iznalazač. — Prim. prev.

[45] U mcenskom, černskom i bjelevskom okrugu.